

EVROPSKÝ POLITICKÝ A PRÁVNÍ DISKURZ

Svazek 9

1. vydání

2022

**EUROPEAN POLITICAL
AND LAW DISCOURSE**

Volume 9

Issue 1

2022

DOI: 10.46340/eppd.2022.9.1

Přístup redakce

Evropský politický a právní diskurz – mezinárodní časopis věnovaný mezinárodnímu právu, vnitřním právním předpisům evropských zemí, politologie, mezinárodním vztahům. Pro publikaci v časopisu přijímají se vysoce kvalitní články, což představují důležité inovativní, teoretické, koncepční, metodické a empirické příspěvky v příslušných oborech vědy.

V časopisu se uplatňuje systém anonymního recenzování pro ověření kvality vědeckých článků.

Evropský politický a právní diskurz má velký zájem zejména o interdisciplinární výzkumy v oblasti politologie a právní vědy, jsou to srovnávací analýzy nebo prozkoumání jednotlivých jevů. Zároveň vítáme jakékoliv výzkumy týkající se politických a právních problémů různých národních a mezinárodních institucí. *Evropský politický a právní diskurz* přijímá k publikaci jenom původní materiály a nebere v úvahu možnost zveřejňovat dříve tištěné články.

Redakční kolégie:

Boris Babin, doktor práva, Mezinárodní humanitární Univerzita (*Ukrajina*)

Olena Grynenko, doktor práva, Inštituce mezinárodních vztahů při Kyjevské Národní univerzitě Tarase Ševčenko (*Ukrajina*)

Marta Jacyšin, PhD., JUDr., docent, Národní letecká univerzita (*Ukrajina*)

Darja Kibec', PhD., JUDr., docent, Národní letecká univerzita (*Ukrajina*)

Borys Kormich, doktor práva, profesor, Národní univerzita «Odeská právnická akademie» (*Ukrajina*)

Volodymyr Kuzmenko, doktor práva, profesor, Národní Univerzita státní daňové služby (*Ukrajina*)

Tamara Latkovska, doktor práva, profesor, Národní univerzita «Odeská právnická akademie» (*Ukrajina*)

Volodymyr Lysyk, PhD., docent, Lvovská národní Frankova univerzita (*Ukrajina*)

Lilija Nevara, PhD., JUDr., docent, Národní letecká univerzita (*Ukrajina*)

Bertrand Matieu, doktor práva, profesor Univerzity Pantheon Sorbonne Paris-I, Prezident Francouzské asociace ústavního práva, člen Vyšší Rady spravedlnosti (*Francie*)

Olexandr Merezko, doktor práva, profesor, Krakovská Akademia jm. Andrzeja Frycza Modrzewskiego (*Polsko*)

Özgür Oguz, PhD v právu, docent Univerzity Anadolü (*Turecko*)

Anna Pišč, dr hab, profesorkyně, Katedra veřejného obchodního práva, Právnická fakulta, Univerzita v Bialostoku (*Polsko*)

Petra Joanna Pipková, PhD., JUDr., Centrum právní komparatistiky, Právnická fakulta, Univerzita Karlova (*Česká republika*)

Andreas Pottakis, Právnický zástupce (doktorský titul, Oxfordská univerzita), člen Vědecké rady ECCLE, zástupce ředitele Akademie evropského veřejného práva (*Řecko*)

Julian Roberts, doktor práva, profesor, Oxfordská univerzita (*Velké Británie*)

Sergey Sayapin, doktor práva, KIMEP univerzita, Almaty, (*Kazachstán*)

Ksenija Smirnova, doktor právnických věd, profesorkyně, Kyjivská Národní univerzita jm. Tarase Ševčenko (*Ukrajina*)

Leonid Tymčenko, doktor práva, profesor, Výzkumný ústav fiskální politiky, Univerzita státní fiskální služby Ukrajiny (*Ukrajina*)

Alina Zamula, PhD., JUDr., docent, Národní letecká univerzita (*Ukrajina*)

Olena Chaltseva, doktor politických věd, profesor,

Doněcká Národní univerzita jm. Vasylia Stusa (*Ukrajina*)

Pavol Hrivik, PhD v oboru evropských a globálních studií, Trenčínska univerzita Alexandra Dubčeka (*Slovensko*)

Galina Kuz, doktor politických věd, profesor, Kharkivská Národní pedagogická univerzita G.S. Skovorody (*Ukrajina*)

Tetiana Krasnopol'ska, Ph.D, docent, Národní univerzita «Odeská právnická akademie» (*Ukrajina*)

Daniela La Foresta, profesorkyně, Univerzita jm. Federico II ve m. Napoli (*Itálie*)

Mykola Lazarovych, doktor politických věd, profesor, Ternopilská Národní ekonomická univerzita (*Ukrajina*)

Arkadiusz Modrzejewski, dr hab, profesor katedry věd politických, Gdaňská Univerzita (*Polsko*)

Tetiana Nagorniak, doktor politických věd, profesor, Doněcká Národní univerzita jm. Vasylia Stusa (*Ukrajina*)

Marina Nakchum, PhD v oboru antropologie, Londýnská ekonomická škola (*Velké Británie*)

Mykola Poliovyi, doktor politických věd, profesor, Doněcká Národní univerzita jm. Vasylia Stusa (*Ukrajina*)

Marek Rewizorski, dr hab, Gdaňská Univerzita (*Polsko*)

Eugene Tsokur, doktor politických věd, profesor, Zaporožská Národní univerzita (*Ukrajina*)

Olena Ivanova, PhD. v oboru sociálních komunikací, profesorkyně, Odeská Národní univerzita jm. I.I. Mečnikova (*Ukrajina*)

Tatiana Kuzněcova, PhD. v oboru sociálních komunikací, profesorkyně, Národní univerzita «Odeská právnická akademie» (*Ukrajina*)

Tetiana Kamenská, Doktorkyně společenských věd, profesorkyně, Odeská Národní univerzita jm. I.I. Mečnikova (*Ukrajina*)

Natalie Kovalisko, Doktorkyně společenských věd, profesorkyně, Lvivská Národní univerzita jm. Ivana Franko (*Ukrajina*)

Olena Lisejenko, Doktorkyně společenských věd, profesorkyně, Jižně-ukrajinská Národní pedagogická univerzita jm. K.D. Ušinského (*Ukrajina*)

Vitalij Oniščuk, Doktor společenských věd, profesor, Odeská Národní univerzita jm. I.I. Mečnikova (*Ukrajina*)

Valentyna Podšyvalkina, Doktorkyně společenských věd, profesorkyně, Odeská Národní univerzita jm. I.I. Mečnikova (*Ukrajina*)

Administrativní redaktory:

Dilara Gadzhyieva, PhD v politických věd (*Ukrajina*)

Marina Kalashlinska, PhD v politických věd (*Ukrajina*)

Ilona Mishchenko, PhD in civil law and civil process, National University "Odessa Law Academy" (Ukraine)

Alina Polukhina, PhD v politických věd (*Ukrajina*)

Jana Chernopishchuk, PhD v oboru ústavního a městského práva (*Ukrajina*)

Editorial Policy

The *European Political and Law Discourse* – international Journal of International Law, domestic Law of European countries, Political Science, Social Communications, International Relations, Sociology is a peer reviewed journal with blind referee system, which aims at publishing high quality articles that may bring innovative and significant theoretical, conceptual, methodological and empirical contributions to the fields.

The *European Political and Law Discourse* has a particular interest in interdisciplinary approaches to law, political science, social communications and sociology, whether through comparative or single case-study analysis, but by no means restricts its interests to these spaces, welcoming any relevant contribution from and about different parts of the World.

The *European Political and Law Discourse* accepts original articles which are not under consideration elsewhere at the time of submission.

Editorial Committee:

Borys Babin, Doctor of Laws, International Humanitarian University (Ukraine)

Olena Grynchenko, Doctor of Laws, Institute of International Relations, Kyiv National Taras Shevchenko University (Ukraine)

Daria Kibets, PhD in Law, associate professor, National Aviation University (Ukraine)

Borys Kormych, Doctor of Laws, Professor, National University "Odessa Law Academy" (Ukraine)

Volodimir Kuzmenko, Doctor of Laws, Professor, National University of State Tax Service (Ukraine)

Tamara Latkovska, Doctor of Laws, Professor, National University "Odessa Law Academy" (Ukraine)

Volodymyr Lysyk, PhD in Law, associate professor, Ivan Franko National University of Lviv (Ukraine)

Bertrand Mathieu, Doctor of Laws, Professor at the Université Panthéon, Sorbonne, Paris I, President of the French Association of Constitutional Law, member of the High Council for the Judiciary of France (France)

Oleksandr Merezhko, Doctor of Laws, Professor, Andrzej Frycz Modrzewski Cracow Academy (Poland)

Lilia Nevara, PhD in Law, associate professor, National Aviation University (Ukraine)

Özgür Oguz, PhD in Law, Ass.Prof, Anadolu University (Turkey)

Anna Piszcz, dr hab, Professor UwB, Faculty of Law, University of Białystok (Poland)

Petra Joanna Pipková, PhD, JUDr, Charles University Prague (Czech Republic)

Andreas Pottakis, Attorney at Law (D.Phil, Oxon), Member of Scientific Council at ECCLE, Deputy Director at Academy of European Public Law (Greece)

Julian Roberts, Doctor of Laws, Professor of Criminology, University of Oxford, a member of the Sentencing Council of England and Wales (Great Britain)

Sergey Sayapin, Doctor of Laws, Assistant Professor, School of Law, KIMEP University Almaty (Kazakhstan)

Kseniia Smirnova, Doctor of Laws, Professor, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine)

Leonid Tymchenko, Major Research Fellow, Research Institute of Fiscal Policy, University of State Fiscal Service of Ukraine (Ukraine)

Marta Yatsyshyn, PhD in Law, associate professor, National Aviation University (Ukraine)

Alina Zamula, PhD in Law, associate professor, National Aviation University (Ukraine)

Olena Chaltseva, D.Sc. in Political Science, Professor, Vasyl' Stus Donetsk National University (Ukraine)

Pavol Hrivik, PhD in European and Global Studies, Alexander Dubcek Trencin University (Slovakia)

Galina Kuts, D.Sc. in Political Science, Professor, H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University (Ukraine)

Tetyana Krasnopolska, PhD in Political Science, National University "Odessa Law Academy" (Ukraine)

Daniela La Foresta, Professor, Naples Federico II University (Italy)

Mykola Lazarovych, D.Sc. in Political Science, Professor, Ternopil National Economic University (Ukraine)

Arkadiusz Modrzejewski, dr hab, Professor UG, professor at the Department of Political Science, University of Gdansk (Poland)

Tetyana Nagornyak, D.Sc. in Political Science, Professor, Vasyl' Stus Donetsk National University (Ukraine)

Marina Nahum, PhD in Anthropology, London School of Economics (Great Britain)

Mykola Polovyi, D.Sc. in Political Science, Professor, Vasyl' Stus Donetsk National University (Ukraine)

Marek Rewizorski, dr hab, University of Gdansk (Poland)

Evgen Tsokur, D.Sc. in Political Science, Professor, Zaporozhye National University (Ukraine)

Olena Ivanova, Doctor of Social communications, Professor, Odesa I.I.Mechnikov National University (Ukraine)

Tetiana Kuznietsova, Doctor of Social communications, Professor, National University "Odesa Law Academy" (Ukraine)

Tetiana Kamenska, ScD in Sociology, Professor, Odesa I.I.Mechnikov National University (Ukraine)

Nataliia Kovalisko, ScD in Sociology, Professor, Ivan Franko National University of Lviv (Ukraine)

Olena Liseienko, ScD in Sociology, Professor, South Ukrainian National Pedagogical University named after K.D.Ushynskyi (Ukraine)

Vitalii Onyschuk, ScD in Sociology, Professor, Odesa I.I.Mechnikov National University (Ukraine)

Valentyna Podshyvalkina, ScD in Sociology, Professor, Odesa I.I.Mechnikov National University (Ukraine)

Administrative Editors:

Dilara Gadzhyyeva, PhD in political science (Ukraine)

Marina Kalashlinska, PhD in political science (Ukraine)

Ilona Mishchenko, PhD in law, National University "Odessa Law Academy" (Ukraine)

Alina Polukhina, PhD in political science (Ukraine)

Iana Chernopyshchuk, PhD in constitutional and municipal law (Ukraine)

The Journal is indexing by Index Copernicus:

<https://journals.indexcopernicus.com/search/details?id=42760>

EVROPSKÝ POLITICKÝ A PRÁVNÍ DISKURZ

Evidenční číslo: MK ČR E 22311

Vydavatel: BEROSTAV DRUŽSTVO

Adresa: Vlastislavova 562/15, 140 00, Praha 4 – Nusle

Table of contents

INTERNATIONAL LAW AND INTERNATIONAL RELATIONS

Kateryna Novikova, PERMISSIBLE RESTRICTIONS ON THE RIGHT TO PERSONAL FREEDOM IN INTERNATIONAL TREATIES AND CONSTITUTIONS OF INDIVIDUAL COUNTRIES OF EASTERN EUROPE	6
--	---

THEORETICAL AND HISTORICAL PROBLEMS OF LAW AND POLITICS

Adeola Olufunke Kehinde, Ganiyu Yahaya, EXAMINATION OF LEGAL RESEARCH PROPOSAL AND THE NEED FOR LAW RESEARCHERS TO COMPLY WITH THE REQUIREMENTS	12
Serhii Komnatnyi, PHILOSOPHICAL AND LEGAL APPROACHES TO FORMATION OF HOUSING LAW AS A PARADIGM FOR HOUSING POLICIES REALIZATION IN UKRAINE	18
Serhii Yevdokymov, ESTABLISHMENT AND DEVELOPMENT OF SMALL TOWNS OF UKRAINE: ON THE ISSUE OF DEFINITION OF HISTORICAL AND LEGAL RETROSPECT	25

POLITICAL INSTITUTIONS AND PUBLIC ADMINISTRATION

Maksym Semenchenko, RESTRICTION OF INVIOABILITY OF PEOPLE'S DEPUTIES AND FREE MANDATORY: IS THERE A GUARANTEE OF DEMOCRACY REPUBLIC IN UKRAINE?	43
Oleksandr Bezruk, Lada Tesfaiie, POLITICAL LEADERSHIP IN THE ELECTORAL PROCESS: THE EXPERIENCE OF THE UNITED STATES.....	53

MEDIA DIMENSIONS OF SOCIAL AND POLITICAL DISCOURSE

Andrii Suhrakov, TRANSFORMATIONAL CHALLENGES OF RUSSIAN INFORMATION AGGRESSION IN THE CONDITIONS OF THE WAR WITH UKRAINE	61
--	----

PROBLEMS OF NATIONAL PUBLIC AND PRIVATE LAW

Oleksandr Kuliavets, EXECUTION OF JUDGMENTS OF THE CONSTITUTIONAL COURT OF UKRAINE IN CASES OF CONSTITUTIONAL COMPLAINTS	66
--	----

Dmytro Butskykh, DIRECTIONS OF OPTIMIZATION OF ADMINISTRATIVE AND LEGAL PROTECTION OF WATER RESOURCES BASED ON THE POSITIVE FOREIGN EXPERIENCE	74
Ivan Kalka, IMPLEMENTATION OF THE RIGHTS OF ACCUSED DURING THE JUDGMENTS REVIEW, ADJUDGED IN SPECIAL CRIMINAL PROCEEDINGS	80
REQUIREMENTS TO MANUSCRIPTS (in Czech)	85
REQUIREMENTS TO MANUSCRIPTS (in English)	90

INTERNATIONAL LAW AND INTERNATIONAL RELATIONS

DOI: 10.46340/eppd.2022.9.1.1

Kateryna Novikova

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8646-3441>

Academician Stashis Scientific Research Institute for the Study of Crime Problems National Academy of Law Sciences of Ukraine, Kharkiv, Ukraine

PERMISSIBLE RESTRICTIONS ON THE RIGHT TO PERSONAL FREEDOM IN INTERNATIONAL TREATIES AND CONSTITUTIONS OF INDIVIDUAL COUNTRIES OF EASTERN EUROPE

Kateryna Novikova

Instytut badawczy ds. Badań nad problemami walki z przestępczością nazwany imieniem akademika V. V Staszysa z Narodowej akademii nauk prawniczych Ukrainy, Charków, Ukraina

DOPUSZCZALNE OGRANICZENIA PRAWA DO OSOBISTEJ WOLNOŚCI W MIĘDZYNARODOWYCH TRAKTATACH I KONSTYTUCJACH POSZCZEGÓLNYCH KRAJÓW EUROPY WSCHODNIEJ¹

The article examines the international experience and the experience of individual foreign countries in relation to the permissible limits of restriction of personal freedom. The study was conducted because the problem of restriction of personal freedom was not the subject of independent research, but was studied only in the context of the analysis of individual means of criminal law. The main international treaties, decisions of the European Court of Human Rights, and the constitutions are studied. The right to personal freedom is determined, its difference from the right to freedom of movement, the permissible limits of restriction of these rights are revealed. It is concluded that the right to freedom of movement is not identical to the right to personal freedom, but is only a part of the latter. The right to personal freedom is the opportunity not to be isolated from society and not to break social ties with its other members, the right to freedom of movement – a person is not isolated from society and retains the opportunity for social life and contacts with other people. The Constitutions of Ukraine, Poland, and the Czech Republic were studied and it was concluded that despite the similarity of the legal regulation of these countries, each of them has a special approach to the definition of the freedoms that are being studied. It is concluded that there are positive rights, the implementation of which should be ensured by the state, and negative rights are the rights to do something and that no one interferes in this matter. Personal freedom is a kind of negative right that covers everything that a person can do – that which is not limited by law. Therefore, Constitutions simply cannot list these rights as standards. The right to personal freedom is regarded as one of the fundamental human rights and covers almost the entire spectrum of possible human behavior.

Keywords: the right to personal freedom, the right to freedom of movement, restriction of personal freedom, punishment, means of criminal law.

¹ Niniejszy artykuł powstał na podstawie badań przeprowadzonych w ramach Programu Stypendialnego im Lane'a Kirklanda

Sformułowanie problemu.

Prawo do osobistej wolności jest ograniczone karami, karami administracyjnymi, kwarantanną i tak dalej. W prawie karnym istnieje teoria, że ograniczenia w stosowaniu kary nie są bezwzględne. Na przykład tak się stało, gdy sądy konstytucyjne wielu państw uznały karę śmierci za naruszenie prawa do życia i tym samym ograniczyły możliwość stosowania tego rodzaju kary.

Istniejąca teoria mówi o potrzebie ponownego przemyślenia, czy kara kryminalna jest rzeczywiście dopuszczalną przemocą w ramach prawnych, czy też to są akceptowalne środki, na stosowanie których społeczeństwo pozwoliło państwu. W związku z tym istnieje potrzeba zbadania doświadczeń międzynarodowych oraz doświadczeń poszczególnych państw obcych, na przykładzie niektórych konstytucji dotyczących dopuszczalnych ograniczeń prawa do wolności osobistej.

Analiza pozostałych badań i publikacji. Żywnienie społeczeństwa wokół praw człowieka jest przedmiotem szczególnego szacunku konstytucjonalistów i teoretyków prawa: P. M. Rabinowicza, W. W. Rechitskiego, J. M. Todiki i innych naukowców. Na gruncie prawa karnego problem wymiany prawa szczególnej wolności jednostki rozpatrywany był jedynie w kontekście analizy kar indywidualnych, takich jak ograniczenie wolności, areszt, pozbawienie wolności, dożywotnie pozbawienie wolności, przymus, wejdz w charakter medyczny, interwencji, wejdz i tak dalej.

Celem artykułu jest ustalenie czy istnieją jakiegokolwiek ograniczenia prawa do osobistej wolności w doświadczeniu międzynarodowym i zagranicznym na poziomie prawa głównego, czy ustalone są granice tych ograniczeń prawnych.

Przedstawienie głównego materiału.

Prawo jako jeden ze społecznych regulatorów stosunków społecznych należy do najważniejszych wartości społecznych w społeczeństwie¹. Jednocześnie jest ściśle splecione z systemem innych wartości społecznych, współdziała z nimi i przez to uzyskuje oczywiste dwukierunkowe połączenie z nimi jako całością. Z jednej strony takie zjawiska społeczne, jak poziom rozwoju stosunków społecznych, ustrój gospodarczy, ustrój polityczny, moralność publiczna, kultura prawna, świadomość prawna ludności itd., determinują treść norm prawnych, w tym prawo karne². Z drugiej strony normy prawne odzwierciedlają treść poszczególnych kategorii społecznych, nadają im formę prawną i określają ich znaczenie prawne. Do takich kategorii społecznych, które podlegają wpływom prawnym, należy między innymi kategoria wolności.

Prawo karne tworzy złożoną całość zgodnie z inkluzywną ideą wolności, jednocześnie granice kary wynikające z każdego paradygmatu³. W literaturze zagranicznej często twierdzi się, że przestępstwo ma naturalne znaczenie odmowy wolności, a kara ma naturalne znaczenie afirmacji wolności⁴. Prawo do wolności osobistej zaczęło nabierać znaczenia po jego utrwaleniu na poziomie umów międzynarodowych.

Czym jest wolność w orzeczeniach Europejskiego Trybunału Praw Człowieka? Co to jest pozbawienie osobistej wolności? Tradycyjnie definiujemy to poprzez ograniczenia. A czym jest sama wolność – mamy na myśli ogólną wolność lub wolność jest ucieleśniona w pewnych ramach punktowych, takich jak swoboda przemieszczania się. Ta ostatnia jest częścią wolności, której poświęcony jest artykuł. Co jeszcze zawiera ta wolność? Czy można to wywieść z traktatów międzynarodowych?

W prawie międzynarodowym osobista wolność jest zwykle wąsko rozumiana jako wolność w sensie fizycznym, a nie wolność swobodnego działania we wszystkich sferach życia. Dlatego jego istotą jest ochrona osoby przed samowolnym uwięzieniem⁵. Norma ta została prawnie zapisana w wielu międzynarodowych aktach prawnych.

Po raz pierwszy takie prawo w przestrzeni międzynarodowej zostało zapisane w Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka (1948 r.). Artykuł 3 tego dokumentu mówi, że «każdy ma prawo do życia, wolności i bezpieczeństwa osobistego». Następnie wskazane prawo zostało ponownie zapisane, a nawet nieco

¹ Алексеев, С. С. (2010). *Собрание сочинений : в 10 томах*. Линия права. Отдельные проблемы концепции. Москва: Статут, 5, 313.

² Пашенко, О. О. (2018). *Соціальна обумовленість закону про кримінальну відповідальність*. Харків: Юрайт, 267-268, 362, 384, 387.

³ Brudner, A. (2009). *Punishment and Freedom: a liberal theory of penal justice*. New York. <<https://oxford.universitypressscholarship.com/view/10.1093/acprof:oso/9780199207251.001.0001/acprof-9780199207251>> (2022, Styczeń, 12).

⁴ Vogt, D. C. (2021). *The Natural Meaning of Crime and Punishment: Denying and Affirming Freedom*. Norway. <<https://link.springer.com/content/pdf/10.1007/s11572-021-09624-2.pdf>> (2022, Styczeń, 12).

⁵ Szwed, M. (2020). *Przymusowe umieszczenie w zakładzie psychiatrycznym w świetle współczesnych standardów ochrony praw człowieka*. Warszawa, 84-83.

rozszerzone w Międzynarodowym Pakcie Praw Obywatelskich i Politycznych (1966 r.). Zgodnie z artykułem 9 wspomnianej umowy międzynarodowej «każdy ma prawo do wolności i bezpieczeństwa osobistego. Nikt nie może być samowolnie zatrzymany. Nikt nie może być pozbawiony wolności inaczej niż na takich podstawach i w trybie określonym w ustawie. Każda zatrzymana osoba w momencie zatrzymania jest informowana o przyczynach zatrzymania, a także o wszelkich stawianych jej zarzutach».

Najważniejsze dla międzynarodowego prawa dotyczącego praw człowieka było zapisanie prawa do wolności i bezpieczeństwa osoby w Europejskiej Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności (1950 r.). Ta umowa międzynarodowa nie tylko ponownie uznała w artykule 5 prawo każdego do wolności i bezpieczeństwa osobistego, ale także ustanowiła wyczerpującą listę dopuszczalnych podstaw ograniczenia wolności człowieka i obywatela, w tym: (a) zgodnego z prawem pozbawienie wolności osoby skazanej przez właściwy sąd; b) zgodnego z prawem zatrzymania osoby z powodu niezastosowania się do nakazu sądu wydanego zgodnie z prawem lub w celu wykonania jakiegokolwiek obowiązku przewidzianego w ustawie; c) zgodnego z prawem zatrzymanie lub aresztowanie osoby dokonane w celu postawienia jej przed właściwym organem w przypadku uzasadnionego podejrzenia popełnienia przestępstwa lub gdy uznano za konieczne, aby zapobiec jego popełnieniu lub ucieczce po jego popełnieniu; d) pozbawienia wolności na mocy zgodnego z prawem nakazu nadzoru pedagogicznego lub zgodnego z prawem pozbawienia wolności w celu postawienia go przed właściwym organem; e) zgodnego z prawem zatrzymania osób w celu zapobiegania rozprzestrzenianiu się chorób zakaźnych, a także zgodnego z prawem zatrzymania osób chorych psychicznie, alkoholików, narkomanów lub włóczęgów; (f) zgodnego z prawem zatrzymanie lub aresztowanie osoby w celu zapobieżenia jej nielegalnemu wjazdowi do kraju lub osoby, wobec której podejmowane są środki w celu jej wydalenia lub ekstradycji.

Prawo człowieka do wolności osobistej zostało zawarte w pierwszym zestawie praw człowieka, które zostały zapisane bezpośrednio w tekście Europejskiej Konwencji Praw Człowieka. Następnie rozwój normatywnego uznawania i ochrony praw człowieka doprowadził do tego, że ten podstawowy zestaw został uzupełniony o inne prawa i wolności człowieka. W szczególności Protokół nr 4 do Konwencji, który został podpisany w 1963 r., w artykule 2 zapewniał prawo do swobodnego przemieszczania się. Zgodnie ze wskazanym artykułem:

«Každy, kto przebywa legalnie na terytorium jakiegokolwiek państwa, będzie miał prawo do swobodnego poruszania się i wyboru miejsca zamieszkania na tym terytorium.

2. Každy może swobodnie opuścić jakikolwiek kraj, w tym swój własny».

Merytoryczna bliskość wolności osobistej i swobody przemieszczania się wymagała wyraźnego rozróżnienia między nimi w celu stworzenia odpowiednich mechanizmów prawnych do ochrony każdej z tych swobód. Istotną rolę w określeniu treści i granic tych dwóch wolności odegrało orzecznictwo Europejskiego Trybunału Praw Człowieka, które często podchodziło do wyodrębnienia tych praw w kontekście ich dopuszczalnego, zgodnego z prawem, ograniczenia¹. W istocie jest to główna zaleta zagwarantowania prawa do wolności w Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności, gdyż działalność Europejskiego Trybunału Praw Człowieka nadaje temu prawu nowe znaczenie, stwarzając dodatkowe wymogi dla państw członkowskich w przypadkach ograniczenia wolności jednostki, zwiększając tym samym prawne gwarancje prawa do wolności człowieka i obywatela.

W sprawie *Guzzardi v. Italy* Europejski Trybunał Praw Człowieka orzekł między innymi w sprawie rozróżnienia między prawem do wolności osobistej a prawem do swobodnego przemieszczania się. Chodziło o to, że pan Guzzardi został przymusowo zatrzymany przez włoski rząd na małej wyspie Asinara o powierzchni około 20 km², zamieszkałej na stałe przez około dwieście osób. Rząd włoski nie uważał jego zatrzymania na wyspie za ograniczenie prawa do wolności osobistej, twierdząc, że ograniczone jest jedynie prawo do swobodnego poruszania się na wyspie. Trybunał przypomniał, że ogłaszając «prawo do wolności», zawarte w artykule 5 ust. 1, oznacza fizyczną wolność osoby; jej celem jest zapewnienie, że nikt nie zostanie samowolnie pozbawiony wolności. [...]. Niniejszy ustęp dotyczy nie tylko ograniczeń w swobodnym przemieszczaniu się; takie ograniczenia reguluje artykuł 2 Protokołu nr 4... sposób wykonania tego środka (paragraf 92). Ponadto Trybunał, zauważył, że «różnica między pozbawieniem wolności a jej ograniczeniem jest jedynie kwestią miary lub intensywności, a nie natury lub istoty» (paragraf 93). W tym kontekście Trybunał przystąpił do oceny szczególnych warunków pozbawienia wolności pana Guzzardiego na wyspie. Stwierdził, że «Chociaż obszar, w obrębie którego skarżący mógł się poruszać, był znacznie większy niż cel i nie był otoczony żadnymi fizycznymi barierami, była to tylko niewielka część wyspy, do której trudno było

¹ Zobacz więcej: Пономаренко, Ю. А. (2020). *Загальна теорія визначення карантні кримінальних правопорушень*. Харків: Право, 432.

dotrzeć, a około dziewięć dziesiątych z nich był zajęty przez więzienie. Miejsce zamieszkania pana Guzzardiego znajdowało się w części wioski Cala Reale, która obejmowała głównie pomieszczenia dawnej placówki medycznej, nienaprawione lub nawet w złym stanie, sekcję karabinierów, szkołę i kaplicę. Jego świta składała się z osób objętych tym samym środkiem oraz funkcjonariuszy policji. Prawie cała stała populacja Asinarry mieszkała w Cala d'Oliva, dokąd pan Guzzardi nie mógł się udać, i wydawało się, że nie korzysta w dużej mierze ze swojego prawa do odwiedzenia Cala Real. W rezultacie skarżący miał niewiele możliwości kontaktów towarzyskich innych niż kontakty z rodziną, innymi «osadnikami» i personelem nadzorującym. Nadzór był ścisły i prawie stały...». Zwracając uwagę na to, że nie byłoby możliwe mówienie o «pozbawieniu wolności» na podstawie któregośkolwiek z powyższych faktów, ale gdyby zostały połączone Trybunał uznał, że sprawę należy uznać za związaną z pozbawieniem prawa do wolności osobistej, a nie do swobody przemieszczania się¹.

W innym przypadku *De Tommaso v. Italy* Europejski Trybunał Praw Człowieka uznał, że środek odwoławczy zastosowany wobec pana De Tommaso może ograniczyć jego swobodę przemieszczania się (art. 2 Protokołu nr 4), ale nie ogranicza prawa do wolności osobistej (art. 5 Konwencji). Zgodnie z decyzją sądu włoskiego pan ten był w szczególności zobowiązany:

- «– stawiennictwa raz w tygodniu na oddziale policji sprawującym nadzór;
- rozpoczęcia poszukiwania pracy w ciągu miesiąca;
- zamieszkiwania w Casamassima i nie zmieniać miejsca zamieszkania;
- prowadzenia uczciwego i zgodnego z prawem stylu życia, nie dającego powodów do podejrzeń;
- nie komunikować się z osobami wcześniej skazanymi, wobec których zastosowano środki ostrożności lub środki bezpieczeństwa;
- powrotu do domu nie później niż o 22.00 i nie wychodzenia z domu przed godziną 6.00, chyba że jest to konieczne i tylko po odpowiednim powiadomieniu władz;
- miał zakaz przechowywania i noszenia broni;
- miał zakaz chodzenia do barów, klubów nocnych, nie mógł odwiedzać centrów rozrywki, a także uczestniczyć w wydarzeniach publicznych;
- nie mógł używać telefonów komórkowych i radia;
- obowiązek posiadania przy sobie dokumentu (*carta precettiva*) i okazywania go na żądanie policji» (paragraf 17).

Sam pan De Tommaso uważał, że łącznie takie ograniczenia naruszają jego prawo do wolności osobistej. Europejski Trybunał Praw Człowieka stwierdził w tej sprawie występują inne okoliczności w sytuacji skarżącego niż w sprawie Guzzardi. W szczególności Trybunał zauważył, że po pierwsze, skarżący nie był zmuszany do zamieszkania na ogrodzonym terenie i nie został pozbawiony możliwości kontaktu z innymi osobami (§ 85 uzasadnienia wyroku), a po drugie, był zobowiązany przebywać w domu tylko w nocy, a w ciągu dnia jego swoboda wychodzenia z domu nie była ograniczona i mógł prowadzić życie towarzyskie, utrzymywać relacje ze światem zewnętrznym (§ 88 uzasadnienia wyroku)². Na tej podstawie Trybunał uznał, że w sprawie De Tommaso prawo do wolności osobistej nie zostało ograniczone, a zaszło do ograniczenia prawa do swobodnego przemieszczania się skarżącego.

Należy dokładniej zbadać Konstytucję, aby sprawdzić, czy ograniczają one wolność osobistą. W Konstytucji Ukrainy wspomniano o tym niejednokrotnie w różnych kontekstach. W najogólniejszym sensie znajduje wyraz w artykułach Działu II Konstytucji Ukrainy. Przepisy Działu II Konstytucji określają treść niektórych wolności człowieka (art. 22, 29, 33-36 Konstytucji) i określają granice ich ewentualnego ograniczenia lub zakazują takiego ograniczenia (art. 64 Konstytucji). Wśród wszystkich wolności człowieka szczególne znaczenie ma jego wolność osobista, którą proklamuje art. 29 Konstytucji.

Konstytucja RP głosi także, że wolność jako jedną z najważniejszych i chronionych wartości społecznych. W szerokim znaczeniu Konstytucja RP chroni różnorodne wolności człowieka, w szczególności: zasada wolności komunikowania się (art. 49 Konstytucji), zasada wolności poruszania się (art. 52 Konstytucji), zasada wolności sumienia (art. 53 Konstytucji), zasada wolności poglądów (art. 54 Konstytucji) itp. Ale także w Konstytucji RP wolność osobista jest szczególnie zadeklarowana i chroniona. Według artykułu 41 Konstytucji, Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej (Gwarancja nietykalności i wolności osobistej).

¹ ECHR (1980). *Case of Guzzardi v. Italy*. Application no. 7367/76: judgment, 6 November <<http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57498>> (2022, Styczeń, 12).

² ECHR (2017). *Case of De Tommaso v. Italy*. Application no. 43395/09: judgment, 23 February <<http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-171804>> (2022, Styczeń, 12).

Konstytucja czeska składa się z kilku bloków. Ostatni blok, Karta Praw Podstawowych i Podstawowych Wolności, również przewiduje różne wolności człowieka. Osobliwością regulacji konstytucyjnej Republiki Czeskiej jest to, że w samej ustawie zasadniczej prawo do wolności osobistej i prawo do swobodnego przemieszczania się są różnymi zjawiskami. Tak więc, zgodnie z częścią 1 art. 8 Konstytucji gwarantowana jest wolność osobista. Należy ponadto zauważyć, że nikt nie może być ścigany ani pozbawiony wolności, chyba że z przyczyn i w sposób przewidziany przez prawo. Nikt nie może być pozbawiony wolności wyłącznie na podstawie niemożności wypełnienia zobowiązania umownego. Ponadto osoba oskarżona lub podejrzana o popełnienie czynu zabronionego może zostać zatrzymana tylko w przypadkach przewidzianych prawem. Zatrzymany powinien być niezwłocznie poinformowany o podstawach zatrzymania, przesłuchany i nie później niż [dwadzieścia cztery] godziny zwolniony lub postawiony przed sądem. A sędzia musi przesłuchać zatrzymanego i podjąć decyzję w ciągu dwudziestu czterech godzin, bardziej szczegółowo w Konstytucji. Art. 14 Konstytucji gwarantuje swobodę przemieszczania się i swobodę wyboru miejsca zamieszkania.

Tym samym, pomimo zewnętrznego podobieństwa regulacji prawnych omawianych krajów, każda z Konstytucji w szczególny sposób określa badane wolności.

Wnioski.

Prawo do wolności osobistej jest uważane za jedno z podstawowych praw człowieka i obejmuje prawie całe spektrum możliwych ludzkich zachowań. Odnosi się to do ogólnie dopuszczalnego rodzaju regulacji prawnej. Z kolei międzynarodowe konwencje i konstytucje, afirmujące prawo człowieka do wolności osobistej, w tym cały wachlarz kompetencji, stwarzają możliwości ograniczenia tego prawa. Mianowicie, w jakich przypadkach prawo to może być ograniczone. Konwencje określają przyczyny jej ograniczeń (powody, które umożliwiają ograniczenie tej wolności) oraz ustanawiają standardy praw człowieka, których łamanie, czasami nawet podczas odbywania kary, jest niedopuszczalne. Ale ani traktaty międzynarodowe, ani Konstytucja nie mówią o granicach ograniczenia praw człowieka, które można zastosować, np. w zakresie warunków kary czy zakresu ograniczeń prawnych. Z kolei umowy międzynarodowe z zakresu prawa penitencjarnego, np. w tych samych Wzorcowych regułach minimalnych postępowania z więźniami ONZ (Reguły Nelsona Mandeli) i innych, ustanawiają reguły minimalne i międzynarodowe normy postępowania ze skazanymi, które co do zasady ustanawia i dopuszczalne granice ograniczenia tych lub tych praw człowieka. Również te standardy są opracowywane w ramach orzeczeń Europejskiego Trybunału Praw Człowieka.

Europejski Trybunał Praw Człowieka sformułował praktykę, zgodnie z którą prawo do wolności osobistej obejmuje prawo do swobodnego przemieszczania się. Zatem prawo do wolności osobistej jest szansą, aby nie izolować się od społeczeństwa i nie zrywać więzi społecznych z innymi członkami społeczności, prawo do swobodnego przemieszczania się jest uważane jedynie za składnik prawa do wolności osobistej, podczas gdy osoba nie jest odizolowana od społeczeństwa i zachowuje możliwości życia społecznego i kontaktów z innymi ludźmi. Wolność oznacza coś wyjątkowego, co obejmuje prawo do przemieszczania się i prawo do dysponowania swoim czasem.

Należy zauważyć, że konstytucje narodowe (ukraińskie, polskie, czeskie i wielu innych krajów europejskich) odzwierciedlają europejski standard wolności osobistej.

Podsumowując, czym jest wolność osobista, należy stwierdzić, że istnieją prawa pozytywne, których realizację musi zapewnić państwo, natomiast prawa negatywne to prawa do robienia czegoś i że nikt nie ingeruje w tę sprawę. Wolność osobista jest rodzajem negatywnego prawa, które obejmuje wszystko, co człowiek może zrobić – to, co nie jest ograniczone prawem. Dlatego Konstytucje po prostu nie mogą wymieniać tych praw jako norm.

References:

1. Brudner, A. (2009). *Punishment and Freedom: a liberal theory of penal justice*. New York.
<<https://oxford.universitypressscholarship.com/view/10.1093/acprof:oso/9780199207251.001.0001/acprof-9780199207251>> (2022, January, 12). [in English].
2. ECHR (1980). *Case of Guzzardi v. Italy. Application no. 7367/76: judgment*, 6 November
<<http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57498>> (2022, January, 12). [in English].
3. ECHR (2017). *Case of De Tommaso v. Italy. Application no. 43395/09: judgment*, 23 February
<<http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-171804>> (2022, January, 12). [in English].
4. Szwed, M. (2020). *Przymusowe umieszczenie w zakładzie psychiatrycznym w świetle współczesnych standardów ochrony praw człowieka*. [Compulsory placement in a psychiatric facility in the light of modern standards of human rights protection]. Warsaw. [in Polish].

5. Vogt, D. C. (2021). *The Natural Meaning of Crime and Punishment: Denying and Affirming Freedom*. Norway. <<https://link.springer.com/content/pdf/10.1007/s11572-021-09624-2.pdf>> (2022, January, 12). [in English].
6. Alekseev, S. S. (2010). *Sobraniye sochineniy : v 10 tomakh* [Collected works: in 10 volumes]. Liniya prava. Otdelnyye problemy kontseptsii [Law-line. Separate problems concept]. Moscow: Statute, 5. [in Russian].
7. Pashchenko, O. O. (2018). *Sotsialna obumovlenist zakonu pro kryminalnu vidpovidalnist* [Social conditionality of the law on criminal liability]. Kharkiv: Yurayt. [in Ukrainian].
8. Ponomarenko, Yu. A. (2020). *Zahalna teoriya vyznachennya karanosti kryminalnykh pravoporushen* [General theory of determining the punishment of criminal offenses]. Kharkiv: Law. [in Ukrainian].

THEORETICAL AND HISTORICAL PROBLEMS OF LAW AND POLITICS

DOI: 10.46340/eppd.2022.9.1.2

Adeola Olufunke Kehinde, PhD in Law

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1554-6247>

Federal University Oye Ekiti, Ekiti State, Nigeria

Ganiyu Yahaya, PhD in Law

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8655-0171>

University of Ilorin, Kwara State, Nigeria

EXAMINATION OF LEGAL RESEARCH PROPOSAL AND THE NEED FOR LAW RESEARCHERS TO COMPLY WITH THE REQUIREMENTS

This paper examines what legal research is all about and how to write an acceptable legal research proposal. It focuses on some aspects of legal research proposal that needs to be understood by anyone who engages in legal research. To embark on legal research is not something that can be dabbled into without having the proper understanding of what it is all about, thus, a proper understanding of the subject is required. A research proposal has been described as a formal document which is well structured and gives an insight to the topic a researcher plans to research on, justifies the topic as per why it is worth the research and describes how the researcher plans to carry out the investigation of the chosen research topic which is the practical approach. The research proposal is important in any research as it is meant to convince the research supervisor, committee or the University that the proposed research is suitable and manageable considering the time limit and resources available for the research. The essence of research will be defeated if the proposal submitted is faulty as something can be built on nothing. An intending researcher must ensure that the research proposal is properly done so as to have successful research work at the end of the day. This paper gives an insight into those things that need to be done for a researcher to have a good and standard research proposal and the need to comply with them. It has been observed that so many law researchers especially at the masters and doctoral level find it difficult and do exercise some kind of fear as to how to go about their proposal so as to make it acceptable to their supervisors and other interested members of the concerned academic community, this paper basically addresses this issue. Success in legal research cannot be achieved without a good proposal as it has been described as an engine of research. Thus, this paper gives some hints on how to write a good proposal that will enable the researcher to come up with a good research work at the end of the research.

Keywords: legal research, proposal, researcher, research, examination.

Introduction. This paper will focus mainly on the essentials of a good research proposal, what are those things that are needed to be included in a standard legal research proposal and how to go about writing an acceptable legal research work.

Research has been defined as the systematic search for facts or a scientific investigation¹. It has also been defined as the systematic investigation into and study of materials, sources, etc in order to establish facts and reach new conclusions. It is further defined as an endeavor to discover new or collate old facts etc by the scientific study of a subject or by a course of critical investigation².

¹ Cayne, B. S. (ed.) (1988). *The New Lexicon Webster's Dictionary of the English Language, Deluxe encyclopedic edition*. New York: Lexicon Publications.

² Deuter, M., Bradbery, J. (ed.) (2014). *The Concise Oxford Dictionary 9th Edition*. New York: Oxford University Press Inc.

Research has also been defined as the act of searching into a matter closely and carefully, inquiry directed to the discovery of truth and in particular the trained scientific investigation of the principles and facts of any subject, based on original and first hand study of authorities or experiment. Investigations of every kind which have been based on original sources of knowledge may be styled research and it may be said that without research, no authoritative works have been written, scientific discoveries or inventions made, no theories of any value propounded¹.

Legal research on the other hand can be referred to as any research that is carried on the legal basis. Legal research comprises primary fact finding, fact ordering, fact systematizing and studying and predicting legal trends. Sometimes when laws are made, ambiguous words are used by the legislature which creates a lacuna that needs to be filled, a good researcher needs to work on how the law is to be interpreted and the lacuna so created filled accordingly², thus, legal research is important. It is also important because law is not static; this is one of the characteristic/features of law in a given society. As the society changes/develops, the law also changes so as to meet up with the latest development of a particular society. In any standard legal research, it is expected that knowledge is added to, problems solved, inadmissible viewpoints are refuted and scholarly conclusions formulated. Research is the search for truth and knowledge³.

The ability to conduct legal research is essential for lawyers regardless of the area or type of practice. Finding the law is an important part of legal research; the ability to analyse what one has found and reach a conclusion or formulate an argument based on it is just so essential. Kunz and Schmedemann⁴ expressed this view by stating that as a beginner, one of the bigger mistakes one can make is to envision legal research as a bibliographic checklist of sources to consult. Clearly a researcher needs to be familiar with the various sources and their location in the library, but that's not all, he needs to formulate research strategies that tell which source, of several sources he should consult while the strategy incorporates flexibility. Successful researchers continually re-evaluate their research methodology and consider alternative research approaches as they find that various sources or research approaches are helpful or fruitless. More importantly, a researcher needs to learn how to advance analysis of a law-related problem by means of research; even the most diligent researcher armed with the latest technology will not arrive at a successful result if he approaches a legal research as a mechanical process devoid of analysis; thus, legal research is really just a portion of legal problem-solving.

Thus, it can be safely concluded that to embark on a legal research, one has to be diligent and thorough with the research.

A proposal on the other hand has been defined as the act or an instance of proposing something⁵. It is a cause of action put forward for consideration⁶. A research proposal is a concise and coherent summary of a proposed research. It sets out the central issues or questions the researcher intends to address in the course of the research. It outlines the general area of study within which the research falls, referring to the current state of knowledge and any recent debates on the topic⁷. A research proposal is to show that the problem proposed to investigate is significant enough to warrant the investigation, the method planned to use is suitable and feasible, and that the results are likely to prove fruitful and will make an original contribution⁸. The proposal is a major document that an applicant to a postgraduate program needs to submit along with his/her application. It gives the researcher an opportunity to demonstrate that he has the ability to communicate complex ideas clearly, concisely and critically⁹, the proposal submitted will enable those in charge award an appropriate supervisor who will supervise the student throughout the research work. The length of the proposal may vary from one institution to the other but generally, a proposal should be around 2,500 words¹⁰.

¹ Phillips, W. A. (ed.) (1911). *The Cambridge edition of Encyclopedia Britannica*. Worcester, Massachusetts: Horace Everett Hooper.

² Gasiokwu, M.O.U. (1994). *Legal Research and Methodology (Chengo Limited)*. Enugu Nigeria: Chenglo Ltd, 3.

³ Ibid

⁴ Kunz, C. L., Schmedemann, D. A. (1989) *The Process of Legal Research*. Boston: Little Brown and Company, 6-7.

⁵ Deuter, M., Bradbery, J. (ed.) (2014). *The Concise Oxford Dictionary 9th Edition*. New York: Oxford University Press Inc.

⁶ Cayne, B. S. (ed.) (1988). *The New Lexicon Webster's Dictionary of the English Language, Deluxe encyclopedic edition*. New York: Lexicon Publications.

⁷ Sheppard, V. (2005). Research Methods for the social science: An Introduction. *British Columbia/Yukon Open Authoring Platform* <<https://pressbooks.bccampus.ca/jibcresearchmethods/>> (2021, October, 10).

⁸ Ibid

⁹ Gasiokwu, M.O.U. (1994). *Legal Research and Methodology (Chengo Limited)*. Enugu Nigeria: Chenglo Ltd, 9.

¹⁰ Ibid

The first thing to do while embarking on a legal research is to choose a topic. The topic to be chosen must be the one that is researchable; otherwise the researcher will get stuck along the line which may necessitate the change of the topic. The topic must be properly examined and re examined if possible to ascertain that such is researchable and that the research will see the light of the day. Thus, there is a need for careful consideration of technical details of the topic in question. A lot of law researchers find it difficult to complete the research they embarked upon not because they are not intelligent but because the topic they chosen is a wide one and probably not suitable for research¹.

There are two major ways a researcher arrives at a topic to be examined. Firstly, the topic may be given by the department or the lecturer in charge or the researcher makes his own choice of topic². The former is considered the best in the sense that the topic suggested/given by the department must have been properly considered by those in that department to ensure that such is researchable³.

While embarking on a research, the researcher must ensure that the following in put into adequate consideration⁴:

(a) Examine the topic thoroughly and ensure that it is researchable. Once the topic is not researchable, the whole essence of the work will be defeated as earlier explained.

(b) Ensure that the topic chosen is not too wide so as to complete the work within the stipulated period of time. If the topic chose is too wide, there is every possibility that the research will not be completed as and when due.

(c) Ensure that the topic chosen is challenging and that it is a topic of his interest; it should be the one that gives him pleasure so as to enable him derive pleasure from the research when such is carried out.

(d) The financial implication of the research should be considered while choosing the topic. If it is self-sponsored, he should ensure that such falls within his budget for the entire research so as to avoid indebtedness and frustration.

Parts of a research proposal. Before one can be offered admission in any university for a postgraduate study, a proposal is usually required alongside the application. In effect, proposal constitutes an integral part of the application and serves as the basis for the applicant's consideration for admission⁵. The quality of the proposal determines whether or not the researcher can be supervised by anyone in that department. In instances where scholarships are offered, the quality of the proposal will determine whether the scholarship will be granted or not⁶.

These basic parts of a research proposal will be considered one after the other.

- (a) Introduction
- (b) Background to the study
- (c) Statement of the problem
- (d) Aims and objectives of the research
- (e) Research questions
- (f) Research methodology
- (g) Scope and limitation of study
- (h) Literature review
- (i) Significance of research
- (j) Envisaged contribution to knowledge
- (k) Conclusion
- (l) Provisional table of contents and chapters.

Introduction: The introductory aspect is very essential in any research proposal. This will acquaint anyone who reads it with what is expected to be done in the researched. Anyone who reads the introduction should have an idea of what the work is all about. It should be a summary of the subject or topical area to be covered in the course of the work and the importance/relevance of the proposed research to substantive law

¹ Jerome Hall Law Library (2021). *Legal Dissertation: Research and Writing Guide*
<<https://law.indiana.libguides.com/dissertationguide>> (2021, October, 10).

² Ibid

³ Gasiokwu, M.O.U. (1994). *Legal Research and Methodology (Chengo Limited)*. Enugu Nigeria: Chenglo Ltd.

⁴ Emory University (2007). *Profile: Frank Pajares*

<https://www.emory.edu/EMORY_REPORT/erarchive/2007/April/April%202/Profile.htm> (2021, October, 10).

⁵ Taiwo, A. (2011). *Basic Concepts in legal Research Methodology: A Practical Guide on Writing Excellent Master's And Doctoral Theses*. St. Paul's Publishing House, 34.

⁶ Ibid

or to a study of law in some other multidisciplinary context¹. In essence, inform the reader what the study is all about and why the research is necessary/apt at that time². It should create an interest in the reader that will make him desirous/anxious of seeing the outcome of the research when it is eventually completed.

Background to the study: This is a section that addresses why the proposed work is important in the field and answers the question “so what?, here, the researcher states the status quo of the relevant work field and identify a gap in knowledge and activities that needs to be filled to move the field forward³. It identifies and describes the history and nature of a well defined research problem with reference to the existing literature. It should indicate the root of the problem studied, its scope and the extent to which previous studies have successfully investigated the problem, noting in particular, where gaps exist that study attempts to address⁴. Introductory background information differs from literature review in that it places the research problem in proper context rather than provide a thorough examining pertinent literature⁵. The background should describe the conceptual and theoretical basis of the research, status of research in the field, including significant publications, preliminary result if available, remaining information gaps including those that the research will address, key assumptions and methods that make the research possible⁶.

Statement of the problem: This is the most important aspect of the research proposal and it is a short section⁷. Once accepted, the statement of the problem will be the problem for the researcher to resolve and he will have to live with the problem until the mission is accomplished⁸. In doing this, the researcher must be familiar with the literature works that are in existence on the topic chosen and articulate the specific problem he intends to address/investigate. In effect, this should be done after literature review⁹. The research problem has been likened to the engine of a car¹⁰; of course the car cannot work without the engine; so also a research cannot be carried out without the research problem. It is the engine of the thesis which drives the various sections, directs the discussions towards the destination desired and informs the way and manner in which the thesis will be developed. In effect, it is imperative for the researcher to spend quality time in framing a clear, focused and interesting academic research problem that is researchable.

Aim and Objectives: The main aim of the research has to be clearly stated. What the research intends to achieve at the end of the day must be clearly stated. Aim and objectives do identify the researcher’s desires and likely achievements¹¹. The researcher should be careful while listing the objectives because they should not be enormous as it may seem unrealistic.

Research questions: The major aim of any research is to solve a particular problem or answer a question¹². In a research proposal, the questions to be answered should include what the research is all about, the questions it seeks to answer and what it seeks to communicate to the general public and this should be definite.

Research methodology: This addresses the way a researcher intends to go about the research. It means giving a clear cut idea on what methods or process a researcher intends to use in his or her research to achieve research objectives. In order to plan for the whole research process at a right point of time and to advance the research work in the right direction, carefully chosen research methodology it maps out the whole research work and gives credibility to efforts of the researcher¹³; research methodology drives the researcher and keeps

¹ Taiwo, A. (2011). *Basic Concepts in legal Research Methodology: A Practical Guide on Writing Excellent Master’s And Doctoral Theses*. St. Paul’s Publishing House, 34.

² Ibid

³ Whiting, B., Shinn, J. (2021). What is a Research Proposal? – Components & Examples. *Study.com* <<https://study.com/academy/lesson/what-is-a-research-proposal-components-examples.html>> (2021, October, 10).

⁴ Gasiokwu, M.O.U. (1994). *Legal Research and Methodology (Chengo Limited)*. Enugu Nigeria: Chenglo Ltd, 15.

⁵ Ibid

⁶ University of Birmingham (2021). *What to include in a research proposal* <<https://www.birmingham.ac.uk/schools/calgs/cal-research-proposals/include.aspx>> (2021, October, 10).

⁷ Ibid

⁸ Taiwo, A. (2011). *Basic Concepts in legal Research Methodology: A Practical Guide on Writing Excellent Master’s And Doctoral Theses*. St. Paul’s Publishing House, 39.

⁹ Ibid

¹⁰ Emory University (2007). *Profile: Frank Pajares* <https://www.emory.edu/EMORY_REPORT/erarchive/2007/April/April%202/Profile.htm> (2021, October, 10).

¹¹ iEduNote (2021). *Components of a research proposal* <<https://www.iedunote.com/components-of-research-proposal>> (2021, October, 10).

¹² Ibid

¹³ Ibid

him on the right track as the entire research plan is based on the concept of right methodology¹. Research methodology in law means the exposition, description, explanation, and justification of methods used in conducting research in the discipline of law²; here, an outline of the proposed research method should be provided, for example, research methods may include visits to a library, archives proposed fieldwork, interviews, or sociological or other enquiry³. Those who embark on a legal research have a wide range of research methods and these could be empirical or legal, quantitative or qualitative, evaluative or semiotic⁴. However, the choice of the research method must relate directly to the research problem⁵.

Scope and limitation of study: In a research, the scope is how widespread the study is, while the limitations are aspects the researcher cannot control⁶. For instance, where a researcher makes use of a questionnaire in the course of the research, the limitation he is likely to encounter is the willingness and ability of the individuals to respond to the questions and/or to respond accurately. These are limitations on the study, they may have effects on the outcomes of the research and they are not controlled by the researcher.

Literature review: This is very essential part of any research work as it helps the researcher in arriving at basic conclusions that will assist his work even at the preliminary stage. Literature review should be selective and critical, while bringing out the pertinent works and their evaluation by the researcher. Discussions of works done by other scholars in the field should therefore lead the reader to a clear impression of how the researcher intends to build upon the existing literature and how the current research differs from theirs⁷. A researcher should show that he has adequate knowledge and information on the topic of research after exploring relevant literature in the field. The information gathered would furnish the researcher on how the earlier researchers responded to the problems encountered thereby enabling him to think ahead of time on how to solve the current problem he intends to address⁸.

Significance of research: This section examines why the research is apt at that period. Which problem does the research seek to address, what question does it seek to answer and what solution does it seek to proffer. It should include how the research benefits or impacts others in part or whole⁹. This section is important because this is where the researcher tries to convince the audience that the research is worth doing and could persuade someone to support, or fund a research project¹⁰.

Envisaged contribution to knowledge: Just as stated, the proposal is to highlight the envisaged contribution to knowledge. What addition does it seek to add to the existing knowledge in that field of research? This is the major task to address here. It is also important to acknowledge gaps in the existing literature which the research to be embarked upon seeks to fill.

Conclusion: This is also as important as the introduction¹¹. This should reflect how passionate a researcher is in respect of the research to be embarked upon. He is expected to present all facts and a summary of the research¹² while stating the rationale behind the entire research and the overall view on the subject matter of the research.

Provisional table of content and chapters: This is a section that brings out the table of content for the thesis. It reveals how a researcher has taken time to think about the subject matter and provides for initial structure for the work to be done while stating the proposed length of each chapter of the work¹³.

¹ iEduNote (2021). *Components of a research proposal* <<https://www.iedunote.com/components-of-research-proposal>> (2021, October, 10).

² McCombes, S. (2019). How to write a research proposal. *Scribbr* <<https://www.scribbr.com/dissertation/research-proposal>> (2021, October, 10).

³ Ibid

⁴ Ibid

⁵ Taiwo, A. (2011). *Basic Concepts in legal Research Methodology: A Practical Guide on Writing Excellent Master's And Doctoral Theses*. St. Paul's Publishing House, 45.

⁶ Components of a research proposal-iEduNote. <https://www.iedunote.com/components-of-research-proposal> (2021, October, 10).

⁷ Ibid

⁸ Taiwo, A. (2011). *Basic Concepts in legal Research Methodology: A Practical Guide on Writing Excellent Master's And Doctoral Theses*. St. Paul's Publishing House, 39.

⁹ iEduNote (2021). *Components of a research proposal* <<https://www.iedunote.com/components-of-research-proposal>> (2021, October, 10).

¹⁰ Ibid

¹¹ University of Nebraska–Lincoln (2021). *Components of a research* <<https://researchwriting.unl.edu/components-research-proposal>> (2021, October, 10).

¹² Ibid

¹³ Ibid

Conclusion. As earlier mentioned, it has been discovered that so many researchers find it difficult to come up with an acceptable proposal which will aid their research work, this paper has identified the problem and proffers solutions for scholars having difficulty in writing their research proposals. It states parts of a research proposal and how they can be achieved by the researcher. A research proposal is the engine of any research to be embarked upon. Without it, nothing can be achieved not even an admission to any postgraduate school. Thus, a good proposal is a sine qua non for a good research work; once the proposal is faulty, the purpose of a research is automatically defeated.

References:

1. Cayne, B. S. (ed.) (1988). *The New Lexicon Webster's Dictionary of the English Language, Deluxe encyclopedic edition*. New York: Lexicon Publications. [in English].
2. Components of a research proposal-iEduNote. <https://www.iedunote.com/components-of-research-proposal> (2021, October, 10). [in English].
3. Deuter, M., Bradbery, J. (ed.) (2014). *The Concise Oxford Dictionary 9th Edition*. New York: Oxford University Press Inc. [in English].
4. Emory University (2007). *Profile: Frank Pajares* <https://www.emory.edu/EMORY_REPORT/erarchive/2007/April/April%202/Profile.htm> (2021, October, 10). [in English].
5. Gasiokwu, M.O.U. (1994). *Legal Research and Methodology (Chengo Limited)*. Enugu Nigeria: Chenglo Ltd. [in English].
6. iEduNote (2021). *Components of a research proposal* <<https://www.iedunote.com/components-of-research-proposal>> (2021, October, 10). [in English].
7. Jerome Hall Law Library (2021). *Legal Dissertation: Research and Writing Guide* <<https://law.indiana.libguides.com/dissertationguide>> (2021, October, 10). [in English].
8. Kunz, C. L., Schmedemann, D. A. (1989) *The Process of Legal Research*. Boston: Little Brown and Company, 6-7.
9. McCombes, S. (2019). How to write a research proposal. *Scribbr* <<https://www.scribbr.com/dissertation/research-proposal>> (2021, October, 10). [in English].
10. Phillips, W. A. (ed.) (1911). *The Cambridge edition of Encyclopedia Britannica*. Worcester, Massachusetts: Horace Everett Hooper. [in English].
11. Sheppard, V. (2005). Research Methods for the social science: An Introduction. *British Columbia/Yukon Open Authoring Platform* <<https://pressbooks.bccampus.ca/jibcresearchmethods/>> (2021, October, 10). [in English].
12. Taiwo, A. (2011). *Basic Concepts in legal Research Methodology: A Practical Guide on Writing Excellent Master's And Doctoral Theses*. St. Paul's Publishing House. [in English].
13. University of Birmingham (2021). *What to include in a research proposal* <<https://www.birmingham.ac.uk/schools/calgs/cal-research-proposals/include.aspx>> (2021, October, 10). [in English].
14. University of Nebraska–Lincoln (2021). *Components of a research* <<https://researchwriting.unl.edu/components-research-proposal>> (2021, October, 10). [in English].
15. Whiting, B., Shinn, J. (2021). What is a Research Proposal? – Components & Examples. *Study.com* <<https://study.com/academy/lesson/what-is-a-research-proposal-components-examples.html>> (2021, October, 10). [in English].

DOI: 10.46340/eppd.2022.9.1.3

Serhii Komnatnyi

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2124-2047>

National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine

PHILOSOPHICAL AND LEGAL APPROACHES TO FORMATION OF HOUSING LAW AS A PARADIGM FOR HOUSING POLICIES REALIZATION IN UKRAINE

Сергій Комнатний

Національна академія внутрішніх справ, м. Київ, Україна

ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВІ ПІДХОДИ ДО ФОРМУВАННЯ ЖИТЛОВОГО ПРАВА ЯК ПАРАДИГМИ РЕАЛІЗАЦІЇ ЖИТЛОВОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ

The article presents a philosophical and legal analysis of housing law and housing policy in Ukraine. It is noted that unresolved housing problems are becoming increasingly important in scientific circles. The aim of the article is to reveal the essence and main tendencies of development of housing law in Ukraine as a pledge of realization of the constitutional human right to housing in the light of formation of the modern paradigm of housing policy in Ukraine. The object of the research within the framework of this article is the philosophical and legal aspects of the formation of public relations in the sphere of ensuring the right to housing in Ukraine. The subject of the research within the framework of this scientific article is normative-legal and organizational basis for ensuring the right to housing man and citizen in Ukraine. However, at present, scientific works on this topic do not reflect the full range of research on this issue and are fragmentary. Therefore, this topic needs further scientific consideration. The presence or absence of comfortable housing significantly affects a person's social status, his satisfaction with life, as well as his opportunities for professional realization. In addition, the lack of modern facilities, especially means of communication, significantly reduces opportunities for self-development and self-realization, access to distance employment and learning, and thus reduces the chances of improving the standard and quality of life. All these consequences of the spread of unsatisfactory housing conditions exacerbate socio-demographic problems, eventually deteriorating the social environment. Therefore, the solution to this problem is at the forefront in the implementation of state housing policy of Ukraine. To do this, it is necessary to adopt appropriate regulations, determine the priorities of housing policy, train qualified personnel for their implementation and create effective implementation mechanisms.

Keywords: housing, housing policy, right to housing, constitutional rights to housing, human and citizen right to housing, affordable housing, guarantees of constitutional right to housing, state housing policy, public management mechanisms for implementing housing rights, providing housing to certain categories of citizens.

Мета статті – розкриття сутності та основних тенденцій розвитку житлового права в Україні як запоруки реалізації конституційного права людини на житло у світлі формування сучасної парадигми житлової політики в Україні. Об'єктом дослідження в межах даної статті є філософсько-правові аспекти формування суспільних відносин у сфері забезпечення права на житло в Україні. Предметом дослідження в межах даної наукової статті є нормативно-правові та організаційні засади забезпечення права на житло людини і громадянина в Україні.

Постановка проблеми. Для кожної людини наявність житла та рівень його комфорту визначає ключові умови якості життя. В процесі історичного розвитку погляди на житло та його характеристики (розміри, внутрішнє облаштування, зовнішній вигляд) постійно змінювалися, але

одно залишалося незмінним – базова потреба мати свою оселю та готовність багато працювати заради досягнення цієї мети¹.

У відповідності до статей 47-48 Конституції України громадянам України гарантується право на житло, зокрема «...Держава створює умови, за яких кожний громадянин матиме змогу побудувати житло, придбати його у власність або взяти в оренду. Громадянам, які потребують соціального захисту, житло надається державою та органами місцевого самоврядування безоплатно або за доступну для них плату відповідно до закону. Ніхто не може бути примусово позбавлений житла інакше як на підставі закону за рішенням суду... Кожен має право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг, житло». Варто зазначити, що дієвих правових механізмів реалізації цього конституційного права українців наразі не сформовано, а державна житлова політика знаходиться на початковій стадії розвитку. Крім того, для більшості українців комфортна власна або орендована квартира (будинки) є далекою, нездійсненою мрією у зв'язку з дисбалансом цін на житло та рівнем доходів населення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичну базу виникнення та розвитку житлових правовідносин в Україні, його доступності для населення, можливості придання шляхом укладення договору іпотеки ми можемо дослідити у наукових публікаціях А. Асаула, А. Гойко, О. Євтуха, Ю. Манцевича, К. Паливоди, С. Ушацького та ін.

Проблему житлових відносин в Україні було досліджено такими вченими, як: В. Кравченко, К. Паливода, Н. Погорельцева, В. Поляченко та інші. Особливості найму житла з житлового фонду соціального призначення було розглянуто у наукових публікаціях О. Аврамової, О. Алексєєвої, А. Анупрієнко, О. Белоножкіної, В. Бондар, В. Васил'єва, Т. Журавльова, С. Кечек'яна, І. Клименко, Є. Мічуріна, О. Молчанова, Д. Рибіна, Т. Сьоміної, Г. Улетова, С. Чаркін, І. Чечуліна, В. Чигир та інші. Проте, незважаючи на їх безумовну цінність, вони здебільшого є оглядовими.

Виклад основного матеріалу. Вирішення житлової проблеми нерозривно пов'язано з поняттям «якості життя». Тому що для людини житло є базовою потребою поряд з фізіологічними. Поняття якості життя має тривалу, цікаву історію виникнення. Науковими розробками терміну «якість життя» займалися багато філософів, соціологів і економістів, у тому числі освітлювалися теми про рівень добробуту та стандартів життя у працях філософа І. Канта, економістів А. Сміта, К. Маркса, П. Самуельсона. Практично всі дослідники пов'язують початок його формування в новітній історії з відомим американським економістом Дж. Гелбрейтом, який у монографії «Суспільство достатку» визначив його як можливість споживання різних благ і послуг, відображені через економічні показники і які характеризують певний спосіб життя².

Отож, зміст такого підходу визначається тим, що Дж. Гелбрейт пов'язав якість життя людини як з конкретним споживанням, описуванням через економічні показники, так і способом життя, що певною мірою характеризує нематеріальні потреби людини³.

Нині наявність свого житла створює для кожної людини комфортний простір для відпочинку після складного робочого дня, для навчання та виконання робочих завдань, для створення домашнього затишку для своєї родини, а також для власного захисту та безпеки.

На сучасному етапі розвитку соціуму житло як об'єкт ринку нерухомості має наступні специфічні соціальні та економічні характеристики:

- для квартир з приватного житлового фонду, розташованих у багатоповерховому будинку є певні особливості та обмеження, оскільки здійснення права власності повинно узгоджуватися з іншими співвласниками будинку;

- квартира або будинок розташовані у певному районі міста або села, відповідно це визначає доступність транспортної магістралі поряд, розташування дитячих навчальних закладів, супермаркетів, комунальних підприємств, можливість швидко дістатися місця роботи, а це в свою чергу впливає на ціну даних об'єктів нерухомості;

- житловий фонд призначений для тривалого використання, а тому при побудові повинні бути враховані усі фактори важливі для використання сьогодні та можливості використання їх в майбутньому;

¹ Karmaza, O. O., Sarana, S. V., Fedorenko, T. V. and others (2018). The protection of civil rights and interests in the court. *Journal of Advanced Research in Law and Economics*, 9 (8), 2622-2630. DOI: [https://doi.org/10.14505/jarle.v9.8\(38\).11](https://doi.org/10.14505/jarle.v9.8(38).11).

² Тарасюк, Ю. (2020). Принципи забезпечення житлового будівництва в Україні. *Вісник Академії праці, соціальних відносин і туризму*, 3-4, 130-139.

³ Там само

– проблема забезпеченості житлом обумовлює інші життєві обставини людини: рішення вступити в шлюб та створити сім'ю, відносини в сім'ї, якість життя, а також можливість кар'єрного зростання;

– житло – товар тривалого користування, а крім того виконує функцію накопичення фінансових ресурсів, оскільки це матеріальний ресурс, яким людина може володіти на правах приватної власності, здати в оренду, продати, обміняти, передати у спадок. Крім того, житло може виконувати функцію капіталу та виступати джерелом поповнення сімейного бюджету. Важливо також зазначити, що при вірному управлінні житловим фондом він може стати джерелом заощаджень населення, додаткових доходів та інвестицій¹.

Для забезпечення житлом належної якості життя важливі спів падання багатьох факторів.

- необхідна площа приміщення;
- забезпечення безперебійного водопостачання гарячою та холодною водою;
- належне опалення: централізоване або індивідуальне;
- наявність каналізації;
- забезпечення житла мережним і зрідженим газом в залежності від місцевості
- для комфортного життя також важливе наявність ванни (душу).
- наявність у житлі стаціонарними плит для приготування їжі: електричних або газових.

ООН визначено мінімальний рівень забезпеченості житлом людини у розмірі тридцяти квадратних метрів. Такого рівня Україна не досягла. У зв'язку необхідно побудувати обсяг на п'ятдесят відсотків більше квартир, ніж є на даний момент. З огляду на сучасні темпи будівництва в країні, мета буде досягнута не раніше ніж, через шістдесят років².

Наявність конституційного права на житло та його реалізація не одне й теж. Для цього необхідно вчиняти певний комплекс дій:

- 1) спрямована діяльність для придбання житла, збільшення його площі, поліпшення його умов та переїзд в більш престижний район;
- 2) не здійснювати тих дій, які порушують права інших учасників житлового ринку;
- 3) володіти, користуватися та розпоряджатися житловим фондом;
- 4) вимагати від спеціалізованих державних органів, громадських організацій та посадових осіб відповідних дій спрямованих на реалізацію нормативно-правових актів;
- 5) винесення компетентних рішень з приводу захисту житлових права громадян³.

Для належної реалізації права українських громадян на житло необхідно створити дієві державно-правові механізми, які включають наступні рівні:

- 1) організаційно-управлінський;
- 2) законодавчий;
- 3) інформаційний;
- 4) фінансовий.

На першому рівні створюються спеціалізовані державні та недержавні установи, оскільки саме завдяки ним можна здійснювати регулювання управлінські рішення для подальшого розвитку будівельної галузі. Для цього відповідно створюються державні та недержавні установи і вони шляхом прийняття відповідних законів, втілення податкової та фінансової політики, а також необхідне інформаційно-технічне забезпечення (це відповідно реалізуються на другому, третьому та четвертому рівнях)⁴.

Такі механізми впливу на будівельну галузь можуть дати позитивні результати лише за умови чіткого визначення повноважень у структурі управління даної галузі та суворому контролю за виконанням стратегічної мети та законодавчих вимог. Для ефективності організаційно-правового механізму, він повинен діяти прозоро, відкрито, оперативно, з необхідними фінансовими ресурсами, а також мати можливість активної співпраці з недержавними органами та організаціями, які зацікавлені в розвитку будівельної галузі.

¹ Тарасюк, Ю. (2020). Принципи забезпечення житлового будівництва в Україні. *Вісник Академії праці, соціальних відносин і туризму*, 3-4, 130-139.

² Там само

³ Щеглова, О. Ю. (2010). Методологічні проблеми та тенденції розвитку житлового фонду в Україні на державному та регіональному рівнях. *Наукові праці КНТУ. Економічні науки*, 17 <http://www.kntu.kr.ua/doc/zb_17_ekon/stat_17/60.pdf> (2022, січень, 24).

⁴ Борисова, К. С. (2015). Деякі проблемні аспекти конституційного права на житло за законодавством України. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*, 14 (1), 46-48.

Виходячи з того, ключовим завданням цього механізму постає питання формування належних умов роботи та розвитку будівельної галузі. Крім того, варто зауважити, що в сучасних умовах розвитку глобалізованої економіки необхідні нові, актуальні підходи до побудови та належного функціонування, організаційно-управлінського механізму, в якому повинні враховуватись регіональні, загальнодержавний, транскордонний, євро-інтеграційний та світовий рівні. Особливої уваги заслуговує організаційно-управлінський механізм на загальнодержавному та регіональному рівнях.

Для ефективного управління галуззю будівництва треба інтегрувати зусилля різних рівнів для виконання стратегічних завдань, цілей та рішень¹.

Варто зауважити, що ефективна житлова політика неможлива без об'єктивної оцінки забезпеченості житлом населення, а для цього треба визначити показники житлового фонду. Ключовою проблемою тут виступає те, що серед нього є значний відсоток старого житла та житла в аварійному стані практично непридатного для його використання за прямим призначенням. Тож ліквідація аварійного та непридатного для проживання житлового фонду повинна стати є ключовим напрямком житлової політики. Складним питанням тут постає визнання факту, що житло є дійсно старим або аварійним. А це свою чергу спричиняє проблеми, такі як наявність фінансових засобів для надання громадян замість аварійного житла інше, придане для проживання, можливості отримати для виконання цієї мети на субсидії з бюджету вищого рівня тощо².

Для забезпечення виконання планів держави щодо забезпечення житлом окремих категорій громадян необхідно:

- вирішити питання надання житла громадянам певних категорій визначених нормативно-правовим актами шляхом будівництва муніципального житла та реконструкції гуртожитків;

- визначити в законі норму, згідно якої 10% від новозбудованих житлових об'єктів повинні передаватися на пільгових умовах соціально незахищеним категоріям громадян, які стоять на квартирному обліку та забезпечити додаткові фінансування з державного бюджету для забудовників таких об'єктів³;

- пошук нових форм підтримки державою своїх громадян, які потребують допомоги у вирішенні житлового питання.

Для успішного втілення ефективної житлової політики в Україні важливо створити дієві організаційні умови будівництва та важелі впливу на них:

- забезпечення реалізації інноваційних технологій будівництва, а також реалізацію актуальних архітектурно-будівельних і містобудівних рішень;

- створення простої та прозорої технології контролю і нагляду за виконанням будівельних норм і правил, а також вимог щодо захисту навколишнього природного середовища, а також ліцензування визначених законодавством видів діяльності;

- створення системи страхування будівельних ризиків і професійної відповідальності будівельників;

- подальше вдосконалення системи внесення в реєстр застав земельних ділянок під забудову та об'єктів, не завершених будівництвом;

- прийняття нових законів для забезпечення ефективної містобудівної діяльності, прийняття комплексу правил землекористування і забудови, проведення межування, а також взаємодії органів місцевого самоврядування з населенням у процесі прийняття містобудівних рішень;

- створення методичних матеріалів для підготовки документів на реалізацію арештованого та заставного майна на торгах (зокрема, земельних ділянок як об'єктів нерухомості у якості застав при одержанні кредиту на житлове будівництво)⁴.

До спеціальних та галузевих принципів житлового будівництва можна віднести наступні.

По-перше, це принцип нагляду та контролю за дотриманням законності у сфері будівництва. Виконання цього завдання покладається на відповідні спеціалізовані державні органи влади, що здійснюють перевірку дотримання норм житлового права учасниками будівельної сфери.

¹ Щеглова, О. Ю. (2010). Методологічні проблеми та тенденції розвитку житлового фонду в Україні на державному та регіональному рівнях. *Наукові праці КНТУ. Економічні науки*, 17. <http://www.kntu.kr.ua/doc/zb_17_ekon/stat_17/60.pdf> (2022, січень, 24).

² Більовський, О. А. (2012). *Державна житлова політика України: проблема соціально-економічної ефективності*. Київ: Національний інститут стратегічних досліджень.

³ Воронкова, Т. Є., Кошеленко, О. А. (2018). Проблеми та перспективи доступного житла для молоді в Україні. *Ефективна економіка*, 10 <http://www.economy.nauka.com.ua/pdf/10_2018/69.pdf> (2022, січень, 24).

⁴ Ковалевська, О. П. (2011). Житлові умови в системі характеристик якості життя. *Державне управління: удосконалення та розвиток*, 3 <<http://www.dy.nauka.com.ua/?op=1&z=475>> (2022, січень, 24).

Отже, даний принцип представляє собою специфічний вид державної діяльності для забезпечення виконання нормативно-правових актів, а також для захисту інтересів фізичних та юридичних осіб у житловій сфері. Крім того, нагляд та контроль мають на меті виконання превентивної функції для правопорушень у сфері будівельної діяльності.

По-друге, у сфері будівництва використовується принцип субсидіарності та децентралізації. Принцип субсидіарності у країнах демократії лежить в основі інституціональної організації влади й управління. Він проявляється у двох напрямках: 1) держава виконує лише ті функції, здійснення яких не під силу громадянам, їх об'єднанням і територіальним колективам; 2) органи місцевого самоврядування вищого рівня виконують лише ті завдання, які не можуть бути краще виконані на нижчому рівні¹

По-третє, важливим принципом будівельної діяльності є принцип неухильного виконання будівельних норм і стандартів. Втілення цього принципу у практичну діяльність визначено Законом України «Про будівельні норми», де чітко регламентовано, що будівельними нормами є – нормативні акти технічного характеру для встановлення обов'язкових вимог до об'єкта нормування у будівництві. Будівельні норми є обов'язковими до виконання всіма учасниками містобудування. Крім того, до застосування в Україні іноземних будівельних норм можливо лише у випадку ратифікації Україною відповідних міжнародних угод. У разі, якщо у будівельних нормах містяться посилення на відповідні стандарти будівельної діяльності, то виконання їх є обов'язковим. Важливо пам'ятати, що суворе дотримання технічних вимог, закріплених у будівельних нормах та стандартах є необхідною умовою формування безпечного середовища для людей, їх життя та здоров'я, а також для захисту навколишнього природного середовища.

По-четверте, важливим принципом будівельної діяльності є принцип формування безпечного навколишнього середовища для людини, його життя та здоров'я. Тут є два аспекти: забезпечення безпеки в процесі будівництва об'єктів та соціально-правовий захист робітників, а також створення безпечних умов користування відбудованим житловим фондом.

По-п'яте, важливим принципом будівництва є принцип неухильного виконання дотримання правил безпеки та вимог щодо охорони навколишнього середовища.

До спеціальних принципів будівельної діяльності належать:

– принцип соціальної диференціації. Це проявляється у структуруванні соціуму та поділ його на групи з різними соціальними статусами. Тут повинно проявлятися соціальна лояльність забудовників, які повинні будувати житло для різних соціальних прошарків населення.

– принцип виконання нормативних або договірних вимог щодо термінів будівництва²;

– принцип свідомого ставлення до результатів будівельної діяльності. З боку держави таке ставлення заохочується шляхом надання податкових преференцій для соціально відповідального бізнесу.

Висновки. Таким чином, в процесі проведеного дослідження в межах даної статті ми дійшли наступних висновків.

Право людини та громадянина на житло, встановлене Конституцією України як Основним законом держави має не тільки на папері виконувати таку функцію, а й дійсно давати реальні важелі впливу на ситуацію забезпечення житлом українця без винятку.

Проблематика у сфері житлового права полягає в наступному:

– конкуренція між різними нормативно-правовими актами, неузгодженість правової позиції щодо реалізації громадянами своїх прав на житло;

– часто нормотворці (автори законів) не бачать реальних проблем забудовників, покупців об'єктів нерухомості, а також інших учасників ринку нерухомості³;

– при порушенні своїх прав громадяни не звертаються за судовим захистом, оскільки не бачать в них дійсної опори та не вірять в неупередженість судочинства;

¹ Тарасюк, Ю. (2020). Принципи забезпечення житлового будівництва в Україні. *Вісник Академії праці, соціальних відносин і туризму*, 3-4, 130-139.

² Щербініна, С. А., Головань, Д. П. (2014). Проблеми забезпечення населення України доступним житлом в сучасних умовах. *Наукові праці Кіровоградського національного технічного університету. Економічні науки*, 25, 283-287.

³ Харечко, Д. О., Куйбіда, М. С. (2015). Державне регулювання реалізації житлових прав громадян України. *Демократичне врядування*, 16/17 <http://vivacademy.com/vidavnitstvo_1/visnyk16/fail/Kharechko,Kujbida.pdf> (2022, січень, 24).

– на превеликий жаль більшість норм, які мають за мету регулювання житлових відносин не виконують цієї функції, оскільки відсутній дієвий механізм його реалізації;
– нерегульованість певних аспектів житлового права дає можливість для вчинення різних правопорушень та шахрайства у цій сфері, оскільки ціни на житло є надзвичайно високими;
– останнім часом зростає вартість одного квадратного метра житла, що спричиняє зниження купівельної спроможності населення на фоні зниженого рівня доходів у зв'язку пандемією та економічною кризою.

Отже, для вирішення окреслених проблем у сфері житлового права необхідно на нормативно-правовому рівні закріпити основні принципи будівельної діяльності, а саме: принцип нагляду та контролю за дотриманням законності, субсидіарності та децентралізації, принцип неухильного дотримання будівельних норм і стандартів, а також принципи формування безпечного навколишнього середовища для людини, його життя та здоров'я, принцип неухильного виконання дотримання правил безпеки та вимог щодо охорони навколишнього середовища¹.

Тому законодавче закріплення наведених принципів будівельної діяльності створить сприятливі умови верховенства права та закону у сфері житлово-будівельної діяльності всіма учасниками правовідносин²; а також надають подальші орієнтири забезпечення житлового будівництва в Україні й сприятиме подальшим науковим розробкам в цій темі.

Ефективна житлова політика в Україні забезпечить високий рівень якості життя їх громадян та створить передумови для того, щоб талановиті українці не їхали за кордон у пошуках кращої долі, а залишалися розбудовувати державу.

На думку Європейського Суду з прав людини, вирішення житлової проблеми є однією з найактуальніших у європейському просторі. Для України ця проблема має складний характер, оскільки житлова потреба стосується усіх громадян без виключення.

Для проведення ефективної державної житлової політики вкрай необхідно створити сприятливі умови для ринку забудовників, будівельної галузі в цілому та завдяки цьому надати реальні можливості населенню отримати якісне та комфортне житло. Для цього рекомендується встановлення пільгових відсоткових ставок для іпотечних кредитних договорів, які будуть фінансуватися з державного бюджету України.

Також важливо створити дієві державно-управлінських механізми для реалізації для створення мережі будівельних операторів, які мали б комбіноване фінансування (державне на комерційне); надання пільг для комерційних банків, які реалізують програми соціально доступного житла в кредити.

Також надзвичайно важливо створити гідні умови для залучення нових іноземних інвесторів збільшення портфелю інвестицій в іпотечне житлове кредитування. Для цього необхідно прийняти відповідні спеціалізовані нормативно-правові акти. Збільшення інвестицій у будівельну галузь в Україні забезпечить створення нових робочих місць як в будівництві, так й в суміжних сферах економічної діяльності. А це, у свою чергу, скорочує витрати держави на фінансування виплат допомоги з безробіття, а також, що не менш важливо, забезпечує надходження до бюджетів коштів у вигляді податків та зборів.

Варто зауважити, що для ефективного вирішення житлової проблеми в Україні необхідне відновлення та заміна застарілого житлового фонду на основі залучення інвестиційних ресурсів та забезпечення реконструкції житлових будинків перших масових серій із проведенням комплексної забудови територій та раціонального використання земель шляхом оптимізації щільності забудови.

Подальші наукові розробки щодо забезпечення житлом українців повинні бути здійснені шляхом дослідження теорії та практики іпотечного фінансування житла в провідних країнах світу та напрацювання досвіду його застосування в Україні.

References:

1. Karmaza, O. O., Sarana, S. V., Fedorenko, T. V. and others (2018). The protection of civil rights and interests in the court. *Journal of Advanced Research in Law and Economics*, 9 (8), 2622-2630.
DOI: [https://doi.org/10.14505/jarle.v9.8\(38\).11](https://doi.org/10.14505/jarle.v9.8(38).11). [in English].

¹ Козик, В. В., Данчак, Л. І. (2009). Соціальне та доступне житло: проблеми формування та фінансування. *Регіональна економіка*, 3 (53), 169-174.

² Черенько, Л. М. та ін. (2020). *Житлові умови населення: чинники, сучасний стан і політика регулювання*. Київ: Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України.

2. Tarasiuk, Y. (2020). Pryntsypy zabezpechennia zhytlovoho budivnytstva v Ukraini [The principles of housing construction's guaranteeing in Ukraine]. *Visnyk Akademii pratsi, sotsialnykh vidnosyn i turyzmu* [Bulletin of the Academy of Labor, Social Relations and Tourism], 3-4, 130-139. [in Ukrainian].
3. Scheglova, O. (2010). Metodolohichni problemy ta tendentsii rozvytku zhytlovoho fondu v Ukraini na derzhavnomu ta rehionalnomu rivniakh [Methodological problems and progress of dwelling fund trends in Ukraine on state and regional levels]. *Naukovi pratsi KNTU. Ekonomichni nauky* [Scientific works of KNTU. Economic sciences], 17 <http://www.kntu.kr.ua/doc/zb_17_ekon/stat_17/60.pdf> (2022, January, 24). [in Ukrainian].
4. Borysova, K. S. (2015). Deiaki problemni aspekty konstytutsiinoho prava na zhytlo za zakonodavstvom Ukrainy [Some problematic aspects of the constitutional right to housing under the legislation of Ukraine]. *Naukovyi visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu. Seriya: Yurysprudentsiia* [Scientific Bulletin of the International Humanities University. Series: Jurisprudence], 14 (1), 46-48. [in Ukrainian].
5. Bilovskyi, O. A. (2012). *Derzhavna zhytlova polityka Ukrainy: problema sotsialnoekonomichnoi efektyvnosti* [State housing policy of Ukraine: the problem of socio-economic efficiency]. Kyiv: Natsionalnyi instytut stratehichnykh doslidzhen. [in Ukrainian].
6. Voronkova, T. E., Koshelenko, O. A. (2018). Problemy ta perspektyvy dostupnogo zhytla dlia molodi v Ukraini [Problems and prospects of affordable housing for young people in Ukraine]. *Efektivna ekonomika* [Efficient economy], 10 <http://www.economy.nayka.com.ua/pdf/10_2018/69.pdf> (2022, January, 24). [in Ukrainian].
7. Tarasiuk, Y. (2020). Pryntsypy zabezpechennia zhytlovoho budivnytstva v Ukraini. [The principles of housing construction's guaranteeing in Ukraine] *Visnyk Akademii pratsi, sotsialnykh vidnosyn i turyzmu* [Bulletin of the Academy of Labor, Social Relations and Tourism], 3-4, 130-139. [in Ukrainian].
8. Kharechko, D., Kuibida, M. (2016). *Derzhavne rehuliuвання realizatsii zhytlovykh prav hromadian Ukrainy* [Public regulation of the enforcement of housing rights of Ukrainian citizens], 16/17 *Demokratychnе vriaduvannia* [Democratic governance] <http://lvivacademy.com/vidavnitstvo_1/visnyk16/fail/Kharechko,Kujbida.pdf> (2022, January, 24). [in Ukrainian].
9. Kozyk, V. V., Danchak, L. I. (2009). Sotsialne ta dostupne zhytlo: problemy formuvannia ta finansuvannia [Social and Available Dwelling: Problems of Forming and Financing]. *Rehionalna ekonomika* [Regional Economy], 53 (3), 169-174 [in Ukrainian].
10. Shcherbinina, S., Golova, D. (2014). Problemy zabezpechennia naseleennia Ukrainy dostupnym zhytлом v suchasnykh umovakh [Problems of Ukraine's population with affordable housing in modern conditions]. *Naukovi pratsi Kirovohradskoho natsionalnoho tekhnichnoho universytetu. Ekonomichni nauky* [Collection of Scientific Works of Kirovohrad National Technical University. Economic Sciences], 25, 283-287. [in Ukrainian].
11. Cherenko, L. and others (2020). *Zhytlovi umovy naseleennia: chynnyky, suchasnyi stan i polityka rehuliuвання* [Housing conditions of the population: factors, current status and policy of regulation]. Kyiv: Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine [in Ukrainian].

DOI: 10.46340/eppd.2022.9.1.4

Serhii Yevdokymov

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6224-3129>

Institute of Legislation of The Verkhovna Rada of Ukraine

ESTABLISHMENT AND DEVELOPMENT OF SMALL TOWNS OF UKRAINE: ON THE ISSUE OF DEFINITION OF HISTORICAL AND LEGAL RETROSPECT

Сергій Євдокимов

Інститут законодавства Верховної Ради України

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК МАЛИХ МІСТ УКРАЇНИ: ДО ПИТАННЯ ВИЗНАЧЕННЯ ІСТОРИКО-ПРАВОВОЇ РЕТРОСПЕКТИВИ

The article is devoted to the research of the issue of determining the historical and legal retrospective of the formation and development of small towns of Ukraine. It is noted that the implementation of municipal reform in Ukraine, which is an integral part of administrative and constitutional reforms, which are structurally built on the type of "motriyka" – raised the issue of forming and determining the capacity of territorial communities that exist and operate in local government in the territories. The intensity and functional directions of municipal reform are determined by various indicators, including the levels of local self-government, and hence the types of territorial communities (villages, towns, cities, united communities, districts, regions) and their population.

Among the above territorial communities, an important place belongs to the communities of small towns of the state, which are actually natural and civilizational spheres, which carry out important social processes based on the fact that within such a community as a local community, man carries out his life cycle. Thus, it is within this framework that a person-resident, as a member of the territorial human community: a) objectively produces relevant individual, group, collective intentions, existential aspirations, needs, interests, b) goes through the process of socialization and c) acquires different levels of habit, as indicators of a person's appropriate practice in solving various important life situations that arise in everyday life.

It is small towns, which are a model and a kind of micro-copy of the most important level of human civilization – urban agglomeration, provide an opportunity within the territorial communities to properly establish: A) a system of communicative interaction between members of such a community; collaboration (cooperation) between them for the collective solution of common, and at the same time individual-collective issues of life, and B) to promote the formation of intersubjectivity (building a system of common goals) of such a human community to address strategic guidelines for existence and functioning, first, each of its members; secondly, their groups formed on various grounds (age, gender, national, religious, cultural, political, etc.); thirdly, the whole territorial human community as community, which acts as their natural collective association that can organize, ensure and guarantee the safe existence, sustainable development and stable functioning of each of its members in a collective teleologically sound communicative interaction.

A study of the historical and legal retrospective of the formation and development of small towns in Ukraine allowed us to state that: modern small towns are the result of complex interaction of many factors that influenced them, from ancient times to the present; the development or decline of small towns in Ukraine was inextricably linked with the stages and features of its history; the centuries-old statelessness and dismemberment of Ukraine creates certain difficulties for the unification of the determinants of urban creation and their typology, but at the same time they are the features that determine the diversity of their development potential.

Keywords: local self-government, Magdeburg law, small towns, towns, citizens, voivodship-starostin administrations, authority of caste self-government of burghers, starost.

Постановка проблеми. Проведення в Україні муніципальної реформи, що є невід'ємною частиною адміністративної та конституційної реформ, що структурологічно будуються по типу «мотрійки», – актуалізувало питання формування і визначення спроможності територіальних громад (далі – ТГ), що існують і функціонують в умовах місцевого самоврядування (далі – МСВ) на відповідних територіях держави в ординарному стані повсякденності в контексті здійснення феноменології самоорганізації населення. Інтенсивність та функціональні напрями муніципального реформування визначається по різних показниках, в тому числі й по рівнях МСВ, а звідси і по видам ТГ (села, селища, міста, об'єднані ТГ, райони, області) та кількості їх населення.

Серед наведених ТГ важливе місце належить ТГ малих міст держави, що фактично виступають природною та цивілізаційною сферою, в якій здійснюються важливі соціальні процеси, що базуються на тому факті, що в межах ТГ людиною здійснюється її життєвий цикл. Саме в рамках цього людиною-жителем, як членом територіальної людської спільноти:

- а) об'єктивно продукуються відповідні індивідуальні, групові, колективні інтенції, екзистенційні устремління, потреби, інтереси,
- б) здійснюється процес її соціалізації та
- в) набуття різного рівнів габітусів, як показників наявності у людини відповідної практики у вирішенні різних важливих життєвих ситуацій, що виникають у повсякденному житті.

Саме малі міста, що є зразком та своєрідною мікроскопічною копією найважливішого рівня людської цивілізації – урбаністичної агломерації, дають можливість в межах ТГ належним чином налагодити:

А) систему комунікативної взаємодії між членами такої громади, що є вітальною умовою існування людського колективу,

Б) сформувати атмосферу колаборації (співробітництва) між ними заради колективного вирішення спільних, і в той же час індивідуально-колективних питань життєдіяльності, та

В) сприяти формуванню інтерсуб'єктивності (побудові системи загальний цілей) такої людської спільноти заради вирішення стратегічних настанов існування та функціонування, по-перше, кожного з її членів; по-друге, їх груп, що формуються по різних ознаках (вікових, статевих, національних, релігійних, культурних, політичних тощо); по-третє, всієї територіальної людської спільноти як ТГ, що виступає їх природним колективним об'єднанням, що може організувати, забезпечити і гарантувати безпечне існування, сталий розвиток і стабільне функціонування кожного з його членів в умовах колективної телеологічно обґрунтованої комунікативної взаємодії.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Треба зазначити, що питання ролі і значення міст, міської правової системи в становленні МСВ до сьогодні залишаються малодослідженими, причому як в загальнотеоретичному дискурсі, так і в контексті розвитку муніципального права. Разом з тим, розвиток міських ТГ та сформоване ними та їх органами місцевого самоврядування (далі – ОМСВ) міське право постають складним організаційно-нормативним та технологічно-функціональним феноменом, що має велику кількість життєвих та нормативних граней, екзистенційних проявів, організаційних форм, праксеологічних інтерпретацій та ідейно-засадничих іпостасей. Одною з таких іпостасей виступає сформована в середині міської ТГ урбаністична правова система, яка є проявом не тільки правового образу міста, але його логічним продовженням та якісно-габітусним потенціалом його подальшого розвитку і існування на протязі великого історичного відрізка часу. Двоякість урбаністичної правової системи як міської правової системи та правової системи міста пов'язана із застосуванням теорії правової системи при виявленні напрямів розвитку міського права як інституціоналізованої форми правового буття¹.

Отже, окремі аспекти цієї проблематики розкривалися у працях Р. А. Ромашова, М. І. Корнієнко, В. В. Таболіна, А. В. Корнева та ін. Крім того, концептуальне значення мають сучасні інтерпретації права та правової системи як особливих соціальних систем: С. С. Алексєєв, Р. Алексі, З. Н. Аюпова, М. Й. Байтін, О. М. Балинська, М. О. Большунов, Є. Булигін, Л. О. Гладишева, Р. Давід, Р. Дворкін, Ж. Карбоньє, Л. А. Луць, С. І. Максимов, Б. В. Малишев, О. В. Малько, М. Г. Матузов, Ю. М. Оборотов, В. В. Завальнюк, О. С. Мельничук, К. В. Горобець, Ю. В. Хижняк, Н. М. Оніщенко, Є. Л. Поцелуєв, Дж. Раз, Н. Рулан, Ю. О. Тихомиров, М. Г. Хаустова, І. Л. Честнов та ін. Важливе теоретико-прагматичне значення належить науковим дослідженням представників конституційно-

¹ Афанасьєва, М. В. (ред.) (2015). Міська правова система як відображення цілісності міського права (на прикладі деяких українських міст). *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. Одеса: Юридична література, 17, 26.

правової та муніципально-правової наук, що досліджували актуальні питання формування в Україні системи місцевого самоврядування, процеси інституціоналізації територіальних громад на різних рівнях, включаючи і територіальні громади міста: М. О. Баймуратов, О. В. Батанов, М. П. Орзіх, В. Ф. Погорілко, Ю. М. Тодика, О. Ф. Фрицький, Ю. С. Шемшученко.

Тому, **метою даної статі** виступає дослідження історико-правової ретроспективи становлення та розвиток малих міст України в контексті їх ролі і значення в цивілізаційному розвитку Української держави та її соціуму.

Виклад основного матеріалу. Виникнення міст сучасної України у історичній ретроспективі на відповідній території було насамперед пов'язано з ключовими історичними подіями. Грецька колонізація Причорномор'я, утворення Київської Русі, Галицько-Волинської держави, експансія Великого князівства Литовського, Польського королівства, Австро-Угорської та Російської імперій, створення радянської держави беззаперечно детермінували появу особливостей, котрі тією чи іншою мірою впливали на створення, становлення, зміну чи зникнення населених пунктів.

Цілком очевидно, що з плином часу одні міста розвивалися і збільшувалися як за площею, так і за кількістю населення. Інші зменшувалися, а іноді взагалі зникали з мапи внаслідок природних змін чи в результаті діяльності людини. Треті продовжують існувати століттями, мінімально піддаючись зовнішнім впливам.

Місто виникало у відповідь на певні потреби суспільства. Воно створювалось у тому вигляді, у якому найкращим чином могло задовольнити певну потребу і там, де сукупність умов найкращим чином забезпечувала його діяльність у потрібній для суспільства якості¹.

Варто погодитися із позицією А. Мозгового, що з'ясування часу виникнення міста і пройденого ним шляху розвитку необхідні для розуміння сучасних функцій міста, які значною мірою формуються під впливом історичних процесів².

Однак, складно визначити «відправну точку» з якої можна вести підрахунок років існування міста. За твердженням А. Пучкова: «Походження міста у темряві, більша частина його минулого похована або стерта так, що його неможливо відновити»³.

Групи методів дослідження в історичній урбаністиці: письмові, картографічні, топографічні, лінгвістичні, археологічні у більшості випадків не дають можливості встановити точну дату народження міста. Вона, зазвичай, є досить умовною. Особливо це стосується середніх та малих міст, які могли потрапити в літописи – основне писемне джерело, лише через декілька століть після їх існування⁴.

Із урахуванням різних етапів генези і розвитку поселень в історичній науці розрізняють поняття «утворення» і «заснування» міста. Заснування міста пов'язують з відповідним правовим актом, який фіксує початок будівництва. Заснування міста – правова категорія, утворення – історична. Зміст останньої може визначатися не лише конкретними правовими документами, але і сукупністю непрямих джерел. При цьому мають братися до уваги безперервний розвиток поселення з моменту виникнення, а також час появи його історичного центру і час поглинення ним тих поселень, які виникли раніше і первісно не входили до складу його території⁵.

Насправді, на думку деяких вчених, більш-менш вірогідну картину історії міст України з відповідними датами можна відтворити лише починаючи з XIV-XV століть, – часу надання містам локаційних привілеїв і магдебурзького права⁶.

Однак неможливо оминати й більш ранні періоди, у які, і про це з впевненістю можемо говорити, існували населені пункти з багатьма ознаками притаманними сучасному місту.

¹ Лаппо, Г. М. (1987). *Города на пути в будущее*. Москва: Мысль, 29.

² Мозговий, А. (2003). Функціональна типологія та перспективи комплексного соціально-економічного розвитку малих міст Поділля. *Управління сучасним містом*, 7-9, 177.

³ Пучков, А. (2005). *Города: от библейских времен до средневековья*. Киев: А+С, 12.

⁴ Бабюх, В. (2009). Методологічні критерії та принципи датування виникнення міст. *Регіональна історія України: Збірник наукових статей*. Київ: Інститут історії України НАН України, 3, 261.

⁵ Верменич, Я. (2011). *Історична урбаністика в Україні: теорія містознавства і методика літочислення*.

Київ: Інститут історії України НАН України; Мицик, Ю. А. (2000). Про необхідність перегляду дат заснування міст України. *Краєзнавство*, 1, 77-80; Жуковський, М. (2001). Про літочислення сільських населених пунктів Дніпропетровської області, заснованих запорозьким козацтвом. *Історія України. Маловідомі імена, події, факти: збірник статей*. Київ-Донецьк: НАН України, Інститут історії України, 16, 264-270.

⁶ Верменич, Я. (2011). *Історична урбаністика в Україні: теорія містознавства і методика літочислення*. Київ: Інститут історії України НАН України, 261.

Появу поселень на території України можемо пов'язувати з найдавнішими часами. Так, ще у IV-III тис. до н. е. жителі землеробсько-скотарських племен створювали так звані «протоміста», як кілька овалів забудови, діаметром 1-3,5 км, з двоповерховими чи одноповерховими спорудами, які утворювали вулиці та квартали в центральній частині поселення. Найбільші з них (Майданецьке, Тальянки та ін.) мали від 1600 до 2700 будівель різних типів, включаючи житлові та громадські споруди¹.

У цей же період, після переходу населення від мисливства і рибальства до землеробства і скотарства, з розвитком торгівлі починають з'являтися городища. Вони будувалися переважно у важкодоступних місцях – на високих мисах та останцях. Городища належать до часів енеоліту (трипільська культура), раннього залізного віку (скіф. період), II-ї пол. I тис. н. е., а основна частина вже до епохи Київської Русі та козацького періоду (XVI-XVIII ст.). Вони могли сягати від 0,1 до кількох сотень га. На територіях багатьох із них є залишки жител, ремісничих майстерень, господарських споруд, дерево-земляних оборонних стін, башт, укріплених в'їздів, колодязів; археологи знаходять тут різноманітні речі, які є основою для дослідження виробничої діяльності, військової справи та побуту тогочасного населення².

Спочатку появи в науці інтересу до городищ питання призначення цих пам'яток було тривалий час дискусійним. Одні дослідники вважали їх язичницькими святилищами³ інші – залишками давніх поселень⁴. У другій половині XIX ст. Д. Самоквасов навів переконливі докази існування городищ як об'єктів житлового та фортифікаційного характеру⁵.

Мешканці городищ займалися різними галузями ремесла такими як: металообробка, ювелірна справа, виробництво скла, деревообробка, ткацтво, шкіряне виробництво⁶. Також, у поселення зберігався тісний зв'язок із землеробством, існувала торгівля, у тому числі міжнародна, відбувався розвиток грошової системи⁷.

Важливим періодом становлення міст на території сучасної України стала грецька колонізація. Її заключні етапи спричинили появу на території Криму та півдня України низки поселень, які були носіями традицій, звичаїв, культури та права античного світу. Стародавні міста – поліси, анойкії

¹ Смолій, В. А. (ред.) (1997). *Історія України*. Київ: Альтернативи, 8-10.

² Кучера, М. П. (2004). Городища, давні поселення. Енциклопедія історії України. In: Смолій, В. А. (ред.) Київ: Наукова думка, 2, Г-Д. <<http://www.history.org.ua/?termin=Gorodyshcha>> (2022, лютий, 01).

³ Ходаловский, З. Д. (1819). Розыскания касательно Русской Истории. *Вестник Европы*. Москва: Университетская Типография, 107 (20), 280; Ходаловский, З. Д. (1838). Путевые записки Ходаловского. *Журнал Министерства Народного Просвещения*. СПб: Типография Императорской Академии Наук, 20 (12), 488; Погодин, М. Л. (1846). *Исследования, замечания и лекции о русской истории. Происхождение варягов-Руси. О славянах*. Москва: Университетская Типография, 2, 400-402; Срезневский, И. И. (1846). *Святынища и обряды языческого богослужения древних славян, по свидетельствам современным и преданиям*. Харьков: Университетская Типография, 35-41.

⁴ Калайдович, К. Ф. (1823). *Письма об археологических исследованиях в Рязанской губернии*. Москва: Университетская Типография, 62; Пассек, В. (1839). Курганы и городища Харьковского, Валковского и Полтавского уездов. *Русский исторический сборник*. Москва: Университетская Типография, III (2), 203; Фундуклей, И. (1848). *Обозрение могил валов и городищ Киевской губернии*. Киев: Типография Эеофила Гликсберга, 94, 113-124.

⁵ Самоквасов, Д. Я. (1873). *Древние города России. Историко-юридическое исследование*. Санкт-Петербург: Типография К. Замысловскаго; Самоквасов, Д. Я. (1878). *Историческое значение городищ. Труды III Археологического съезда в России, бывшего в Киеве в августе 1874 года*. Киев: Типография Императорского университета Св. Владимира, 1, 225-235.

⁶ Бондарец, О. В. (2006). Специфіка вивчення давньоруських городищ. *Наукові записки НаУКМА*, 49: *Теорія та історія культури*, 76-86; Колчин, Б. А. (1953). *Чёрная металлургия и металлообработка в Древней Руси (домонгольский период)*. МИА. Москва-Ленинград: Издательство АН СССР, 32; Корзухина, Г. Ф. (1954). *Русские клады IX-XIII вв.* Москва-Ленинград: Издательство АН СССР.

⁷ Макарова, Т. И. (1975). *Перегородчатые эмали Древней Руси*. Москва: Наука; Довженко, В. Й. (1961). *Землеробство Древньої Русі до середини XIII ст.* Київ: Видавництво АН УРСР; Даркевич, В. П. (1966). *Произведения западного художественного ремесла в Восточной Европе (X-XIV вв.)*. САИ. Москва: Наука, Е, 1-57; Даркевич, В. П. (1975). *Светское искусство Византии. Произведение византийского художественного ремесла в Восточной Европе X-III вв.* Москва: Искусство, 364-375, 387-411; Колчин, Б. А. (ред.) (1985). *Археология СССР с древнейших времен до средневековья: В 20 томах. Древняя Русь. Город, замок, село*. Москва: Наука, 7, 387-411; Янин, В. Л. (1956). *Денежно-весовые системы русского средневековья. Домонгольский период*. Москва: Издательство Московского университета.

та клерухії, були «особливими» утвореннями зі спеціальним статусом, власною системою органів влади та управління (самоврядування), наявністю норм, котрі визначали правила поведінки у сфері власності, судоустрою, сімейних, фінансових, міжнародних, кримінально – правових відносин¹.

На думку одного з провідних вчених-муніципалістів України М. О. Баймуратова, місцеве самоврядування, історично, у його сучасному аксіологічному і онтологічному розумінні в державно-правовій дійсності виникло саме у стародавній Греції. Міста-поліси стародавньої Еллади, а потім і Стародавньої Італії є чудовим прикладом становлення самоврядних засад у рамках міст-держав². Вони і були успішно перейняті містами-полісами, що створювались на території сучасного Криму та південного узбережжя материкової України і, очевидно, сформували той базис, який у подальшому сприяв синхронному розвитку з цивілізованим світом.

Незважаючи на випадки встановлення в окремі періоди в певних містах тиранії, у більшості, за формою правління держави Північного Причорномор'я були демократичними або аристократичними республіками³ зі сформованими інститутами безпосереднього народовладдя (вирішення найважливіших питань, затвердження рішень Ради міста Народними зборами), виборності владних органів (Ради міста), наявністю системи апарату управління (магістратури, колегії архонтів, колегії есимнетів, «батьків міста»), які проводили свою діяльність під контролем жителів відповідного населеного пункту⁴.

Економічним базисом полісів була антична форма земельної власності: існувала як державна, так і приватна земельна власність. У кожному полісі існувало своє громадянство, для отримання якого необхідно було скласти присягу на вірність колонії та її законам⁵.

Можемо стверджувати, що на території Північного Причорномор'я існували поселення від найдавніших часів, а нащадки міст – полісів продовжують існувати й сьогодні.

Територію Бахчисарая, для прикладу, було заселено понад 40 тис. років тому. Це стверджують дві виявленні тут ранньопалеолітичні стоянки. На одній з них, що на північно-східній околиці Бахчисарая – Старосілля, знайдено рештки скелету дворічної дитини⁶. Однак вперше Бахчисарай згадується в грамоті кримського хана Менглі-Гірея 1502 року після перенесення його резиденції із Солхата (зараз Старий Крим) до фортеці Кирк-Єр та заснування нової столиці Бахчисарай (палац у саду)⁷.

Перша писемна згадка про Алушту належить до VI ст. коли Південний Крим перебував під владою Візантійської імперії. Тоді на території теперішнього міста було збудовано приморську фортецю Алустон, яка захищала узбережжя від кочівників⁸.

¹ Спасский, И. Г. (1970). *Русская монетная система. Историко-нумизматический очерк*. Ленинград: Аврора; Гавриленко, О. А. (2006). *Античні держави Північного Причорномор'я: біля витоків вітчизняного права (кінець VII до н. е. – перша половина VI н. е.)*. Харків: Парус; Андреев, Ю. В. (1976). *Раннегреческий полис (Гомеровский период)*. Ленинград: Издательство Ленинградского университета; Аннерс, Э. (1994). *История европейского права*. Москва: Наука; Анохин, В. А. (1999). *История Боспора Киммерийского*. Киев: Одигитрия.

² Баймуратов, М. О. (2009). Від римських муніципій – до сучасного місцевого самоврядування. Михайло Баймуратов: право як буття вченого. *Збірник наукових праць до 55-річчя професора М.О. Баймуратова*. Київ: Логос, 68.

³ Гавриленко, О. А. (2006). *Античні держави Північного Причорномор'я: біля витоків вітчизняного права (кінець VII до н. е. – перша половина VI н. е.)*. Харків: Парус, 97.

⁴ Доманский, Я. В. (1985). *О начальном периоде существования Ольвии со Скифией. Проблемы следования Ольвии: тезисы докладов*. Парутино, 24-26; Доманский, Я. В. (1965). *О начальном периоде существования греческих городов Северного Причерноморья. Археологический сборник. Государственный Эрмитаж*. Ленинград, 7, 42-47; Чигунов, И. С. (1981). *Древнейшие государства на территории СССР: материалы и исследования. 1980 год*. Москва: Наука.

⁵ Павловская, А. И. (сост.) (1997). *Древние цивилизации. Греция. Эллинизм. Причерноморье: избранные статьи из журнала «Вестник древней истории». 1937-1997 г.г.* Москва: Ладомир, 22.

⁶ Жабелев, С. А. (1953). *Возникновение Боспорского государства. Северное Причерноморье*. Москва-Ленинград: Издательство АН СССР, 48-73; Чайковський, А. С. (ред.) (2000). *Історія держави і права України*. Київ: Юрінком Інтер.

⁷ Брюсов, А. Я. (ред.) (1955). *Советская археология*. Москва: Издательство Академии наук СССР, 24, 196.

⁸ Габлиц, К. (1803). *Географические известия, служащие к объяснению прежнего состояния нынешней Таврической губернии собранные из разных древних и средних времен писателей с тремя картами*. Санкт-Петербург: Типография Государственной медицинской коллегии, 20-21.

На місці сучасного Білгорода-Дністровського знаходилось давньогрецьке місто Тіра (давньогрец. Τύρας, лат. Туґа) засноване в останні десятиліття VI ст. до н. е. вихідцями з Іонії. У IV – III ст. до н. е. простежується розквіт міста, яке укріплювалася оборонними спорудами, забудовувалася житловими та господарськими комплексами. У IV ст. до н. е. почали карбувати власну монету, розвивати широкі торгові зв'язки¹.

Залежність від Римської імперії, що розпочалася з I ст. до н.е., істотно не змінила становища міст, оскільки римляни розглядали їх як передавальні пункти у торговельних і дипломатичних зносинах з "варварським світом". Водночас такі міста як Ольвія, Тіра, Херсонес ставали невід'ємною частиною Римського світу і життя їхнього населення протягом перших століть нашої ери значною мірою залежало від імперії².

У період формування Київської Русі відносно самостійні землі та волості в економічному відношенні були слабо пов'язані між собою. Землями, як об'єднаннями волостей, на праві родинної власності, правили князі. Огляд соціального статусу та компетенції основних органів міського управління Стародавньої Русі дає підстави розглядати їх як інститути княжої влади вже на початкових етапах розвитку державності. Законодавча влада князя поширювалася практично на всі сфери міського життя (регламентувала норми співіснування, надходження податей на користь держави, відала міським земельним фондом, комунальним благоустроєм, визначала місце в міському управлінні церкви та її сановників). З часом розвитку торгівлі, у зв'язку з міграцією сільських жителів міські поселення зростали, а їхні громади ставали демократичною основою життєвого устрою міст³. Утворюються такі міста як, Переяслав – Хмельницький, Овруч, Васильків, Вишгород, Броди, Белз⁴.

На думку деяких вчених, середньовічні урбаністичні центри виникали у густозаселених місцях. У них концентрувалася військово-родова знать із територій, що оточували місто і основна частина купців та ремісників, які її обслуговували. Зростання міст значною мірою залежало від розмірів і заселеності їхніх округ-волостей, тобто від можливості вилучити із сільського господарства більше сировини, продуктів споживання і промислів. Спільним і головним для всіх варіантів містоутворення на Русі було те, що містами ставали лише ті населені пункти, де у вигляді суспільних внесків, податків, судових мит, воєнних контрибуцій концентрувався, перерозподілявся і перероблявся додатковий продукт⁵.

Статус міст Київської Русі та їх правову природу досить конкретно і системно описує Р. М. Лашенко: «Городи» з найдавніших часів в кожній землі відігравали велику і визначну роль. Це були центри у яких здавна зосереджувалося політичне, економічне і суспільне життя. Городи в Київській Русі були центрами військової організації, у яких влада здійснювала заходи по обороні краю від зовнішніх ворогів»⁶.

На сьогодні створення наскрізної класифікації і періодизації давньоруських міст нашою наукою на певні труднощі, пов'язані, перш за все, з тим, що жодне з письмових джерел не дає детальної характеристики давньоруського міста. На сторінках писемних джерел давньоруські міста згадуються як "град", "город" частіше за інші категорії поселень. Літопис 1234 року говорить, що князі Данило і Василько "прия землю Галицькую и розда города бояремъ и воеводамъ"⁷.

Дискусійним у науці й надалі залишається питання чи всі давньоруські гради можна вважати містами. Так, дослідник Б. Звіздецький розглядає гради як родоплемінні центри, більшість з яких

¹ Карышковский, П. О., Клейман, И. Б. (1985). *Древний город Тира*. Киев: Наукова думка.

Самойлова, Т. Л. (1988). *Тира в VI-I вв. до н. э.* Киев: Наукова думка.

² Зубар, В. М. (1996). Деякі питання історії Північного Причорномор'я наприкінці II – на початку III ст. *Український історичний журнал*, 4, 127.

³ Толочко, П. П. (1989). *Древнерусский феодальный город*. Киев: Наукова думка, 231; Боярська, З. І. (2001). *Історія держави і права України*. Київ: КНЕУ; Гончаренко, В. Г. (ред.) (1996). *Історія держави і права України*. Київ: Вентурі; Пархоменко, В. (1999). *Проблеми місцевого самоврядування в Україні 1990-х років*. Київ: Інститут демократії ім. Пилипа Орлика.

⁴ Івченко, А. (1999). *Міста України. Довідник*. Київ: Картографія, 37.

⁵ Моця, А. П. (2008). *Южная «Русская земля»*. Киев; Суми: НАН України, Інститут археології, 99, 113.

⁶ Шкабаро, В. М. (2005). Конституційно-правовий статус міста в Україні: дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук. Київ: Національна Академія Внутрішніх Справ; Лашенко, Р. М. (1998). *Лекції по історії українського права*. Київ: Україна, 133-134.

⁷ Арістов, В. Ю. (1962). *Полное собрание русских летописей*. Ипатьевская летопись. Москва: Издательство Восточная литература, 2, 344.

поступилася містам в процесі ломки старих патріархальних відносин¹. На думку А. Кузи, при визначенні початків міста слід брати його воєнно-політичну, адміністративно-господарську, культурно-ідеологічну функції. «Справжні» міста, за його твердженням, починають існувати на Русі лише з X ст.² Він приходить до висновку щодо неможливості ототожнення усіх давньоруських градів з містами, оскільки літописці могли називати містами будь-яке укріплене поселення, не заглиблюючись у його соціально-економічну суть. Хоча самі літописці і їх сучасники знали різницю в суспільно-політичному і економічному статусі великих міст і малих містечок. У XII ст. у писемних джерелах вперше з'являється чітке протиставлення старших міст і молодших у виразі „пригород”. Отже, останні отримують офіційний правовий статус³.

Зазвичай, за часів феодального суспільства не існувало чітких меж між окремими типами поселень, однак кожний пункт мав свою основну соціальну рису, яка й визначала його належність. В епоху Київської Русі виділяють: 1) неукріплені села, де мешкали особисто вільні общинники і феодально залежні селяни; 2) укріплені двори феодалів – феодальні замки, де мешкали їхні власники, вотчинна адміністрація і челядь; 3) сторожові оборонні пункти-гради, на яких проживали різні представники військового стану; 4) міста як ремісничі, торгові, політичні та культурні центри⁴.

Питанню соціальної типології давньоруських міст приділяє увагу П. Толочко, вказуючи, що вони відрізнялися за своєю соціально-економічною структурою, характером політичного устрою, місцем у державному розвитку⁵. Однак спільним для багатьох з них, було існування народних віче на яких нерідко вирішувалось доля державних органів і посадових осіб⁶. При чому рішення таких зборів у більшому місті могло бути обов'язковим і для оточуючих населених пунктів⁷. Зазначені збори, безсумнівно, були основою для подальшого демократичного розвитку країни, дієвими формами безпосереднього народного волевиявлення.

Під час експансії монгольської імперії міста Русі зазнавали непоправних втрат. Надалі перетворення руських земель на слабо пов'язані між собою територіальні комплекси, підпорядковані різним державам, істотно позначилося на ролі і функціях міст. Зникла саме та рівновага систем «градів і пригородів», яка забезпечувала можливість інтенсивного культурного зростання. «Почалась аграризація міст, зниження освітнього і морального рівня священнослужителів, замикання аристократії на інтересах своїх сільських помість та її здичавіння»⁸. Постійні напади на міста Правобережної України накладало свій відбиток на особливості побуту городян. Місто ставало своєрідним фортифікаційним центром навколишніх сіл⁹.

Треба зазначити, що на створення, існування та розвиток міст України цього періоду впливало багато різноманітних факторів. Певна економічна активність у різних сферах створювала передумови для формування нових населених пунктів на визначених територіях. Для прикладу, на мережі старих соляних доріг виникають промислово-торгові осередки солеваріння – Самбір, Стара Сіль.

У спустошених татарськими походами українських містах і селах, як зазначав М. С. Грушевський, приймалися заходи для залюднення цих населених пунктів і піднесення підупалої торгівлі та економічного життя¹⁰. Тому князі вдаються до заселення міст німецькими

¹ Звіздецький, Б. А. (1990). Про час виникнення та соціальну типологію літописних «градів» Древлянської землі. *Український історичний журнал*, 3, 84.

² Куза, А. В. (1985). Древнерусские города. Древняя Русь. Город, замок. Москва: Наука, 51-58.

³ Возний, І. (2005). Історія досліджень та етапи формування давньоруських міст X-XIII ст. у межах річчя Верхнього Сирету та Середнього Дністра. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 9, 300.

⁴ Довженко, В. Й. (1975). Про типи городищ Київської Русі. *Чтиво* <https://chtyvo.org.ua/authors/Dovzhenok_Vasyl/Pro_typy_horodysch_Kyivskoi_Rusi/> (2022, лютий, 01).

⁵ Толочко, П. П. (1989). *Древнерусский феодальный город*. Киев: Наукова думка, 169.

⁶ Погорілко, В. Ф., Фрицький, О. Ф. (ред.) (2001). *Муниципальное право Украины*. Київ: Юрінком Інтер, 9.

⁷ Грушевський, М. (1918). *Ілюстрована історія України. "Десята тисяча"*. Київ-Львів, 44-45.

⁸ Верменич, Я. (2011). *Історична урбаністика в Україні: теорія містознавства і методика літочислення*. Київ: Інститут історії України НАН України; Попович, М. (1998). *Нарис історії культури України*. Київ: АртЕк, 135.

⁹ Верменич, Я. (2011). *Історична урбаністика в Україні: теорія містознавства і методика літочислення*. Київ: Інститут історії України НАН України, 156.

¹⁰ Шкабаро, В. М. (2005). Конституційно-правовий статус міста в Україні: дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук. Київ: Національна Академія Внутрішніх Справ; Грушевський, М. (1994). *Історія України-Русі. В 11 томах, 12 книгах. Суспільно-політичний і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV-XVII віків*. Київ: Наук. думка, 5, 223.

колоністами¹. Князі Галицько-Волинської держави усіляко заохочували німців до переїзду на українські землі, обіцяючи їм різні привілеї. Вважаючи місцеві порядки недосконалими, німці-колоністи для забезпечення панування повної свободи своїх дій запроваджують свої торговельно-промислові традиції та звичаї. Цим містам надавалося право на самоврядування у формі Магдебурзького права, яке вперше почало діяти в період правління Данила Галицького². Значні німецькі колонії з'явилися в Галичі, Холмі, Володимир-Волинському.

Історична оцінка Магдебурзького права досить неоднозначна. Так, М. С. Грушевський, М. Ф. Владимирський-Буданов, В. Б. Антонович вважали, що його поява не суттєво покращила економічний стан містян. Зокрема, М. С. Грушевський зазначав, що "міста (городи), які в давніших часах були центрами політичного життя, втратили тепер в нім всяке значення... Кожне місто було само для себе маленькою особною республікою... На практиці таке відокремлене становище віддавало майже всіх міщан в повну залежність від шляхетської управи"³. Своєю чергою, В. Отамановський та П. Михайлина були переконані, що Магдебурзьке право було чужим для українських міст, які зовсім не зобов'язані йому своїм існуванням⁴.

Критичні погляди на магдебурзьке право саме на сході Європи існували і на заході. Так, Р. Бартлетт доводить, що міські статuti й декрети містили «заборони на посади» для представників певних національностей і навіть на змішані шлюби. Згідно т.зв. дойчтумс-параграфа (Deutschtumsparagraf), поширеного у східній Європі, на членство в гільдії могли претендувати лише особи німецького походження. «Ті ж самі сили, які спонукували англійців, померанців чи данців до більш однотипної цивілізаційної моделі, на далеких околицях могли ставати причиною появи більш явних культурних вододілів... І це не були стосунки рівних етнічних груп: це було панування і підкорення, володарювання і опір». У той час, як на більшій частині європейської території формувалася й утверджувалася єдина цивілізаційна модель з порівняно високим рівнем культурної однорідності, на периферії континенту створювався пояс розмежованих у мовному й етнічному відношенні соціумів, відбувалося змішування різних мов, культур, іноді й релігій, які часто перебували у стані протидісторії⁵.

Попри існування зазначених поглядів, складно заперечувати наявність тих позитивних моментів, які стали можливими саме завдяки існуванню Магдебурзького права у містах України того часу, що істотно відрізнялося від руського чи польського. Автономність міської громади, що полягала в судовій та адміністративній незалежності від місцевих урядовців та установ, а також право приватної власності на успадковані земельні ділянки активізували підприємницьку ініціативу міщан, що було вигідно як їм самим, так і володарям міста⁶. Місто, де відносини регулювались за Магдебурзьким правом, було виразником спільних інтересів громади, котрі відчували відповідальність за долю свого міста і завдяки чому європейський контекст ставав для кожного мешканця цілком прийнятним та близьким. Ця традиція, доповнена іншими чинниками, виконувала «важливу функцію безперервності і внутрішньої логіки життя суспільства», створюючи «відчуття самодостатньої спільності»⁷.

Разом із тим, автори колективної монографії «Громадянське суспільство в сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку» за редакцією Ф. М. Рудич зазначають, що «Середньовічні міста з їх самоврядуванням, не закріпаченим працівником, етнічним і релігійним різноманіттям

¹ Шкабаро, В. М. (2005). Конституційно-правовий статус міста в Україні: дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук. Київ: Національна Академія Внутрішніх Справ; Гончаренко, В. Г. (ред.) (1996). *Історія держави та права України*. Київ: Вентурі, 56.

² Шкабаро, В. М. (2005). Конституційно-правовий статус міста в Україні: дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук. Київ: Національна Академія Внутрішніх Справ; Рогожин, А. Й. (ред.) (1996). *Історія держави та права України*. Київ: ІнЮре, 1, 99.

³ Грушевський, М. (1918). *Ілюстрована історія України*. "Десята тисяча". Київ-Львів, 195.

⁴ Отамановський, В. (1958). Развитие городского строя на Украине в XIV-XVIII вв. и магдебургское право. *Вопросы истории*, 3, 133-134.

⁵ Верменич, Я. (2011). *Історична урбаністика в Україні: теорія містознавства і методика літочислення*. Київ: Інститут історії України НАН України; Бартлетт, Р. (2007). Становление Европы: экспансия, колонизация, изменения в сфере культуры 950-1350 гг. Москва: РОССПЭН, 261-264, 340.

⁶ Капраль, М. М. (2006). Функціонування органів влади Львова у XIII-XVIII ст. (нарис історії інститутів магдебурзького права). *Український історичний журнал*, 5, 111.

⁷ Дзеркало тижня (1999). 17-24 грудня <<https://zn.ua/ukr/gazeta/issue/264>> (2022, лютий, 01); Семенюк, Е. (2017). *Філософія сучасної науки і техніки: підручник*. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 22.

і терпимістю були викликом феодальній політичній роздрібненості й деспотичним формам королівсько-царської регламентації соціального життя. Міста феодальної Європи, що отримали магдебурзьке право, не були державами в державах. Їхній справжній статус був дещо іншим. Вони були острівцями громадянського суспільства в межах феодальних країн¹. Хоча в Україні Магдебурзьке право діяло не у повній мірі і у видозміненому вигляді із накладенням особливостей, що пов'язані з релігійними, етнічними та національними протистояннями, – все ж варто визнати якісні зміни, що виникли у суспільному житті, причому, саме завдяки його впливу в окремих сферах.

Від середини XIV ст. формується тип українських міст, який характеризується перетворенням їх у господарські й адміністративно-оборонні центри із зачатками власного самоврядування. Топографічну структуру цього типу міст визначали укріплені замки-фортеці, оточені ремісничо-торговими пригородами і хліборобськими поселеннями. У Великому князівстві Литовському і Королівстві Польському в основному була збережена система давньоруського розселення, але межі і радіуси дії міських осередків зазнали відчутних змін. Порівняно з рівнем урбанізованості у Європі український був невисоким: приміром, на густонаселеній Волині на кожні 300 кв. км. припадало лише одне місто².

На зламі XV-XVI ст. спостерігається подальше зростання міст на українських землях. Збільшення чисельності міського населення відбувалося не тільки за рахунок природного приросту населення, а й шляхом поповнення міст селянами-втікачами. Міста ставали центрами ремесла і торгівлі³. У цей період відбувається фіксація їх правового статусу. Саме його закріплення у документах Великого князівства Литовського та Речі Посполитої дає ті відправні віхи, яких так не вистачає при висвітленні історії міст давньої Русі⁴.

Серйозною науковою (ймовірно, що у перспективі також і практичною) проблемою для вітчизняної науки є розмежування понять «місто» і «містечко». Якихось чітких критеріїв розрізнення зазначених дефініцій не існує. У джерелах XV–XVI ст. поняття «место», «замок», «город», «местечко» вживалися зазвичай як однорядкові. Так, І. Крип'якевич вважав містечком невелике поселення землеробського характеру із наявністю розвинутих ремесел, яке служило місцем торгів чи ярмарків. Застосовував він і поняття «мале місто», але виразної грані між ним і містечком не проводив. Критерієм розмежування містечок і сіл у Крип'якевича виступає характер повинностей – жителі містечок не повинні були відробляти панщину, а лише сплачувати чинш. Для містечок і міст критерій переважно кількісний – 500 дворів чи будинків⁵.

Дослідник П. Сас, своєю чергою, пропонує для розрізнення міст і містечок як соціально-економічний, так і адміністративний критерії. Міста повинні були мати принаймні кілька десятків ремісників, торговців, мешканців, які займалися промислами, а також бути важливими адміністративно-політичними центрами (зокрема повітовими). Спільною як для міст, так і для містечок була наявність оборонних укріплень⁶.

На початку XVI ст. з посиленням впливу товарно-грошових відносин на економіку феодальних міст України починається новий етап у їхньому розвитку, що пов'язаний зі значним ростом нових поселень. За підрахунками П. Саса, з кінця XV ст. до кінця 60-х рр. XVI ст. кількість міських поселень на Київщині, Брацлавщині й Волині зросла з 40 до 148. Загалом міста були приватно власницькими. Існували і великокнязівські міста. Управління в одних та інших включало дві структурні ланки – адміністративно-судовий орган влади в особі намісників, урядників, старост, що управляли містом від імені держави чи феодала і орган станового самоврядування міщан (інститут війтівства, що функціонував на звичаєвому праві). Земельні володіння світських і духовних феодалів (т. зв. юридики) вилучалися зі сфери юрисдикції воєводсько-старостинських адміністрацій, що справляло негативний вплив на економічний стан міст⁷.

¹ Рудич, Ф. М. (ред.) (2006). *Громадянське суспільство в сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку*. Київ: Парламентське видавництво, 8.

² Петришин, Г. (2001). Мережа історично сформованих міст Галичини як пам'ятка урбанізаційного процесу. *Історичні пам'ятки Галичини: Матеріали наук. краєзнавчої конф. (Львів, 26 жовтня 2000 р.)*. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 177.

³ Кулаковский, В. М. (ред.) (1983). *История городов и сел Украинской УССР. Черниговская область*. Киев: Институт истории Академии наук УССР, 25.

⁴ Верменич, Я. (2011). *Історична урбаністика в Україні: теорія містознавства і методика літочислення*. Київ: Інститут історії України НАН України, 261.

⁵ Крип'якевич, І. П. (1954). *Богдан Хмельницький*. Київ: Вид-во Академії Наук Української РСР, 34-39, 295-296.

⁶ Сас, П. М. (1989). *Феодальные города Украины в конце XV – 60-х годах XVI в.* Київ: Наукова думка, 25.

⁷ Там само, 26.

У XVI – початку XVII ст. становлення рентних відносин спричинило нову урбанізаційну хвилю. Дослідження інвентарів князів Острозьких (1620 р.) показали, що міста Волині часто засновувалися «на сирому корені», тобто на місці, де ще не існувало ніякого поселення. Засобом заохочення до переселень були пільги, що позначалися поняттям «воля» і означали звільнення на певний термін від податків і повинностей. Термін «волі» коливався від 12 до 20 років¹. Звідси й велика кількість поселень із складовою «воля», «слобода» (wola, lhot, swoboda, libertavilla, Hollunge, тощо)².

Містечка приносили магнатам чи королівським старостам у 5-10 разів більший прибуток, ніж села, на базі яких вони виникали. Лише на Київщині на початку XVII ст. з'явилося близько 200 нових міст. На картах Г. Л. Боплана 1650 і 1651 рр. позначені оборонні (Urbsmunita), старі християнські міста (Urbs Antiqua Christiana), центри воєводств (Civitas primaria Palatinatum), турецькі та татарські міста (Civitas Turcicaet Tartarica), новозакладені міста (Sloboda)³. Поняттям «Urbs» згідно з тогочасними дефініціями позначалися лише ті міста, що користувалися відносно повним самоврядуванням⁴.

На середину XVII ст. в Україні, налічувалося до 1000 міст і містечок. З них на західноукраїнських землях 440, на східних – 530 (у тому числі лише у Київському воєводстві 385). Найбільшим містом був Львів (30 тис. мешканців), у Києві мешкало 15 тис. чол., у Кам'янці-Подільському – 10 тисяч. Адміністративними центрами тієї частини України, яка перебувала під владою гетьманів, були послідовно Чигирин (1648-1676 рр.), Батурин (1669-1708 рр.) та Глухів (1708-1781 рр.)⁵.

За часів існування Української козацької держави (XVII-XVIII ст.), продовжується етап становлення і розвитку міст. Територія України поділялась на полки та сотні з селами та містечками, які одночасно були військовими та адміністративно-територіальними одиницями, охоплювали не тільки козаків, а й все населення, яке проживало на їх території і користувалося військово-адміністративним самоврядуванням⁶. Міста в основному зберігали право місцевого самоврядування та за своїм статусом поділялись на магістратські та ратушні. У магістратських містах (Полтава, Переяслав, Чергнігів, Київ) підтверджувалося або надавалося гетьманським управлінням та царським урядом магдебурзьке право. У ратушних містах керівництво містом здійснювалось виборними особами, хоча кандидатури пропонувалися гетьманським правлінням чи полковою старшиною.

Територія Буковини, Закарпаття та Галичини, населені пункти якої у певний період підпадали під юрисдикцію Київської держави, очевидно мали деякі спільні риси з іншими містами України. Однак, перебування цих територій у складі інших держав: Молдавське князівство, Туреччина, Угорщина, Трансільванське князівство, Австрія, Російська імперія, беззаперечно наклало свій відбиток на існування та розвиток поселень, які у той чи інший період знаходились у складі відповідної держави.

Поділ на міста і містечка поселень, що потрапили під владу Австрії було доволі умовним. Для прикладу у 1773 р. зафіксовано 187 міст і 93 містечка, а вже через рік, – фіксується 197 міст і 137 містечок. Зміна кордонів (з віднесенням низки міських поселень до Російської імперії) дає на 1776 рік цифру 311 міських поселень, але тепер серед них налічують уже 254 міста і 57 містечок. У 1780 р. зафіксовано 261 місто і 67 містечок, разом 328 міських поселень⁷. На початку XIX ст. рівень індустріалізації на цих територіях залишається вкрай низьким. Ситуація починає змінюватися з ростом промислового і залізничного будівництва вже в другій половині XIX ст. Утворюються великі залізничні вузли такі як: Станіслав, Стрий, а також нафтодобувні центри Дрогобич, Борислав.

¹ Костриця, М. (2001). *Острозький інвентар 1620 року як унікальне економіко-географічне краєзнавче джерело. Історія української географії*. Тернопіль, 2, 74-75 <<http://ukrtur.narod.ru/istoukrgeo/allpubl/spezhvypusk4/pryklgeokraz/ostrozinventar.htm>> (2022, лютий, 01).

² Долинська, М. (2006). *Історична топографія Львова XIV-XIX ст.* Львів: Львівська політехніка, 224.

³ Вавричин, М. Г., Дашкевич, Я. Р., Кришталович, У. Р. (2009). *Україна на стародавніх картах. Середина XVII – друга половина XVIII ст. Атлас репродукцій*. Київ: Картографія, 8-9.

⁴ Петришин, Т. (2006). Змінність фортифікаційного чинника в еволюції урбанізаційного процесу (на прикладі Поділля середини XVII ст.) *Історична топографія і соціотопографія України. Збірник наукових праць*. Львів, 150-161.

⁵ Вечерський, В. (2008). *Гетьманські столиці України*. Київ: Наш час, 25, 27.

⁶ Біленчук, П. Д., Кравченко, В. В., Підмогильний, М. В. (2000). *Міське самоврядування в Україні (муніципальне право)*. Київ: Атіка, 21.

⁷ Петришин, Г. (2006). Карта фон Міга як джерело до містознавства Галичини. *Картографія та історія України. Збірник наукових праць*. Львів: Львівська політехніка, 5, 54.

Новим поштовхом для розвитку західноукраїнських міст стало формування мережі фінансово-кредитних установ. Однак, порівняно з іншою територією Австрії, цей край був острівком відсталості. За баченням М. Грушевського, Східна Галичина того часу – це «край найзапущеніший, найбідніший, найтемніший в усій Західній Європі; край без торгівлі, без промисловості... край, який за кількістю письменних є справжньою чорною плямою на карті Європи; край, прославлений сваволею своєї адміністрації й нечуваними «розбоями» під час виборів, здійснених виправною рукою тієї ж адміністрації, – одним словом, ославлений край злиднів, епідемії і безправності»¹.

Враховуючи велику кількість різноманітних впливів, які здійснювались на поселення України іншими державами, варто звернути увагу на існування усталених поглядів про відмінність шляхів розвитку міст не лише хронологічного, а і територіального характеру. Так, С. Роккан говорить про наявні розбіжності у містах месопотамського та єгипетського зразку. Для першого типу базовим носієм суверенітету були збори громадян, для другого – характерною ознакою, відсутність соціальної активності у міських поселеннях та наявність сильного династичного центру. Месопотамський тип превалував у великому районі від Індії до Середземномор'я і північніше – у Європі. Єгипетський має паралелі у Китаї, у кочових імперіях Центральної Азії, у деяких мусульманських державах і в Росії². Цивілізаційну відмінність західноєвропейських міст порівняно з візантійськими, мусульманськими, китайськими у інституціональному самовизначенні міської спільноти вбачає і французький історик-медієвіст Ж. Ле Гофф³.

За переконаннями М. Вебера, міська громада як масове явище відома лише Заходу, іноді Передій Азії (Сирії, Фінікії). Тому що для цього необхідні поселення з достатньо вираженим торговельно – промисловим характером при наявності таких ознак як: 1) укріплення, 2) ринок, 3) власний суд і, принаймні частково, власне право, 4) характер корпоративності пов'язаний з цим, 5) частково автономія і автокефалія, тобто управління за допомогою апарата, у створенні якого так чи інакше брали участь містяни. У повному обсязі зазначеними ознаками «міських громад», за переконанням М. Вебера, володіли далеко не всі міста середньовічного Заходу. Що стосується міст Азії, то, наскільки це відомо сьогодні, вони, за можливими одиничними виключеннями, взагалі не були «міськими громадами» або лише частково відповідали цим вимогам⁴.

На важливу особливість західноєвропейської, а відтак і вітчизняної культури звертає увагу М. Попович. Він, як і М. Вебер, вважав західноєвропейські міста корпораціями громадян як членів міської спільноти. М. Попович констатує наявність *universitas civium* – спільноти городян – і загальноміської репрезентації, які через процедуру *conjuratio* – спільної присяги членів бюргерського союзу, перетворювались на братство, сформоване на началах спільного інтересу «Вперше приналежність до міської корпорації стала визначальним чинником у соціальній позиції і затьмарила усе інше. Таке суспільство можна назвати урбаністичним»⁵.

Говорячи про поступове обмеження самоврядності міст у нові часи, М. Вебер звертає увагу, що «російські (міста) ніколи взагалі, за небагатьма виключеннями, не користувались такою свободою, як західні»⁶.

Однак, напевно не варто уніфікувати класифікацію поселень на значних територіях у тривалі періоди та погодитися з позицією Я. Верменич, за переконаннями якої, критерії «свободи» навряд чи достатні для порівнянь і зіставлень типів міст, адже в різних районах Європи виникали докорінно відмінні системи політичної влади – від конституційних республік до жорстких авторитарних режимів, до того ж більшість із них виявляла схильність до мутацій і трансформацій. Досить важко, хоча все ж можливо, вписати у цю схему розвиток українських міст, – упродовж своєї тисячолітньої історії вони випробовували на собі, переважно під зовнішнім тиском, різні елементи як «європейської», так і «азіатської» моделі⁷.

Після руйнування російською імператрицею Катериною II Запорізької Січі та ліквідації козацтва продовжується пошук оптимальної моделі управління містами, із врахуванням цілей

¹ Грушевський, М. (2002). *Із польсько-українських стосунків Галичини. Твори у 50 тт.* Львів, 1, 487.

² Роккан, С. (2006). *Города, государства и нации: пространственная модель изучения различий в развитии. Политическая наука*, 4, 48-50.

³ Ле Гофф, Ж. (2007). *Рождение Европы*. Санкт-Петербург: Александрия, 151, 170.

⁴ Вебер, М. (2001). *История хозяйства. Город*. Москва: КАНОН-пресс-Ц; Кучково поле, 350-351.

⁵ Попович, М. В. (ред.) (2006). *Проблеми теорії ментальності*. Київ: Наукова думка, 237.

⁶ Вебер, М. (2001). *История хозяйства. Город*. Москва: КАНОН-пресс-Ц; Кучково поле, 304.

⁷ Верменич, Я. (2011). *Історична урбаністика в Україні: теорія містознавства і методика літочислення*. Київ: Інститут історії України НАН України, 83.

та завдань, які стояли перед центральною владою. Зберігалось збільшення українських міст, багато з яких стають важливими політичними, промисловими та культурними центрами. Поступовий економічний розвиток обумовив виникнення самоврядних громад та оформлення їх особливого статусу шляхом надання Катериною II їм грамот – привілеїв. Під її керівництвом у містах утворюються ради з правом нормотворчої діяльності¹. Однак паралельно відбувається поступове зменшення кількості міст, що користувалися Магдебурзьким правом, яке остаточно було ліквідовано в 1834 році указом царя Миколи I в Києві.

У 1870 році, в рамках міської реформи, створюються міські думи та міські управи, як розпорядчі та виконавчі органи, – відповідно, роль органів міського самоврядування підвищувалася, відбувалося поступове розширення їх самостійності, що сприяло розвитку населених пунктів.

Будівництво залізниці, своєю чергою, також спричинило появу низки нових поселень, діяльність жителів яких, в основному, була пов'язана із забезпеченням її функціонування. З'являються такі населені пункти як Роздільна, Пологи, Сарни.

Початок ХХ століття з громадянською війною та революційними процесами об'єктивно не міг негативно не позначитися на розвитку та функціонуванні міст України. Центральній Раді, Гетьманату, Директорії, враховуючи нетривалий період керування країною, так і не вдалося концептуально визначити та розпочати реалізацію ідей їх розвитку.

У двадцять роки «концепції радянського містобудування зазнавали помітного тиску ідеологічного утопізму»². Ідеї створення гіперміст із будинками комунами та загальним побутом, створення нових міст як антитез традиційному місту, – були альтернативами «соціалістичному місту», будівництво яких почалося зі збільшенням темпів індустріалізації. На практиці, соціалістичні міста якісно відрізнялися від проєктних напрацювань. Вони «являли собою переважно мономіста з одним-двома містоутворюючими підприємствами. Хоча швидкість виникнення і зростання міст не вкладалися ні в які раціональні норми, за своїм змістом це був радше імітаційний процес. Нововиниклі міста не в змозі були повноцінно виконувати навіть функції нормального життєзабезпечення, не кажучи вже про організаційні чи культуроформуючі»³. На зазначені процеси, враховуючи особливості епохи, безумовно накладалися масова еміграція, висока смертність, репресії освіченої частини населення, що призводило до істотного послаблення міст. Переїзд великої частини сільського населення до них, у результаті розкуркулювання та колективізації, об'єктивно і суттєво знижував загальний культурний рівень містян, посилював процес атомізації суспільства та підвищення соціальної анемії.

Радянська влада, реалізуючи ідеї єдиної провладної партії на початкових етапах, намагалася визначати статус та найменування населених пунктів із застосуванням їх історичних назв. Так, Інструкцією про порядок перечислення залюднених пунктів до розряду міських або сільських осель, затвердженій постановою ВУЦВК та РНК 16 квітня 1924 року, було чітко розмежовано поняття місто та містечко. Поселення відносились до розряду міських постановою ВУЦВК за клопотаннями Губвиконкомів, при умові проживання у них не менше як трьох тисяч мешканців. Однак статус міста могли отримати населені пункти, де проживало понад 10 тисяч осіб на чолі з «Міськрадою» [89]. У Постанові Президії ЦВК СРСР, прийнятою в серпні 1930 року «Про реорганізацію роботи міських Рад», з'являється поділ міст на міста районного, обласного й республіканського підпорядкування, який за незначними відмінностями (30 грудня 1956 року приймається «Порядок віднесення населених пунктів до категорій міст, селищ міського типу і робітничих селищ Української РСР», затверджений Указом Президії Верховної Ради УРСР, у 1965 році виключається словосполучення «робітничі селища») залишається актуальним й сьогодні у редакції, визначеній Положенням про порядок вирішення питань адміністративно-територіального устрою Української РСР, затвердженим Указом Президії Верховної Ради Української РСР від 12 березня 1981 року зі змінами і доповненнями, внесеними Законом України 24 травня 2012 року. З того часу, питання врегулювання правового статусу міст України (окрім Києва) та малих міст, зокрема, залишається неврегульованим.

Разом із тим, треба наголосити на тому, що критерії віднесення населених пунктів до міських у радянський період були досить умовними. Форсована індустріалізація призводила до збільшення

¹ Кіселичник, В. (1996). Про надання українським містам у XIV-XVII ст. магдебурзького права. *Право України*, 9, 84.

² Верменич, Я. (2011). *Історична урбаністика в Україні: теорія містознавства і методика літочислення*. Київ: Інститут історії України НАН України, 211.

³ Там само.

міського населення і у той же час, через нестачу фінансування, складну криміногенну ситуацію, постійний дефіцит не могла забезпечити бодай мінімальну модернізацію соціальної сфери. Житлове будівництво явно відставало від промислового. Новостворені міста, особливо у Донбаському регіоні, скоріше ставали додатком промислових підприємств, мешканці яких не мали нормальних умов для життя.

Складно не погодитися із позицією дослідника В. Вечерського, за твердженням якого, тоталітарний режим ліквідував в Україні європейське розуміння міста, як самоврядної спільноти людей, пов'язаних суто міськими видами діяльності й відповідними традиціями. Натомість утвердилося азіатське розуміння міста як державної власності, місця концентрації певних державних функцій (військово-адміністративної, фінансової, виробничої, ідеологічної тощо), де населення є чимось другорядним, що може бути при потребі замінено, переміщено, скорочено чи збільшено, а для цього, – жорстко прикріплене до місця праці й проживання і контрольоване системою. Місто в СРСР, на його думку, не було самоврядною спільнотою і не мало можливостей саморозвитку; воно було не суб'єктом, а лише об'єктом скерованих управлінських дій, які у підсумку породжували містобудівні диспропорції і хаос. Наслідком цього стала дегуманізація міського середовища, зниження його інформаційного й культурного потенціалу, варварське ставлення до історичної спадщини¹.

Після остаточного звільнення території України від фашистських військ у 1944 році, незважаючи на численні людські та матеріальні втрати, існувала гостра необхідність відбудувати країну. Завдання по відновленню промисловості, в основному, покладалося на міста. Збільшувалася кількість міського населення. У зв'язку із розробкою нових титанових, залізно-рудних, вугільних басейнів, будівництвом електростанцій будуються такі міста як: Вільногірськ, Першотравенськ, Вугледар, Світлодарськ, Енергоград, Дніпрорудне, Докучаєвськ, Шахтарськ. Водночас, новостворені населені пункти, без диверсифікації видів зайнятості, із відсутністю комунікативної культури, фактично були великими робітничими поселеннями і напевно ще довго не матимуть змоги сформувати життєздатне міське середовище.

Станом на 1990 рік Україна мала 436 міст, з них близько $\frac{3}{4}$ із кількістю населення менше 50 000 та 925 селищ міського типу. Міське населення складало понад 67 відсотків².

Після проголошення Україною незалежності, з початком переходу від планово-розподільчої до ринкової економіки, відбувається різкий спад виробництва. Загальноекономічна ситуація 1990-х початку 2000-х років негативно позначилася на функціонуванні міст. Особливо постраждали мономіста, у яких містоутворюючі підприємства переживали не найкращі часи. Переїзд жителів до регіональних центрів, столиці або виїзд на заробітки за кордон стали масовими явищами. Для подолання кризових проявів та розв'язання проблем безробіття держава запроваджує спеціальні економічні зони та впроваджує території пріоритетного розвитку, що, принаймні на деякий час, дозволяє пом'якшити негативні наслідки. Однак процеси приватизації, відсутність правонаступництва влади, повна відсутність структурної організації громадянського суспільства, недофінансування місцевих бюджетів, відсутність якісного нормативного регулювання, – призводило і продовжує призводити до погляду на місто, як на об'єкт швидкого збагачення за рахунок продажу комунальної власності чи спонуканню до інших руйнуючих дій, таких, наприклад, як стихійна забудова.

Висновки. Резюмуючи, необхідно наголосити на тому, що, напевно, жоден управлінець, науковець, чи фахівець сьогодні не мають однозначної відповіді на питання як та яким чином вирішити успадковані проблеми, задля функціонування міста як якісного та комфортного простору.

Разом з тим, в процесі пошуку оптимальних відповідей на це питання треба розуміти, що:

– сучасні міста є результатом складної взаємодії багатьох чинників, що справляли на них вплив, починаючи від найдавніших часів до сьогодення;

– розвиток чи занепад міст в Україні був нерозривно пов'язаний з етапами та особливостями її історії;

– багатовікова бездержавність та розчленування України створює певні труднощі для уніфікації детермінантів створення міст та їх типології, але й водночас є тими особливостями, які обумовлюють різноманітність потенціалу їхнього розвитку.

¹ Вечерський, В. (2003). *Спадщина містобудування України: Теорія і практика історико-містобудівних пам'яток охоронних досліджень населених місць*. Київ: НДІПІАМ, 10-12.

² Збірник матеріалів про шляхи реалізації адміністративно-територіальної реформи в Україні (2005). *Реформа для людини*. Київ: Геопринт, 69-70.

References:

1. Afanasieva, M. V. (ed.) (2015). Miska pravova systema yak vidobrazhennya tsilisnosti miskoho prava (na prykladi deyakykh ukrayinskykh mist) [Urban legal system as a reflection of the integrity of city law (on the example of some Ukrainian cities)]. *Naukovi pratsi Natsionalnoho universytetu «Odeska yurydychna akademiya»* [Scientific works of the National University "Odessa Law Academy"]. Odessa: Legal Literature, 17, 25-69. <<http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/7378/Oborotov%20Zaval%20Meln%20Gorob%20Khi%20nauk%20pr%2017.pdf?sequence=1&isAllowed=y>> (2022, February, 01). [in Ukrainian].
2. Lappo, G. M. (1987). *Goroda na puti v budushcheye* [Cities on the way to the future]. Moscow: Thought. [in Russian].
3. Mozhoviy, A. (2003). Funktsionalna typolohiya ta perspektyvy kompleksnoho sotsialno-ekonomichnoho rozvytku malykh mist Podillya [Functional typology and prospects of complex socio-economic development of small towns of Podillya]. *Upravlinnya suchasnym mistom* [Management of the modern city], 7-9, 176-181. [in Ukrainian].
4. Puchkov, A. (2005). *Goroda: ot bibleyskikh vremen do srednevekova* [Cities: from biblical times to the Middle Ages]. Kyiv: A+C. [in Russian].
5. Babyukh, V. (2009). Metodolohichni kryteriyy ta pryntsyipy datuvannya vynyknennya mist [Methodological criteria and principles of dating of cities]. *Rehionalna istoriya Ukrayiny: Zbirnyk naukovykh statey* [Regional History of Ukraine: Collection of Scientific Articles]. Kyiv: Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine, 3, 261-272. [in Ukrainian].
6. Vermenich, J. (2011). *Istorychna urbanistyka v Ukrayini: teoriya mistoznavstva i metodyka litochyslennya* [Historical urbanism in Ukraine: the theory of urban planning and methods of chronology]. Kyiv: Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine. [in Ukrainian].
7. Mytsyk, Yu. A. (2000). Pro neobkhidnist perehlyadu dat zasnuvannya mist Ukrayiny [On the need to revise the founding dates of Ukrainian cities]. *Krayeznavstvo* [Local lore], 1, 77-80. [in Ukrainian].
8. Zhukovskiy, M. (2001). Pro litochyslennya silskykh naselenykh punktiv Dnipropetrovskoyi oblasti, zasnovanykh zaporozhskym kozatstvom. Istoriya Ukrayiny [On the chronology of rural settlements of Dnipropetrovsk region, founded by the Zaporozhian Cossacks. History of Ukraine]. *Malovidomi imena, podiyy, fakty: zbirnyk statey* [Little-known names, events, facts: a collection of articles]. Kyiv-Donetsk: National Academy of Sciences of Ukraine, Institute of History of Ukraine, 16, 264-270. [in Ukrainian].
9. Smoliy, V. A. (ed.) (1997). *History of Ukraine*. Kyiv: Alternatives. [in Ukrainian].
10. Kuchera, M. P. (2004). Horodyshcha, davni poselennya [Mounds, ancient settlements]. In: Smoliy, V. A. (ed.) *Entsyklopediya istoriyi Ukrayiny* [Encyclopedia of the History of Ukraine]. Kyiv: Naukova Dumka, 2, G-D. <<http://www.history.org.ua/?termin=Gorodyshcha>> (2022, February, 01). [in Ukrainian].
11. Khodakovskiy, Z. D. (1819). Rozyskaniya kasatelno Russkoy Istorii [Searches concerning Russian History]. *Vestnik Yevropy* [Bulletin of Europe]. Moscow: University Typography, 107 (20), 280. [in Russian].
12. Khodakovskiy, Z. D. (1838). Putevyye zapiski Khodakovskogo [Travel notes of Khodakovsky]. *Zhurnal Ministerstva Narodnogo Prosveshcheniya* [Journal of the Ministry of Public Education]. St. Petersburg: Printing house of the Imperial Academy of Sciences, 20 (12), 488. [in Russian].
13. Pogodin, M. L. (1846). *Issledovaniya, zamechaniya i lektsii o russkoy istorii. Proiskhozhdeniye varyagov-Rusi. O slovyanakh* [Studies, remarks and lectures on Russian history. The origin of the Varangians-Rus. About slovak]. Moscow: University Typography, 2, 400-402. [in Russian].
14. Sreznevsky, I. I. (1846). *Svyatilishcha i obryady yazycheskogo bogosluzheniya drevnikh slavyan, po svidetelstvam sovremennym i predaniyam* [Sanctuaries and rituals of pagan worship of the ancient Slavs, according to modern evidence and legends]. Kharkiv: University Printing House, 35-41. [in Russian].
15. Kalaidovich, K. F. (1823). *Pisma ob arkheologicheskikh issledovaniyakh v Ryazanskoy gubernii* [Letters on archaeological research in the Ryazan province]. Moscow: University Typography, 62. [in Russian].
16. Passek, W. (1839). *Kurgany i gorodishcha Khar'kovskogo, Valkovskogo i Poltavskogo uyezdov. Russkiy istoricheskiy sbornik* [Burial mounds and settlements of Kharkov, Valkovsky and Poltava counties. Russian historical collection]. Moscow: University Typography, III (2), 203. [in Russian].
17. Fundukley, I. (1848). *Obozreniye mogil valov i gorodishch Kiyevskoy gubernii* [Review of the graves of the ramparts and settlements of the Kiev province]. Kiev: Eeophil Gliksberg Printing House, 94, 113-124. [in Russian].
18. Samokvasov, D. Ya. (1873). *Drevniye goroda Rossii. Istoriko-yuridicheskoye issledovaniye* [Ancient cities of Russia. Historical and legal research]. St. Petersburg: Printing house of K. Zamyslovsky. [in Russian].
19. Samokvasov, D. Ya. (1878). *Istoricheskoye znachenie gorodishch. Trudy III Arkheologicheskogo syezda v Rossii, byvshego v Kiyeye v avguste 1874 goda* [The historical significance of the settlements. Proceedings of the III Archaeological Congress in Russia, which was in Kiev in August 1874]. Kiev: Printing House of the Imperial University of St. Vladimir, 1, 225-235. [in Russian].
20. Bondarets, OV (2006). Spetsyfika vyvchennya davn'oruskykh horodyshch. [The specifics of the study of ancient settlements]. *Naukovi zapysky NaUKMA: Teoriya ta istoriya kultury* [Scientific Notes of NaUKMA:

- Theory and History of Culture], 49, 76-86. <<http://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/7682?show=full>> (2022, February, 01). [in Ukrainian].
21. Kolchin, B. A. (1953). *Chornaya metallurgiya i metalloobrobka v Drevney Rusi (domongolskiy period)*. MIA [Ferrous metallurgy and metalworking in Ancient Russia (pre-Mongolian period). MIA]. Moscow-Leningrad: Publishing House of the Academy of Sciences of the USSR, 32. [in Russian].
 22. Korzukhina, G. F. (1954). *Russkiye klady IX-XIII vv.* [Russian treasures of the 9th-13th centuries]. Moscow-Leningrad: Publishing House of the Academy of Sciences of the USSR. [in Russian].
 23. Makarova, T. I. (1975). *Peregorodchatyye emali Drevney Rusi* [Cloisonne enamels of Ancient Russia]. Moscow: Science. [in Russian].
 24. Dovzhenok, VY (1961). *Zemlerobstvo Drevnoyi Rusi do seredyny XIII st.* [Agriculture of Ancient Russia until the middle of the XIII century]. Kyiv: Publishing House of the USSR Academy of Sciences. [in Ukrainian].
 25. Darkevich, V. P. (1966). *Proizvedeniya zapadnogo khudozhestvennogo remesla v Vostochnoy Yevrope (X-XIV vv.)* [Works of Western art craft in Eastern Europe (X-XIV centuries). AIS]. Moscow: Science, E, 1-57. [in Russian].
 26. Darkevich, V. P. (1975). *Secular art of Byzantium. A work of Byzantine art craft in Eastern Europe in the 10th-3rd centuries* [Secular art of Byzantium. A work of Byzantine art craft in Eastern Europe in the 10th-3rd centuries]. Moscow: Art. [in Russian].
 27. Kolchin, B. A. (ed.) (1985). *Arkheologiya SSSR s drevneyshikh vremen do srednevekovya: V 20 tomakh. Drevnyaya Rus. Gorod, zamok, selo* [Archeology of the USSR from ancient times to the Middle Ages: In 20 volumes. Ancient Russia. City, castle, village]. Moscow: Science, 7, 387-411. [in Russian].
 28. Yanin, V. L. (1956). *Denezhno-vesovyye sistemy russkogo srednevekovya. Domongolskiy period* [Monetary and weight systems of the Russian Middle Ages. pre-Mongol period]. Moscow: Moscow University Press. [in Russian].
 29. Spassky, I. G. (1970). *Russkaya monetnaya sistema. Istoriko-numizmaticheskiy ocherk* [Russian monetary system. Historical and numismatic essay]. Leningrad: Aurora. [in Russian].
 30. Havrylenko, O. A. (2006). *Antychni derzhavy Pivnichnoho Prychornomorya: bilya vytokiv vitchyznyanoho prava (kinets VII do n. e. – persha polovyna VI n. e.)* [Ancient states of the Northern Black Sea region: at the origins of domestic law (end of VII BC – first half of VI AD)]. Kharkiv: Parus. [in Ukrainian].
 31. Andreev, Yu. V. (1976). *Rannegrecheskiy polis (Gomerovskiy period)* [Early Greek policy (Homeric period)]. Leningrad: Leningrad University Press. [in Russian].
 32. Anners, E. (1994). *Istoriya yevropeyskogo prava* [History of European law]. Moscow: Science. [in Russian].
 33. Anokhin, V. A. (1999). *Istoriya Bospora Kimmeriyskogo* [History of the Cimmerian Bosphorus]. Kiev: Hodegetria. [in Russian].
 34. Baimuratov, M. O. (2009). *Vid rymsskykh munitsypiy – do suchasnoho mistsevoho samovvryaduvannya.* [From Roman municipalities to modern local government]. *Mykhaylo Baymuratov: pravo yak buttya vchenoho. Zbirnyk naukovykh prats do 55-richchya profesora M.O. Baymuratova* [Mikhail Baimuratov: law as a scientist. Collection of scientific works dedicated to the 55th anniversary of Professor M. O. Baimuratov]. Kyiv: Logos, 67-84. [in Ukrainian].
 35. Domansky, Ya. V. (1985). *O nachalnom periode sushchestvovaniya Olvii so Skifiyey* [On the initial period of the existence of Olbia with Scythia]. *Problemy sledovaniya Olvii: tezisy dokladov. Parutino* [Problems following Olbia: abstracts. Parutino], 24-26. [in Russian].
 36. Domansky, Ya. V. (1965). *O nachalnom periode sushchestvovaniya grecheskikh gorodov Severnogo Prichornomorya* [On the initial period of the existence of the Greek cities of the Northern Black Sea region]. *Arkheologicheskiy sbornik. Gosudarstvennyy Ermitazh. Leningrad* [Archaeological collection. State Hermitage. Leningrad], 7, 42-47. [in Russian].
 37. Chigunov, I. S. (1981). *Drevneyshiye gosudarstva na territorii SSSR: materialy i issledovaniya 1980 god* [The most ancient states on the territory of the USSR: materials and research 1980]. Moscow: Science. [in Russian].
 38. Pavlovskaya, A. I. (comp.) (1997). *Drevniye tsivilizatsii. Gretsiya. Ellinizm. Prichernomorye: izbrannyye stati iz zhurnala «Vestnik drevney istorii». 1937-1997* [Ancient civilizations. Greece. Hellenism. Black Sea region: selected articles from the journal "Bulletin of Ancient History". 1937-1997]. Moscow: Ladomir. [in Russian].
 39. Zhabelev, S. A. (1953). *Vozniknoveniye Bosporskogo gosudarstva* [The emergence of the Bosphorus state. Northern Black Sea region]. Moscow-Leningrad: Publishing House of the Academy of Sciences of the USSR, 48-73. [in Russian].
 40. Chaykovskiy, A. S. (ed.) (2000). *Istoriya derzhavy i prava Ukrayiny* [History of the state and law of Ukraine]. Kyiv: Yurinkom Inter. [in Ukrainian].
 41. Bryusov, A. Ya. (ed.) (1955). *Sovetskaya arkheologiya* [Soviet archeology]. Moscow: Publishing House of the Academy of Sciences of the USSR, 24. [in Russian].
 42. Gablitz, K. (1803). *Geographical information that serves to explain the former state of the current Tauride province, collected from different ancient and middle times by writers with three maps* [Geographical

- information that serves to explain the former state of the current Tauride province, collected from different ancient and middle times by writers with three maps]. St. Petersburg: Printing house of the State Medical College. [in Russian].
43. Karyshkovsky, P. O., Kleiman, I. B. (1985). *Drevniy gorod Tira* [The ancient city of Thira]. Kiev: Naukova Dumka. [in Russian].
 44. Samoilova, T. L. (1988). *Tira v VI-I vv. do n. e.* [Tyra in the VI-I centuries. BC e]. Kiev: Naukova Dumka. [in Russian].
 45. Zubar, VM (1996). Deyaki pytannya istoriyi Pivnichnoho Prychornomorya naprykintsi II – na pochatku III st. [Some questions of the history of the Northern Black Sea coast in the late II – early III centuries]. *Ukrayinskyy istorychnyy zhurnal* [Ukrainian Historical Journal], 4, 115-123. [in Ukrainian].
 46. Tolochko, P. P. (1989). *Drevnerusskiy feodalnyy gorod* [Old Russian feudal city]. Kiev: Naukova Dumka. [in Russian].
 47. Boyarskaya, Z. I. (2001). *Istoriya derzhavy i prava Ukrayiny* [History of the state and law of Ukraine]. Kyiv: KNEU. [in Ukrainian].
 48. Honcharenko, V. H. (ed.) (1996). *Istoriya derzhavy i prava Ukrayiny* [History of the state and law of Ukraine]. Kyiv: Venturi. [in Ukrainian].
 49. Parkhomenko, V. (1999). *Problemy mistsevoho samovryaduvannya v Ukrayini 1990-kh rokiv* [Problems of local self-government in Ukraine in the 1990s]. Kyiv: Institute of Democracy. Philip Orlik. [in Ukrainian].
 50. Ivchenko, A. (1999). *Mista Ukrayiny. Dovidnyk* [Cities of Ukraine. Directory]. Kyiv: Cartography. [in Ukrainian].
 51. Mocia, A. P. (2008). *Yuzhnaya «Russkaya zemlya»* [Southern "Russian land"]. Kyiv; Sumi: National Academy of Sciences of Ukraine, Institute of Archeology. [in Russian].
 52. Schkabaro, W. M. (2005). Konstyutsiyno-pravovyy status mista v Ukrayini [Constitutional and legal status of the city in Ukraine]: *dysertatsiya na здобуття наукового ступеня кандыдата урдыдчныкх наук* [dissertation for the degree of Candidate of Law]. Kyiv: National Academy of Internal Affairs. [in Ukrainian].
 53. Lashchenko, R. M. (1998). *Lektsiyi po istoriyi ukrayinskoho prava* [Lectures on the history of Ukrainian law]. Kyiv, Ukraine. [in Ukrainian].
 54. Aristov, V. Yu. (1962). *Polnoye sobraniye russkikh letopisey. Ipatyevskaya letopis* [Complete collection of Russian chronicles. Ipatiev Chronicle]. Moscow: Oriental Literature Publishing House, 2. [in Russian].
 55. Zvizdetsky, B. A. (1990). Pro chas vynyknennya ta sotsial'nu typolohiyu litopysnykh «hradiv» Drevlyanskoyi zemli [On the time of origin and social typology of chronicle "hail" of Drevlyan land]. *Ukrayinskyy istorychnyy zhurnal* [Ukrainian Historical Journal], 3, 83-85. [in Ukrainian].
 56. Kuza, A. V. (1985). *Drevnerusskiye goroda. Drevnyaya Rus. Gorod, zamok* [Ancient Russian cities. Ancient Russia. City, castle]. Moscow: Nauka. [in Russian].
 57. Voznyy, I. (2005). Istoriya doslidzhen ta etapy formuvannya davnoruskykh mist X-XIII st. u mezhyrichchi Verkhnoho Syretu ta Serednoho Dnistra [History of research and stages of formation of ancient Russian cities of the X-XIII centuries. in the interfluvium of the Upper Siret and the Middle Dniester]. *Materialy i doslidzhennya z arkeolohiyi Prykarpattya i Volyni* [Materials and research on the archeology of Prykarpattia and Volyn], 9, 297-323. [in Ukrainian].
 58. Dovzhenok, V. Y. (1975). Pro typy horodyshch Kyivskoyi Rusi [About the types of settlements of Kievan Rus]. *Chytyvo* [Reading] <https://chtyvo.org.ua/authors/Dovzhenok_Vasyl/Pro_typy_horodysch_Kyivskoi_Rusi/> (2022, February, 01). [in Ukrainian].
 59. Pohorilko, V. F., Frytskyy, O. F. (ed.) (2001). *Munitsypalne pravo Ukrayiny* [Municipal law of Ukraine]. Kyiv: Yurinkom Inter. [in Ukrainian].
 60. Hrushevsky, M. (1918). *Ilyustrovana istoriya Ukrayiny. "Desyata tysyacha"* [Illustrated history of Ukraine. "Tenth Thousand"]. Kyiv-Lviv. [in Ukrainian].
 61. Popovich, M. (1998). *Narys istoriyi kultury Ukrayiny* [Essay on the history of culture of Ukraine]. Kyiv: ArtEk. [in Ukrainian].
 62. Hrushevskiy, M. (1994). *Istoriya Ukrayiny-Rusi. V 11 tomakh, 12 knyhakh. Suspilno-politychnyy i tserkovnyy ustriy i vidnosyny v ukrayinsko-ruskykh zemlyakh XIV-XVII vikiv* [History of Ukraine-Russia. In 11 volumes, 12 books. Socio-political and ecclesiastical system and relations in the Ukrainian-Russian lands of the XIV-XVII centuries]. Kyiv: Naukova Dumka, 5. [in Ukrainian].
 63. Honcharenko, V. H. (ed.) (1996). *Istoriya derzhavy ta prava Ukrayiny* [History of the state and law of Ukraine]. Kyiv: Venturi. [in Ukrainian].
 64. Rogozhin, A. Y. (ed.) (1996). *Istoriya derzhavy ta prava Ukrayiny* [History of the state and law of Ukraine]. Kyiv: InYure, 1. [in Ukrainian].
 65. Otamanovskiy, V. (1958). Razvitiye gorodskogo stroya na Ukraine v XIV-XVIII vv. i magdeburgskoye pravo [The development of the urban system in Ukraine in the 14th-18th centuries. and Magdeburg law]. *Voprosy istorii* [Questions of history], 3, 122-135. [in Russian].
 66. Mikhailina, P. V. (1971). *Mista Ukrayiny v period feodalizmu (Do pytannya pro stanovlennya mist v umovakh inozemnoho ponevolennya v kintsi KHVI – pershiy polovyni XVII st.)* [Cities of Ukraine in the period

- of feudalism (On the question of the formation of cities in terms of foreign enslavement in the late sixteenth – first half of the XVII century)]. Chernivtsi: BSCU. [in Ukrainian].
67. Bartlett, R. (2007). *Stanovleniye Yevropy: ekspansiya, kolonizatsiya, izmeneniya v sfere kultury 950-1350 gg* [Formation of Europe: expansion, colonization, changes in the sphere of culture 950-1350]. Moscow: ROSSPEN. [in Russian].
 68. Kapral', M. M. (2006). Funktsionuvannya orhaniv vlady Lvova u XIII-XVIII st. (narys istoriyi instytutiv magdeburzkoho prava) [Functioning of Lviv authorities in the XIII-XVIII centuries. (essay on the history of the institutions of Magdeburg law)]. *Ukrayinskyy istorychnyy zhurnal* [Ukrainian Historical Journal], 5, 111-130. [in Ukrainian].
 69. Dzerkalo tyzhnya (1999) [Mirror of the Week (1999)]. 17-24 hrudnya [December 17-24] <<https://zn.ua/ukr/gazeta/issue/264>> (2022, February, 01). [in Ukrainian].
 70. Semenyuk, E. (2017). *Filosofiya suchasnoyi nauky i tekhniky: pidruchnyk* [Philosophy of modern science and technology: a textbook]. Lviv: Ivan Franko Lviv National University. [in Ukrainian].
 71. Rudych, F. M. (ed.) (2006). *Hromadyanske suspilstvo v suchasniy Ukrayini: spetsyfika stanovlennya, tendentsiyi rozvytku* [Civil society in modern Ukraine: the specifics of formation, development trends]. Kyiv: Parliamentary Publishing House. [in Ukrainian].
 72. Petrishin, G. (2001). The network of historically formed cities of Galicia as a monument of the urbanization process. Historical monuments of Galicia: Materials of sciences. local lore conference (Lviv, October 26, 2000) Lviv: Publishing House. center of Ivan Franko Lviv National University, 173-186. [in Ukrainian].
 73. Kulakovskiy, V. M. (ed.) (1983). *Istoriya gorodov i sel Ukrainskoy USSR. Chernigovskaya oblast* [History of cities and villages of the Ukrainian Ukrainian SSR. Chernihiv region]. Kiev: Institute of History of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR. [in Russian].
 74. Krypyakevych, I. P. (1954). *Bohdan Khmelnytskyi* [Bogdan Khmelnytsky]. Kyiv: Publishing House of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR. [in Ukrainian].
 75. Sas, P. M. (1989). *Feodalniye horoda Ukrainy v kontse XV – 60-kh godakh XVI v.* [Feudal cities of Ukraine at the end of the 15th – 60s of the 16th century]. Kiev: Science thought. [in Ukrainian].
 76. Kostytsya, M. (2001). Ostrozkiy inventar 1620 roku yak unikalne ekonomiko-heohrafichne krayeznavche dzherelo [Ostroh inventory of 1620 as a unique economic and geographical local lore source]. *Istoriya ukrayinskoyi heohrafiyi* [History of Ukrainian geography]. Ternopil, 2 <<http://ukr-tur.narod.ru/istoukrgeo/allpubl/spezhvypusk4/pryklgeokraz/ostrozinventar.htm>> (2022, February, 01). [in Ukrainian].
 77. Dolynska, M. (2006). *Istorychna topohrafiya Lvova XIV-XIX st.* [Historical topography of Lviv of the XIV-XIX centuries]. Lviv: Lviv Polytechnic. [in Ukrainian].
 78. Vavrychyn, M. G., Dashkevich, Ya. R., Krishtalovich, U. R. (2009). *Ukrayina na starodavnikh kartakh. Seredyna XVII – druha polovyna XVIII st. Atlas reproduktsiy* [Ukraine on ancient maps. The middle of the seventeenth – the second half of the eighteenth century. Atlas of reproductions]. Kyiv: Cartography. [in Ukrainian].
 79. Petryshyn, T. (2006). *Zminnist fortyfikatsiynoho chynnyka v evolyutsiyi urbanizatsiynoho protsesu (na prykladi Podillya seredyny XVII st.) Istorychna topohrafiya i sotsiotopohrafiya Ukrayiny. Zbirnyk naukovykh prats* [Variability of the fortification factor in the evolution of the urbanization process (on the example of Podillya in the middle of the XVII century) Historical topography and socio-topography of Ukraine. Collection of scientific works]. Lviv, 150-161. [in Ukrainian].
 80. Vecherskiy, V. (2008). *Hetmanski stolytsi Ukrayiny* [Hetman capitals of Ukraine]. Kyiv: Our time. [in Ukrainian].
 81. Bilenchuk, P. D., Kravchenko, V. V., Pidmohylny, M. V. (2000). *Mistseve samovryaduvannya v Ukrayini (munitsypalne pravo)* [Local self-government in Ukraine (municipal law)]. Kyiv: Attica. [in Ukrainian].
 82. Petrishin, G. (2006). Karta fon Miha yak dzherelo do mistoznavstva Halychyny [Map of von Mig as a source for urban planning in Galicia]. *Kartohrafiya ta istoriya Ukrayiny. Zbirnyk naukovykh prats* [Cartography and history of Ukraine. Collection of scientific works]. Lviv: Lviv Polytechnic, 5. [in Ukrainian].
 83. Hrushevsky, M. (2002). *Iz polsko-ukrayinskykh stosunkiv Halychyny. Tvory u 50 tt.* [From Polish-Ukrainian relations in Galicia. Works in 50 volumes]. Lviv, 1, 485-527. [in Ukrainian].
 84. Rokkan, S. (2006). Goroda, gosudarstva i natsii: prostranstvennaya model izucheniya razlichiy v razvitii [Cities, States, and Nations: A Spatial Model for the Study of Developmental Differences]. *Politicheskaya nauka* [Political science], 4, 46-72. [in Russian].
 85. Le Goff, J. (2007). *Rozhdeniye Yevropy* [Birth of Europe]. St. Petersburg: Alexandria. [in Russian].
 86. Weber, M. (2001). *Istoriya khozyaystva. Gorod* [Economy history. Town]. Moscow: KANON-press-C; Kuchkovo field. [in Russian].
 87. Popovich, M. V. (ed.) (2006). *Problemy teorii mentalnosti* [Problems of the theory of mentality]. Kyiv: Scientific opinion. [in Ukrainian].
 88. Kiselychuk, V. (1996). Pro nadannya ukrayinskym mistam u XIV-XVII st. mahdeburzkoho prava [On granting Ukrainian cities in the XIV-XVII centuries. Magdeburg law]. *Pravo Ukrayiny* [Law of Ukraine], 9, 82-84. [in Ukrainian].

89. Narodnyy komisariat yustytitsiyi (1924) [People's Commissariat of Justice (1924)]. *Zbirnyk zakonon ta rozporiadzhen robotnycho-selyanskoho uryadu Ukrayiny za 1924 rik* [Collection of laws and orders of the workers 'and peasants' government of Ukraine for 1924]. Kharkiv: UVO Printing House named after M. Frunze [in Ukrainian].
90. Vecherskiy, V. (2003). *Spadshchyna mistobuduvannya Ukrayiny: Teoriya i praktyka istoryko-mistobudivnykh pamyatkookhoronnykh doslidzhen naselenykh mist* [Heritage of urban planning of Ukraine: Theory and practice of historical and urban monument protection research of settlements]. Kyiv: NDITIAM. [in Ukrainian].
91. Zbirnyk materialiv pro shlyakhy realizatsiyi administratyvno-terytorial'noyi reformy v Ukrayini (2005). [Collection of materials on ways to implement administrative-territorial reform in Ukraine (2005)]. *Reforma dlya lyudyny* [Reform for man]. Kyiv: Geoprint. [in Ukrainian].

POLITICAL INSTITUTIONS AND PUBLIC ADMINISTRATION

DOI: 10.46340/eppd.2022.9.1.5

Maksym Semenchenko

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8001-1353>

K. D. Ushinsky Southern Ukrainian National Pedagogical University, Odesa, Ukraine

RESTRICTION OF INVIOABILITY OF PEOPLE'S DEPUTIES AND FREE MANDATORY: IS THERE A GUARANTEE OF DEMOCRACY REPUBLIC IN UKRAINE?

Максим Семенченко

Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського», м. Одеса, Україна

ОБМЕЖЕННЯ НЕДОТОРКАНОСТІ НАРОДНИХ ДЕПУТАТІВ ТА ВІЛЬНОГО МАНДАТУ: ЧИ Є ГАРАНТІЇ ДЕМОКРАТИЧНОГО ПРЕДСТАВНИЦТВА В УКРАЇНІ?

The article presents an analysis of the problem of the development of democratic parliamentary representation as a result of the introduction of restrictions on immunity and, accordingly, the "free" mandate of people's deputies of Ukraine. The historical features of the formation of "free" and "imperative" mandates are shown as different types of political and legal status of a deputy, depending on the formed model of democratic government: democratic government as the realization of the "interests of the majority" or democratic government as the realization of the interests of "everyone". The immunity of people's deputies was analyzed in terms of "inviolability", that is, immunity – as a legal protection against arrest, detention and prosecution without the consent of the relevant body, and in terms of "non-liability", i.e. indemnity – as the absence of responsibility for voting and statements in parliament, with the exception of slander and insult. The features of the normative-legal consolidation of the status of a people's deputy in Ukraine and the stages of the legislative process aimed at changing it due to the restriction of immunity are determined. The features of the recommendations of the European Commission "For Democracy through Law" (Venice Commission) and the reservations of individual judges of the Constitutional Court of Ukraine regarding the possible consequences of the political and legal status of a people's deputy in Ukraine in the context of a political crisis are analyzed. The process of introducing constitutional changes and changes into the national legislation to ensure the new status of a people's deputy and the procedure for bringing them to criminal liability after January 1, 2020 is traced. The trends in the development of the institution of parliamentary representation are determined.

Keywords: parliamentary immunity, indemnity, free mandate, imperative mandate, parliamentarism.

Постановка проблеми. Недоторканність представників народу в парламенті – дискусійна та завжди актуальна тема для дослідників. Найбільшу значимість ця тема набуває з точки зору права і моралі в умовах розв'язання конфліктів інтересів та забезпечення гарантій прав опозиції в парламенті, що є основою формування державної політики на основі принципів демократичної участі та гарантій прав меншин. Також недоторканність публічного та особистого життя народного депутата пов'язана з мотивацією його поведінки. Відсутність конституційних гарантій захисту

від незаконного обмеження депутатської діяльності, втручання в особисте життя, перешкоджання особистому волевиявленню у прийнятті нормативно-правових актів обмежує можливості реалізації демократичного правління. З іншого боку, тенденції розвитку парламентаризму, де лобізм та перетворення депутатів в переслідувачів корисних цілей та інтересів став нормою, недоторканність народних обранців стає гальмом у захисті прав громадських інтересів.

Важливим аспектом проблеми гарантування недоторканності народних обранців є проблема забезпечення «вільного» мандату, що є альтернативою мандату «імперативного», і, відповідно, демонструє трансформацію і принципу самого демократичного правління: від демократії як «правління більшості» до демократії «як правління з метою захисту прав кожного».

Теоретичні основи дослідження проблематики демократичного представництва складають фундаментальні праці Ж.-Ж. Руссо, Ш. Монтеск'є, Е. Берка, Дж. Локка, А. Кондорсе, А. де Токвіля, засновників американської Конституції – Т. Джефферсона та Дж. Медісона, а також в працях Л. Дюгі, Г. Єллінека, Б. Чичеріна. В другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. ця тематика розроблялася в працях М. Прело¹, М. Ван дер Хульста², де останній – координатор Європейського центру парламентських досліджень і документації (ЄЦПД), створеного у 1977 р. для обміну досвідом між апаратами парламентів у Європі. В Україні ця проблематика постала частиною праць таких авторів як О. Задорожний, М. Харитончук, А. Селіванов³, С. Конончук та О. Ярош⁴, О. Мельник⁵, І. Панкевич⁶, П. Романюк⁷, та інших.

Метою дослідження є визначення політико-правових наслідків обмеження недоторканності народних депутатів та вільного мандату в контексті забезпечення гарантій демократичного представництва.

Інститут недоторканності депутата як елемент вільного мандату в контексті гарантій забезпечення демократичного розвитку парламентського представництва отримав захист в ряді рекомендацій Європейської Комісії «За демократію через право» (Венеціанської Комісії). У доповіді «Про імперативний мандат та аналогічну практику» Венеціанської комісії практики імперативного мандату визнані несумісними з демократією⁸. В доповіді вказується, що витoki імперативного мандату сягають римського права. У середньовічній Іспанії, і зокрема Королівстві Леон і Кастилія, представництво міст у Кортесах було засновано на імперативному мандаті. Представники з цих міст мали виконувати вказівки місцевих зібрань. Міста вимагали від представників скласти присягу про те, щоб не відходити від даних їм вказівок і не перевищувати своїх повноважень, тому що цей акт офіційно засвідчувався державним нотаріусом. Починаючи з ХV ст., королі Іспанії почали вказувати у своїх документах про скликання зборів депутатів поза рамками їх мандатів, навіть якщо це суперечило побажанням міст, і це означало, що міста вже не могли б контролювати своїх представників. Так, іспанська монархія пододала імперативний мандат і підпорядкувала представників міст своїм задумам.

Пізніше, ліберальна теорія забезпечила основи для представницького мандата, виходячи з джерела суверенітету – нації, воля якої вища за інтереси місцевих спільнот. Англо-ірландський діяч Едмунд Берк в зверненні 1774 р. до виборців Бристолу, зазначив, що «думка виборців є вагомою та шанованою, і представник зобов'язаний її... враховувати. Проте вказівки; встановлені мандати,

¹ Прело, М. (1957). *Конституционное право Франции*. Москва: Издательство иностранной литературы.

² Van der Hulst, M. (2000). *The parliamentary mandate a global comparative study*. Geneva: InterParliamentary Union, 154.

³ Задорожний, О. В., Добкін, М. М., Селіванов, А. О. (2004). *Депутатська недоторканність (Сучасна парламентська та судова практика: правовий аналіз)*. Київ: Логос.

⁴ Задорожний, О. В., Добкін, М. М., Селіванов, А. О. (2004). *Депутатська недоторканність (Сучасна парламентська та судова практика: правовий аналіз)*. Київ: Логос.

⁵ Мельник, О. (2010). Представницький мандат парламентарів: природа, генезис, сучасність. *Збірник наукових тез Першої міжнародної наукової конференції: парламентські читання (1-2 жовтня, 2010 р., м. Київ)* <http://parlament.org.ua/upload/docs/Parliamentary_readings_.pdf> (2022, січень, 10).

⁶ Панкевич, І. (2010). Імперативізація парламентського мандату в Україні та інших європейських державах (порівняльно-правовий аналіз). *Вісник Львівського університету. Серія юридична*, 50, 118-126.

⁷ Романюк, П. В. (2015). Вільний мандат як елемент представницької демократії: історико-теоретичні нотатки. *Право та інновації*, 3 (11), 145-153.

⁸ *Доклад об императивном мандате и аналогичной практике, 2009* (Европейская Комиссия за демократию через право (Венецианская Комиссия)). *Council of Europe* <[https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2009\)027-rus](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2009)027-rus)> (2022, січень, 11).

якими депутат пов'язаний ...становить спотворення ...сенсу Конституції. Парламент не є зборами посланців, які представляють різні та ворожі інтереси; ...парламент є дорадчими зборами однієї нації, з єдиним інтересом, саме – загальним; де керуватися потрібно не місцевими завданнями, не місцевими заботами, а загальним благом, що впливає з розуміння єдиного цілого»¹.

В той же час, суть імперативного мандату продовжував відстоювати Ж.-Ж. Руссо, виходячи також з інтересів «загального» блага. За його думкою «депутати народу... не є і не можуть бути його представниками, а є його уповноваженими»². Ця концепція була реалізована в доктрині конституційного будівництва радянських країн. У законодавстві УРСР (в Конституціях 1929 р., 1937 р., 1978 р.) закріплювалися принципи імперативності депутатського мандату, коли всі члени рад мали регулярно звітувати перед своїми виборцями, які могли їх відкликати).

В Конституції України 1996 року вперше було встановлено принцип «вільного» мандату, за яким депутат Верховної Ради України (ВРУ) визнавався представником всього народу України, а не групи виборців, а тому отримував право діяти на підставі власних міркувань в інтересах всього народу, що передбачало можливість неспівпадіння загальнонаціональних і місцевих інтересів та право депутата діяти з метою їх узгодження, компромісу, надаючи перевагу загальним інтересам національного цілого. Положення чинної Конституції України не містять прямого закріплення певного типу депутатського мандату, але принцип вільного мандату знаходить своє відображення в ч. 2 ст. 79 Конституції і виражений у змісті присяги: депутати присягають на вірність Україні, в інтересах всіх співвітчизників. Тобто, народний депутат України є представником народу у ВРУ. Також, принцип вільного мандату попри існуючу партійну і фракційну дисципліну, знаходить також відображення в ст. 81, яка в переліку підстав для дострокового припинення повноважень народного депутата України не містить положень про можливість відкликання парламентарія виборцями.

Зміст вільного мандату сформулював французький теоретик конституційного права М. Прело, який назвав ознаками *вільного мандата* його *загальний характер* (хоча депутати обираються по округах, вони представляють весь народ країни); *звільненість від наказів*; *не підлягає відкликанню*; *не потребує узгодження дій мандатарія*³.

Координатор Європейського центру парламентських досліджень і документації М. Ван дер Хульст виокремлює такі ознаки вільного мандату: 1) депутатський мандат є *загальним* (парламентарії не представляють виборчий округ, а представляють націю в цілому). Це закріплено в Конституціях: ФРН (ст. 38), Бельгії (ст. 32), Італії (ст. 67), Португалії (ст. 152), Туреччини (ст. 80). Втім, в окремих державах (наприклад, в Великій Британії) такий загальний характер має особливості: депутати обираються з метою представництва своїх виборців, однак без поширення на них імперативного мандату, тобто вони мають право вільного голосування на власний розсуд; 2) «мандат є *представницьким* – парламентарії не є представниками лише частини населення і позбавлені можливості захисту «особливих» інтересів, не пов'язані зобов'язаннями або інструкціями, не зобов'язані підтримувати свою партію або рішення, прийняті їх партією в парламенті. Унаслідок шкідливої для партії поведінки депутата його може бути виключено з неї, однак це не тягне за собою втрату депутатського мандату (Van der Hulst, 2000: 8). Так, у Конституціях Австрії (ст. 56), Італії (ст. 67), Німеччини (ст. 38), Ісландії (ст. 48), Польщі (ст. 104), Словаччини (ст. 73) зазначається, що депутати парламенту не пов'язані наказами чи інструкціями або при виконанні своїх функцій не пов'язані з імперативним мандатом; 3) депутатський мандат є *безвідкличним* – депутати не можуть бути відкликані виборцями (наприклад, п. 14 розд. II Конституції Латвії)⁴.

У Конституціях ряду країн (наприклад, Казахстану (ст. 52), Франції (ст. 27), Румунії (ст. 66) міститься заборона імперативного мандату, а положення про відсутність імперативного мандату містять Конституції Молдови (ст. 68), Хорватії (ст. 74), Албанії (ст. 70), Князівства Андорра (ст. 70), Вірменії (ст. 66)⁵.

¹ Доклад об імперативном мандате и аналогичной практике, 2009 (Европейская Комиссия за демократию через право (Венецианская Комиссия)). Council of Europe <[https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2009\)027-rus](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2009)027-rus)> (2022, січень, 11).

² Руссо Ж. Ж. (1998). *Об общественном договоре. Трактаты*. Москва: Кучково поле, 222.

³ Прело, М. (1957). *Конституционное право Франции*. Москва: Издательство иностранной литературы, 437.

⁴ Романюк, П. В. (2015). Вільний мандат як елемент представницької демократії: історико-теоретичні нотатки. *Право та інновації*, 3 (11), 148.

⁵ Мельнік, О. (2010). Представницький мандат парламентарів: природа, генезис, сучасність. *Збірник наукових тез Першої міжнародної наукової конференції: парламентські читання (1-2 жовтня, 2010 р., м. Київ)*, 112 <http://parlament.org.ua/upload/docs/Parliamentary_readings_.pdf> (2022, січень, 10).

Елементами *вільного* мандату є: 1) *імунітет* (лат. *immunitas* — «вільний», «захищений») — сукупність захисних механізмів, які допомагають боротися з чужорідними чинниками, здатність підтримувати нормальне функціонування під впливом зовнішніх факторів, який забезпечується конституційними гарантіями депутатської недоторканості через заборону притягнення до кримінальної відповідальності, арешту, затримання без проходження процедури в парламенті щодо доведення необхідності зняття та самого зняття імунітету, усунення можливостей політичної вмотивованості обвинувачення або прихованого тиску на депутата; 2) *індемнітет* (лат. *Indemnitas* — «звільнення», «гарантія») — означає, що депутат не несе відповідальності за свої рішення і висловлення у парламенті і отримує заробітну плату.

Венеціанська комісія відзначає два типи *парламентської недоторканності*¹. Перший тип («*non-liability*», букв. «відсутність відповідальності») гарантує депутату відсутність відповідальності за голосування та висловлювання у парламенті. У деяких країнах (Бельгії, Нідерландів, Норвегії, Румунії, Словенії та Іспанії) цей перший тип недоторканності є абсолютним і не може бути скасований.

Другий тип («*inviolability*», букв. «недоторканність») — правовий захист парламентарів від арешту, затримання та переслідування без згоди відповідного органу (не у всіх країнах світу дозвіл на зняття недоторканності дає парламент (у Андоррі недоторканність може бути скасована Кримінальним судом, у Чилі — Апеляційним судом відповідної юрисдикції, а на Кіпрі — рішенням Верховного Суду).

У більшість європейських країн депутати парламенту мають особливий захист у деяких видах кримінальних справ. Але загальної моделі немає. В Албанії, Австрії, Білорусії, Грузії, Росії та Італії правоохоронці не мають права обшукувати домашні та офісні приміщення парламентарів. У Франції, Португалії та Японії імунітет не забороняє здійснювати досудові розслідування щодо депутата. У Болгарії, Албанії, Хорватії, Фінляндії, Португалії, Македонії, Словенії депутат не є недоторканим, якщо скоїв важкий злочин, але у країнах перелік важких злочинів відрізняється². В інших країнах, навпаки, недоторканність не може бути імунітетом від дрібних правопорушень. У Франції, наприклад, депутат притягується до відповідальності за правопорушення, які передбачають адміністративний штраф, а у Люксембурзі недоторканність не перешкоджає вживати заходів проти парламентаря за дрібні злочини, якщо закон не передбачає затримання особи

Змістовне наповнення поняття «депутатська недоторканність» в Україні вперше було з'ясовано у Рішенні Конституційного Суду України (КСУ) від 10 квітня 2003 р. (Справа про гарантії діяльності народного депутата). Втім, ще в 1999 р. КСУ зазначав, що «важливою гарантією є депутатська недоторканність, яка має цільове призначення — забезпечення безперешкодного та ефективного здійснення народним депутатом України своїх функцій. Вона не є особистим привілеєм, а має публічно-правовий характер». Розширюючи суть депутатської недоторканності в 2003 р. КСУ визначив, що «депутатська недоторканність є не суб'єктивним правом, привілеєм, а є складовою статусу народного депутата». Положення чч.1-3 ст. 80 Конституції були відтворені у ч.1 ст. 27 Закону «Про статус народного депутата України», де було встановлено, що депутатська недоторканність гарантується на весь строк здійснення депутатських повноважень. Законом в ч.2 ст. 27 було передбачено, що застосування заходів, які обмежують права і свободи народного депутата (обшук, огляд особистих речей, тощо), допускається лише у разі, коли ВРУ надала згоду на притягнення його до кримінальної відповідальності³.

Починаючи з 1999 р. питання депутатської недоторканності в українському політичному дискурсі почало використовуватися як популістська обіцянка рядом політичних сил, але справа не доходила далі розробки законопроектів та надання КСУ Висновків щодо відповідності законопроектів вимогам ст.157 і 158 Конституції аж до 2019 р.. В 1999 р. Президент Л. Кучма в передвиборчій програмі ініціював скасування «недоторканності», а у 2000 р. 16 квітня це питання було винесено на референдум і 80% українців підтримали цю пропозицію, але парламент не став імплементувати результати референдуму, хоча КСУ підтвердив законність рішення, винесеного на референдумі⁴.

¹ Лашук, Т. (2017). Ні депутатській недоторканності: історія обіцянок. *LB.ua*.

<https://lb.ua/news/2017/09/08/375962_ni_deputatskiy_nedotorkannosti.html> (2022, січень, 12).

² Задорожний, О. В., Добкін, М. М., Селіванов, А. О. (2004). *Депутатська недоторканність (Сучасна парламентська та судова практика: правовий аналіз)*. Київ: Логос, 79-93.

³ Там само.

⁴ Лашук, Т. (2017). Ні депутатській недоторканності: історія обіцянок. *LB.ua*.

<https://lb.ua/news/2017/09/08/375962_ni_deputatskiy_nedotorkannosti.html> (2022, січень, 12).

Наступний Президент В. Ющенко в 2005 р. теж підтримав скасування «недоторканності», і в 2006 р. ВРУ зняла недоторканність з депутатів місцевих Рад, користуючись процедурним спрощенням, оскільки статус депутатів місцевих рад регламентується Законом, а не Конституцією. 26 квітня 2007 р. В. Ющенко достроково розпустив ВРУ, призначив нові вибори і знав озвучив обіцянку скасування депутатської недоторканності, що стало передвиборчим гаслом партії «Наша Україна». Ідею підтримала фракція БЮТ. Законопроект №1375 від 18.01.2008 р. розробили керівники фракцій БЮТ та НУНС – Іван та В'ячеслав Кириленки, але ВРУ його не підтримала.

15 серпня 2007 р. В. Янукович – тоді глава уряду за часів Президента Ющенка – також виступав за позбавлення недоторканності усіх високопосадовців: «Давайте ...проголосуємо за скасування недоторканності і всіх пільг президента, прем'єр-міністра, міністрів, депутатів Верховної Ради і суддів. Всіх!...»¹. Ця пропозиція була втілена в законопроекті №3251 2008 р., розробленому ним та О.В. Лавриновичем.

Скасування депутатської недоторканності стало одним із пунктів коаліційної угоди ВРУ 8-го скликання. В 2015 р. Президент П. Порошенко вніс у ВРУ проект №1776, яким пропонувалось скасувати недоторканність народних депутатів і суддів в частині «*inviolability*» або імунітету, тобто «правового захисту від арешту, затримання та переслідування без згоди відповідного органу», залишаючи гарантії недоторканності «*non-liability*», тобто ідемпотенту, відсутності відповідальності за голосування та висловлювання у парламенті. 5 лютого 2015 р. ВРУ спрямувала цей законопроект до КСУ, який влітку того ж року надав позитивний Висновок, але з рядом зауважень і ВРУ проголосувала за скасування недоторканності суддів, залишивши їм функціональний (обмежений) імунітет. Це означає, що притягнення судді до відповідальності за чинення правосуддя, має погоджувати Вища рада правосуддя. Оскільки суддівська недоторканність була скасована, і частина положень законопроекту №1776 стала непотрібна, то виникла необхідність внесення у ВРУ нового законопроекту щодо скасування суто депутатського імунітету, хоча, наприклад, обговорювалося і одночасне спрощення процедури імпічменту Президента, що мало забезпечити необхідні 300 голосів народних депутатів для внесення змін до Конституції у частині депутатської недоторканності.

В 2017 р. питання позбавлення недоторканності парламентаріїв знов стало предметом обговорення. Генеральний прокурор Ю. Луценко заявив, що ГПУ має докази для притягнення до кримінальної відповідальності шістьох депутатів, з яких на п'ятьох підготувала подання до ВРУ про позбавлення недоторканності (А. Лозовому з Радикальної партії інкримінували несплату податків; Є. Дейдею з «Народного фронту» – незаконне набуття у власність активів; О. Довгому з групи «Воля народу» – зловживання повноваженнями на посаді секретаря Київради; Б. Розенблату з Блоку П. Порошенка (БПП) та М. Полякову з «Народного фронту» – лобізм при внесенні змін до закону, який, зокрема, регламентує видобуток та експорт бурштину), проте Комітет ВРУ з питань регламенту відхилив усі подання, вказуючи про низьку доказовість. ГПУ визначило дії Комітету ВРУ «круговою порукою».

Дослідники порахували, що до Революції Гідності ВРУ позбавила недоторканності лише п'ятьох депутатів – Ю. Звягільського; П. Лазаренка; В. Жердицького; М. Агафонова; В. Лозинського. Після Революції Гідності імунітет встигли зняти з 10 народних депутатів – О. Царьова з «Партії регіонів» через звинувачення у сепаратизмі в 2014 р., І. Мосійчука з «Радикальної партії» через звинувачення в отриманні хабаря в 2015 р.; С. Мельничука з «Радикальної партії», колишнього командира батальйону «Айдар» через звинувачення у створенні злочинного угруповання; С. Ключова з «Опозиційного блоку» через звинувачення у шахрайстві в 2016 р., та В. Новинського з «Опозиційного блоку» через звинувачення у протиправному позбавленні волі архієпископа О. Драбинка; О. Онищенко з групи «Воля народу» у 2016 р. через підозру у відмиванні 3 млрд грн з «Укргазвидобування»; Б. Розенблата (БПП) та М. Полякова (НФ) – через звинувачення у створенні схеми незаконного видобутку і вивезення бурштину в 2017 р.; О. Довгого від «Волі народу» через звинувачення у передачі землі Жукового о-ва під забудову; М. Добкіна – члена «Опоблоку», через звинувачення у зловживанні службовим становищем². Проте по жодному з цих депутатів справи не передані до суду.

¹ Лащук, Т. (2017). Ні депутатській недоторканності: історія обіцянок. *LB.ua*.

<https://lb.ua/news/2017/09/08/375962_ni_deputatskiy_nedotorkannosti.html> (2022, січень, 12).

² Там само.

Один зі співавторів Конституції України В. Л. Мусіяка причиною конфлікту між ГПУ і парламентаріями назвав в 2017 р. недосконале законодавство¹. Так, *про притягнення до відповідальності* можна говорити лише тоді, коли суд ухвалить відповідне рішення про визначення міри покарання. Тобто, спочатку депутата мають позбавити недоторканості, а потім проводити слідчі дії. Натомість до 2017 р. в чч.1-2 ст.27 Закону «Про статус народного депутата України» містилася наступна норма: «1. Народному депутату гарантується депутатська недоторканність на весь термін здійснення депутатських повноважень. Народний депутат не може бути без згоди ВРУ *притягнутий до кримінальної відповідальності, затриманий чи заарештований*; 2. Обшук, затримання народного депутата чи огляд особистих речей і багажу, транспорту, жилого чи службового приміщення народного депутата, а також порушення таємниці листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції та застосування інших заходів, що... обмежують права і свободи народного депутата, допускаються лише у разі, коли Верховною Радою надано згоду на притягнення його до кримінальної відповідальності».

Відтак, мова в статті мала йти *не про притягнення до відповідальності, а про надання згоди на початок досудового слідства*. Натомість, згоду на позбавлення недоторканності можна було отримати лише тоді, коли вже було висунуте обвинувачення, а справа передавалася до суду. Так, В. Мусіяка наголошував на необхідності приведення ст.27 Закону «Про статус народного депутата» та ст. 220 Закону «Про Регламент ВРУ» у відповідність. В ст.220 Закону «Про Регламент ВРУ» зазначалося, що Комітет ВРУ з питань Регламенту, з моменту отримання *Подання, ініційованого Прокурором та підтриманого і внесеного Генеральним Прокурором до ВРУ* має протягом 20 днів підготувати *Висновок щодо подання про надання згоди про притягнення до кримінальної відповідальності, затримання або арешт народного депутата* на основі перевірки достатності доказів, на основі якого ВРУ з моменту його подання протягом семи днів мала прийняти відкритим поіменним голосуванням більшістю голосів народних депутатів від її складу *Рішення про надання згоди про притягнення до відповідальності, затримання, або арешт*. Отже, В. Мусіяка, вказував, що ст. 220 слід було привести у відповідність до міжнародних стандартів, коли б Комітет з питань регламенту з'ясовував би, наприклад, чи не має на депутата, якого хочуть позбавити недоторканності, політичного тиску, чи не використовують органи досудового слідства якісь засоби тиску на народного обранця з метою отримання політичних результатів². Тобто, він пропонував не скасування недоторканності, а її обмеження в частині запровадження процедури надання Верховною Радою *згоди на початок досудового слідства, тобто на зняття імунітету, а не на притягнення до кримінальної відповідальності, затримання чи арешт депутатів*³.

Близькою була позиція судді КСУ М.І. Мельника, який зазначав, що в інтересах правосуддя – *обмеження обсягу, а не скасування депутатської недоторканності*, що можна забезпечити шляхом запровадження нової формули: «*народні депутати України не можуть бути без згоди Верховної Ради України затримані чи заарештовані до винесення обвинувального вироку судом*». У разі реалізації цієї формули, на думку М.І.Мельника, органи правопорядку, органи досудового розслідування та суд мали б можливість провадити розшукові та процесуальні дії у справі депутата, який вчинив злочин, включаючи постановлення вироку. Єдине, на що потрібна була б згода парламенту – на його затримання та арешт. Водночас, депутат мав би можливість здійснити свій захист у суді без політизації цього процесу. Тоді як повне скасування імунітету, на думку М.І.Мельника, може призвести до істотних негативних політичних, правових та соціальних наслідків.

В липні 2017 р. до ВРУ подали законопроект під №6773, а в жовтні того ж року Президент П. Порошенко та І. Венедіктова ініціювали законопроект №7203⁴. Тексти законопроектів були ідентичні, за винятком того, що за законопроектом №6773 зміни мали набути чинності наступного дня після опублікування документу, а за законопроектом №7203 – з 1 січня 2020 року.

¹ Глуховський, М. (2017). Віктор Мусіяка: Недоторканність депутатів має бути, як у суддів. *Главком* <<https://glavcom.ua/interviews/viktor-musiyaka-nedotorkanist-deputativ-maje-buti-yak-u-suddiv-424458.html>> (2022, січень, 12).

² Там само.

³ Козадаєв, В. (2020). Скасування депутатської недоторканності (імунітету): pro et contra. *Юридична Газета online*, 4 (710) <<https://jur-gazeta.com/publications/practice/inshe/skasuvannya-deputatskoyi-nedotorkannosti-imunitetu-pro-et-contra.html>> (2022, січень, 14).

⁴ Москвичова, А. (2019). Ні обіцянок, ні пробачень: історія скасування депутатської недоторканності за шести президентів. *Радіо Свобода* <<https://www.radiosvoboda.org/a/istorija-nedotorkannosti/30144649.html>> (2022, січень, 12).

Саме законопроект №7203 і був прийнятий при Президенті В. Зеленському як Закон від 03.09.2019 р. №27-IX «Про внесення змін до ст. 80 Конституції України (щодо недоторканності народних депутатів України)», коли 373 народних депутата та проголосували на його підтримку.

Якщо в редакції Конституції від 28.06.1996 р. ст. 80 містила норму, що: «Народним депутатам гарантується депутатська недоторканість. Народні депутати не несуть юридичної відповідальності за результати голосування або висловлювання у парламенті та його органах, за винятком відповідальності за образ або наклеп. Народні депутати України не можуть бути без згоди ВРУ притягнені до кримінальної відповідальності, затримані чи арештовані», то в редакції від 01.01.2020 р. положення ст.80 викладено без чч.1 та 3: «Народні депутати України не несуть юридичної відповідальності за результати голосування або висловлювання у парламенті та його органах, за винятком відповідальності за образу чи наклеп»¹.

Закон змінив конституційно-правовий статус народного депутата з 1 січня 2020 року, було обмежено депутатську недоторканність парламентарів в частині «*inviolability*» (імунітету) зі збереженням в частині «*non-liability*», тобто ідемпітету. Це знайшло віддзеркалення в ряді нормативно-правових актів, зокрема, в законах «Про статус народного депутата України», «Про Регламент ВРУ», та в Кримінальному процесуальному кодексі України. Для цього був прийнятий Закон «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України з метою приведення у відповідність до Закону України «Про внесення змін до ст. 80 Конституції України щодо недоторканності народних депутатів України»². Так, на підставі останнього з Закону «Про Регламент ВРУ» було вилучено главу 35 з ст. 218-221, і відповідно, ст. 220.

Перед винесенням законопроекту №7203 на голосування до ВРУ, КСУ надав Висновок в про його відповідність вимогам ст. 157, 158 Конституції, де були висловлені застереження про те, що: «1) ухвалюючи рішення щодо скасування депутатської недоторканності, необхідно враховувати стан політичної та правової системи України – її здатність ...забезпечити ...ефективне здійснення народними депутатами України своїх повноважень, функціонування парламенту, а також реалізацію конституційного принципу поділу державної влади; 2) що недоторканність народних депутатів не є особистим привілеєм, індивідуальним правом народного депутата, а має публічно-правовий характер, спрямована на убезпечення народного депутата від незаконного втручання в його діяльність, на забезпечення... ефективного здійснення ним своїх функцій та належного функціонування парламенту». Судді посилалися на аналогічні Висновки з цього питання від 1999 р., 2000 р., 2003 р.)³, а також на документи Венеціанської Комісії: «Доповідь про імперативний мандат та аналогічну практику» 2009 р., та «Висновок щодо проекту Закону про внесення змін до Конституції України...» 2015 років⁴. Застереження були зроблені з огляду на те, що на думку Венеціанської Комісії в Україні її рекомендації не враховуються. Так, в Доповіді Комісії 2009 р. вказувалося, що зміни до Конституції України в 2004 р., зокрема до статті 81, «хоча і обумовлюють стабілізацію правлячої партії чи блоку, але одночасно, призведуть до ослаблення самої Верховної Ради через втручання у вільний мандат депутатів, які більше не зможуть повною мірою слідувати власним переконанням» (п.32)⁵.

¹ Конституція України, 1996, редакція від 01.01.2020 (Верховна Рада України). Офіційний сайт Верховної Ради України <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>> (2022, січень, 14).

² Закон Про внесення змін до деяких законодавчих актів України з метою приведення у відповідність із Законом України "Про внесення змін до статті 80 Конституції України щодо недоторканності народних депутатів України", 2019. (Верховна Рада України). Офіційний сайт Верховної Ради України <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/388-20#n30>> (2022, січень, 14).

³ Висновок по справі №2-89/2018 (4368/17), 2018 (Конституційний Суд України). Офіційний сайт Верховної Ради України <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002v710-18#Text>> (2022, січень, 14); Козадаєв, В. (2020). Скасування депутатської недоторканності (імунітету): pro et contra. Юридична Газета online, 4 (710) <<https://yur-gazeta.com/publications/practice/inshe/skasuvannya-deputatskoyi-nedotorkannosti-imunitetu-pro-et-contra.html>> (2022, січень, 14).

⁴ Доклад об імперативном мандате и аналогичной практике, 2009 (Европейская Комиссия за демократию через право (Венецианская Комиссия)). Council of Europe <[https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2009\)027-rus](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2009)027-rus)> (2022, счень, 11); Висновок щодо проекту Закону про внесення змін до Конституції України щодо недоторканності народних депутатів України та суддів, 2015 (Европейская Комиссия за демократию через право (Венецианская Комиссия)). Ligazakon <<https://ips.ligazakon.net/document/MU15049>> (2022, січень, 11).

⁵ Доклад об імперативном мандате и аналогичной практике, 2009 (Европейская Комиссия за демократию через право (Венецианская Комиссия)). Council of Europe <[https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2009\)027-rus](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2009)027-rus)> (2022, счень, 11).

Тут мова йдеться про впровадження в ст. 81 Конституції України положення про дострокове припинення повноважень народного депутата, обраного від політичної партії (виборчого блоку партій), у разі його невходження до складу депутатської фракції цієї політичної партії (виборчого блоку політичних партій) або виходу із складу такої фракції – на підставі закону за рішенням вищого керівного органу відповідної політичної партії (виборчого блоку політичних партій) з дня прийняття такого рішення. На думку Венеціанської Комісії це положення забезпечує «обмеження» вільного мандату народного депутата, як і будь-які вимоги щодо залежності депутата від партії чи виборчого боку, як і практики встановлення виключної ролі партій в представництві виборців¹. Так само, був підданий критиці факт впровадження імперативного мандату для депутатів місцевих рад, що визначено як пряме порушення європейської традиції вільного мандату. У Висновку Венеціанської Комісії від 2015 р. в п. 18 зазначені негативні наслідки скасування депутатської недоторканності через внесення змін до Конституції. Венеціанська Комісія зазначала, що в політичній системі з вразливою демократією, такою як в Україні, скасування недоторканності може бути небезпечним для функціонування та автономії парламенту².

На думку дослідників, КСУ, надаючи позитивний висновок щодо законопроекту про скасування депутатської недоторканності, але вказуючи свої застереження, таким чином «зняв із себе відповідальність» (Kozadaiev, 2020). Тим більш значимими є окремі думки суддів КСУ до висновку КСУ від 19.07.2018 р. Зокрема, на думку судді М.І. Мельника, у Висновку КСУ «КСУ формально та поверхнево здійснив перевірку Законопроекту на відповідність вимогам статей 157 та 158 Конституції України», залишивши поза увагою правову природу та призначення інституту депутатської недоторканності обмежившись лише «механічною» перевіркою факту наявності чи відсутності Указу Президента України про введення воєнного або надзвичайного стану, Суд не довів відсутності правових підстав, які унеможливають внесення змін до Конституції (що на сьогодні в Україні умов воєнного або надзвичайного стану немає), а отже, не вніс повної юридичної зрозумілості щодо можливості внесення змін до Конституції за вказаних умов. Суд мав ретельно дослідити правову природу заходів із забезпечення національної безпеки та оборони, відсічі й стримування збройної агресії РФ у Донецькій та Луганській областях, які здійснюються починаючи з 30.04.2018 р., а отже, довести, що їх здійснення не є перешкодою для зміни Конституції України в аспекті вимог ч. 2 ст. 157 Основного Закону³.

Незважаючи на застереження, нововведення передбачають наступне:

1. Ст. 80 Конституції міститься лише норма про те, що *народні депутати не несуть юридичної відповідальності за результати голосування або висловлювання у парламенті та його органах, за винятком відповідальності за образу чи наклеп* (індемнітет). У ч. 1 ст. 27 Закону від «Про статус народного депутата України» (зі змінами) зазначено: «Народні депутати не несуть юридичної відповідальності за результати голосування або висловлювання у ВРУ та її органах, а також при здійсненні депутатських повноважень, за винятком відповідальності за образу чи наклеп»⁴. Отже, зміни, внесені до ст.27 Закону, є більш розширеними у порівнянні з нормою, викладеною у ст.80 Конституції.

2. Забороняється доручати здійснення досудового розслідування кримінального правопорушення, вчиненого народним депутатом, іншим органам досудового розслідування, крім Національного антикорупційного бюро України (НАБУ) та центрального апарату Державного бюро розслідувань (ДБР) відповідно до їх підслідності, визначеної КПК України (ч. 5 ст. 36 КПК).

3. Відомості, що свідчать про вчинення кримінального правопорушення народним депутатом, вносяться до Єдиного реєстру досудових розслідувань Генпрокурором в порядку, встановленому КПК (п.1 ч.1 ст. 482² КПК).

¹ Доклад об императивном мандате и аналогичной практике, 2009 (Европейская Комиссия за демократию через право (Венецианская Комиссия)). Council of Europe <[https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2009\)027-rus](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2009)027-rus)> (2022, счень, 11).

² Висновок щодо проекту Закону про внесення змін до Конституції України щодо недоторканності народних депутатів України та суддів, 2015 (Европейская Комиссия за демократию через право (Венецианская Комиссия)). Ligazakon <<https://ips.ligazakon.net/document/MU15049>> (2022, січень, 11).

³ Окрема думка судді Конституційного Суду України Мельника М.І., 2018 (Конституційний Суд України). Офіційний сайт Верховної Ради України <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/nn02d710-18#n2>> (2022, січень, 11).

⁴ Закон Про статус народного депутата України, 1992 (Верховна Рада України). Офіційний сайт Верховної Ради України <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2790-12#Text>> (2022, січень, 11).

4. Клопотання про дозвіл на затримання, обрання запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою чи домашнього арешту, обшук, порушення таємниці листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції, а також про застосування інших заходів, у тому числі негласних слідчих (розшукових) дій, що обмежують права і свободи народного депутата, розгляд яких віднесено до повноважень слідчого судді, мають бути погоджені Генпрокурором (п.2. ст. 482² КПК). Розгляд таких клопотань, крім застосування негласних слідчих (розшукових) дій, здійснюється слідчим суддею, в межах територіальної юрисдикції якого знаходиться орган досудового розслідування, а в кримінальних провадженнях щодо злочинів, віднесених до підсудності Вищого антикорупційного суду, – слідчим суддею Вищого антикорупційного суду. Такі клопотання розглядаються за обов'язкової участі народного депутата. Слідчий суддя зобов'язаний завчасно повідомити народного депутата про розгляд зазначеного клопотання, крім клопотання про застосування негласних слідчих (розшукових) дій або обшуку. Якщо народний депутат без поважної причини не прибув на судові засідання або не повідомив про причини своєї відсутності, таке клопотання може розглядатися без участі народного депутата.

5. Без дозволу слідчого судді, винесеного на підставі клопотання, погодженого Генпрокурором, дозволяється затримання народного депутата лише в тому випадку, якщо останнього застали під час вчинення або безпосередньо після вчинення тяжкого або особливо тяжкого злочину, пов'язаного із застосуванням насильства, або такого, що спричинив загибель людини (п.2. ст. 482² КПК). Орган або посадові особи, які затримали народного депутата, повідомили йому про підозру або застосували до нього запобіжний захід, або здійснили інші слідчі дії (крім обшуку та негласних слідчих (розшукових) дій), зобов'язані негайно, але не пізніше 24 години з моменту вчинення таких дій, повідомити про це Голову ВРУ.

Оскільки депутатський імунітет в Україні сприяв ухиленню від правосуддя, то обмеження депутатської недоторканності, на перший погляд, має позитивний характер, як нагадування «memento mori» (лат. «пам'ятай, що [доведеться] вмирати», тобто «пам'ятай, що ти людина») обранцям як «тріумфаторам» в дусі відомої латинської традиції. Однак, скасування імунітету не вплине на ефективність правоохоронної та судової системи, не ліквідує корупційну складову, і не сприятиме демократизації парламентського представництва. Скасовуючи такий елемент конституційно-правового статусу депутатів як імунітет, здатні на опозицію та критику депутати позбавляються дієвих механізмів захисту від політично вмотивованих переслідувань. Скасування депутатської недоторканності в Україні, яка за формою правління є парламентсько-президентською республікою, в якій парламент відіграє ключову роль у прийнятті законів, формуванні уряду, у здійсненні парламентського контролю насправді стає інструментом, але не інструментом у боротьбі з корупцією, а інструментом узурпації та встановлення авторитаризму. Політико-правовим наслідком обмеження вільного мандату стає деградація інституту парламентського представництва в Україні.

References:

1. *Doklad ob ymperatyvnom mandate y analohychnoi praktyke, 2009* (Yevropeyskaya Komissiya za demokratiyu cherez pravo (Venetsianskaya Komissiya)) [Report on the Imperative Mandate and Similar Practices, 2009 (European Commission for Democracy through Law (Venice Commission))]. *Council of Europe* <[https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2009\)027-rus](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2009)027-rus)> (2022, January, 11). [in Russian].
2. Hlukhovskiy, M. (2017). Viktor Musiyaka: Nedotorkannist deputativ maye buty, yak u suddiv [Victor Musiyaka: The immunity of deputies should be the same as that of judges]. *Hlavkom* [Glavkom] <<https://glavkom.ua/interviews/viktor-musiyaka-nedotorkannist-deputativ-maje-buti-yak-u-suddiv-424458.html>> (2022, January, 12). [in Ukrainian].
3. Kononchuk S. G., Yarosh, O. (2011). *Mandat deputata u suchasnykh demokratsiyakh: prava ta vidpovidalnist. Doslidzhennya problemy* [The mandate of a deputy in modern democracies: rights and responsibilities. Research the problem]. Kyiv: Ukraine Agency. [in Ukrainian].
4. *Konstytutsiya Ukrayiny, 1996, persha redaktsiya* (Verkhovna Rada Ukrayiny) [Constitution of Ukraine, 1996, first edition (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Ofitsiyny sayt Verkhovnoyi Rady Ukrayiny* [Official site of the Verkhovna Rada of Ukraine] <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80/ed19960628#Text>> (2022, January, 14). [in Ukrainian].
5. *Konstytutsiya Ukrayiny, 1996, redaktsiya vid 01.01.2020* (Verkhovna Rada Ukrayiny) [Constitution of Ukraine, 1996, version of 01.01.2020 (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Ofitsiyny sayt Verkhovnoyi Rady Ukrayiny* [Official site of the Verkhovna Rada of Ukraine] <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>> (2022, January, 14). [in Ukrainian].

6. Kozadaye, V. (2020). Skasuvannya deputatskoyi nedotorkannosti (imunitetu): pro et contra [Abolition of parliamentary immunity (immunity): pro et contra]. *Yurydychna Hazeta online* [Legal Newspaper online], 4 (710) <<https://jur-gazeta.com/publications/practice/insh/skasuvannya-deputatskoyi-nedotorkannosti-imunitetu-pro-et-contra.html>> (2022, January, 14). [in Ukrainian].
7. Lashchuk, T. (2017). Ni deputatskiy nedotorkannosti: istoriya obitsyanok [No parliamentary immunity: a history of promises]. *LB.ua*. <https://lb.ua/news/2017/09/08/375962_ni_deputatskiy_nedotorkannosti.html> (2022, January, 12). [in Ukrainian].
8. Melnyk, O. (2010). Predstavnytskyy mandat parlamentariv: pryroda, henezys, suchasnist [Representative mandate of parliamentarians: nature, genesis, modernity]. *Zbirnyk naukovykh tez Pershoi mizhnarodnoyi naukovoï konferentsiyi: parlamentski chytannya (1-2 zhovtnya, 2010 r., m. Kyiv)* [Proceedings of the First International Scientific Conference: Parliamentary Readings (October 1-2, 2010, Kyiv)] <http://parlament.org.ua/upload/docs/Parliamentary_readings_.pdf> (2022, January, 10). [in Ukrainian].
9. Moskvichova, A. (2019). Ni obitsyanok, ni probachen: istoriya skasuvannya deputatskoyi nedotorkannosti za shesty prezidentiv [No promises, no apologies: the story of the abolition of parliamentary immunity for six presidents]. *Radio Svoboda* [Radio Liberty] <<https://www.radiosvoboda.org/a/istorija-nedotorkannosti/30144649.html>> (2022, January, 12). [in Ukrainian].
10. *Okrema dumka suddi Konstytutsiynoho Sudu Ukrayiny Melnyka M.I., 2018* (Konstytutsiynyy Sud Ukrayiny) [Dissenting opinion of the judge of the Constitutional Court of Ukraine Melnyk MI, 2018 (Constitutional Court of Ukraine)]. *Ofitsiynyy sayt Verkhovnoyi Rady Ukrayiny* [Official site of the Verkhovna Rada of Ukraine] <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/nn02d710-18#n2>> (2022, January 11). [in Ukrainian].
11. Pankevych, I. (2010). Imperatyvizatsiya parlamentskoho mandatu v Ukrayini ta inshykh yevropeyskykh derzhavakh (porivnyalno-pravovyy analiz) [Imperativization of the parliamentary mandate in Ukraine and other European countries (comparative legal analysis)]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriya yurydychna* [Bulletin of Lviv University. The series is legal], 50, 118-126. [in Ukrainian].
12. Prelo, M. (1957). *Konstitutsionnoye pravo Frantsii* [French constitutional law]. Moscow: Foreign Literature Publishing House. [in Russian].
13. Romanyuk, P. V. (2015). Vilnyy mandat yak element predstavnytskoyi demokratiyi: istoryko-teoretychni notatky [Free mandate as an element of representative democracy: historical and theoretical notes]. *Pravo ta innovatsiï* [Law and innovation], 3 (11), 145-153.
14. Rousseau J. J. (1998). *Ob obshchestvennom dogovore. Traktaty* [About the social contract. Treatises]. Moscow: Kuchkovo field. [in Russian].
15. Van der Hulst, M. (2000). The parliamentary mandate a global comparative study. Geneva: InterParliamentary Union, 154. [in English].
16. *Vysnovok po spravi №2-89/2018 (4368/17), 2018* (Konstytutsiynyy Sud Ukrayiny) [Opinion in the case №2-89/2018 (4368/17), 2018 (Constitutional Court of Ukraine)]. *Ofitsiynyy sayt Verkhovnoyi Rady Ukrayiny* [Official site of the Verkhovna Rada of Ukraine] <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002v710-18#Text>> (2022, January, 14). [in Ukrainian].
17. *Vysnovok shchodo proektu Zakonu pro vnesennya zmin do Konstytutsiyi Ukrayiny shchodo nedotorkannosti narodnykh deputativ Ukrayiny ta suddiv, 2015* (Evropeyskaya Komysyya za demokratsyyu cherez pravo (Venetsyanskaya Komysyya)) [Opinion on the Draft Law on Amendments to the Constitution of Ukraine on the Inviolability of People's Deputies of Ukraine and Judges, 2015 (European Commission for Democracy through Law (Venice Commission))]. *Ligazakon* <<https://ips.ligazakon.net/document/MU15049>> (2022, January 11). [in Ukrainian].
18. Zadorozhnyi, O. V., Dobkin, M. M., Selivanov, A. O. (2004). *Deputatska nedotorkannist (Suchasna parlamentska ta sudova praktyka: pravovyy analiz)* [Parliamentary immunity (Modern parliamentary and judicial practice: legal analysis)]. Kyiv: Logos. [in Ukrainian].
19. *Zakon Pro status narodnoho deputata Ukrayiny, 1992* (Verkhovna Rada Ukrayiny) [Law on the Status of the People's Deputy of Ukraine, 1992 (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Ofitsiynyy sayt Verkhovnoyi Rady Ukrayiny* [Official site of the Verkhovna Rada of Ukraine] <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2790-12#Text>> (2022, January 11). [in Ukrainian].
20. *Zakon Pro vnesennya zmin do deyakykh zakonodavchykh aktiv Ukrayiny z metoyu pryvedennya u vidpovidnist iz Zakonom Ukrayiny "Pro vnesennya zmin do statii 80 Konstytutsiyi Ukrayiny shchodo nedotorkannosti narodnykh deputativ Ukrayiny", 2019* (Verkhovna Rada Ukrayiny) [Law on Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine for the Purpose of Alignment with the Law of Ukraine "On Amendments to Article 80 of the Constitution of Ukraine on the Inviolability of People's Deputies of Ukraine", 2019 (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Ofitsiynyy sayt Verkhovnoyi Rady Ukrayiny* [Official site of the Verkhovna Rada of Ukraine] <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/388-20#n30>> (2022, January 14). [in Ukrainian].

DOI: 10.46340/eppd.2022.9.1.6

Oleksandr Bezruk, PhD in Political Science

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4963-5707>

H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Ukraine

Lada Tesfaiie

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0480-1908>

H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Ukraine

POLITICAL LEADERSHIP IN THE ELECTORAL PROCESS: THE EXPERIENCE OF THE UNITED STATES

Олександр Безрук, к. політ. н.

Лада Тесфайє

Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди, Україна

ПОЛІТИЧНЕ ЛІДЕРСТВО В ЕЛЕКТОРАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ: ДОСВІД США

The article is aimed at studying the phenomenon of political leadership and its role in modern electoral processes. Political leadership can be defined as a mechanism for exercising political power, based on a relationship of interaction between the leader, who expresses the interests and needs of the social community / society, and followers who delegate their powers to represent and pursue their interests. The example of the US electoral processes is illustrative in the context of the study of political leadership. To date, researchers have identified the following traits in American political leadership: self-confidence, determination, materialism, and representativeness. All of these characteristics are the result and a product of the ongoing development of American society and still remain inherent to the American political leaders.

As modern research on political leadership is characterized by integrative knowledge of a range of scientific disciplines (psychology, sociology, political science), the article analyzes a number of sociological approaches to the phenomenon of leadership, psychological factors that determine the personality of the leader and current trends in political leadership. The key personal characteristics of a leader-president in the USA are highlighted. Current trends and directions of political leadership development are studied. Scholars have identified two main trends that are largely changing traditional, mostly charismatic, perceptions of leadership. These trends are the institutionalization and professionalization of leadership. The experience of electoral processes in the USA and in the context of the typology of a political leader is described. Despite the large role of the list of necessary personality traits (experience, intellectual ability, authority, honesty, ethics, etc.), the position of the leader is very vulnerable to social transformation, so it is impossible to determine the formula for universal success. Sources of reputation of a political leader (behavioral and ethical) are highlighted. The peculiarities of the process of professionalization of the phenomenon of political leadership and its consequences are studied.

Keywords: leader, political leadership, electoral processes, political communication, president, ethics, political image.

Мета статті полягає у дослідженні ролі політичного лідерства в електоральних процесах та вивченні ключових характеристик лідера-президента в США.

Аналіз досліджень та публікацій. Проблематика політичного лідерства була досліджена в працях іноземних вчених, серед яких варто виділити Б. Бьюкенена, У. Парето, У. Михельса, М. Вебера, С. Голдмена, Г.Моска, В.Парето. Українські вчені, а саме М. В. Бебик, Б. Гаєвський,

М. Головатий, Б. Кухта, В. Литвин, А. Пахарев, Г. Почепцов, А. Пойченко, М. Пірен, О. Семків вивчали феномен політичного лідерства в контексті українських процесів державного управління.

Виклад основного матеріалу. Феномен лідерства не може мати конкретної дати виникнення, оскільки представляє собою одне із фундаментальних явищ в сфері взаємовідносин між людьми. Термін "лідер" почав активно використовуватися в літературі лише наприкінці XIX ст. Цим терміном стали позначати людину, наділену владою, впливом, авторитетом. У науковій літературі існує чимало визначень політичного лідерства, які характеризують його з різних дослідницьких позицій. Лідерство розглядається як центр групових процесів, як відношення влади та народу, як форма здійснення впливу, як специфічний тип підприємництва¹. Основою функціонування політичного лідерства є реалізація відносин влади та взаємовпливу, складний механізм взаємовідносин "лідер – послідовники". Політичне лідерство можна визначити як механізм здійснення політичної влади, в основі якого лежать відносини взаємовпливу між лідером, що виражає інтереси та потреби соціальної спільноти/суспільства, та послідовниками, які делегують йому свої повноваження для здійснення представництва та реалізації їх інтересів². В процесі цієї взаємодії за допомогою легітимних механізмів влади та впливу здійснюється процес інтеграції суспільства в якості активного суб'єкта політичних процесів.

Масштаби наукових досліджень політичного лідерства, насамперед, у західних країнах, досягли високого рівня інтегративності знань цілого спектру наукових дисциплін. Міждисциплінарний підхід виявився оптимальним для вивчення цієї проблеми, оскільки в основі феномену політичного лідерства лежить тісний взаємозв'язок психологічних та соціальних основ влади, в якій поєднуються функції управління та інтеграції суспільства. Стратегії отримання та утримання влади, механізми взаємодії лідера з його послідовниками, особливості різних лідерських стилів, типологія лідерства та його багаточисленні аспекти стали предметом міждисциплінарних досліджень³.

Теоретичні підстави аналізу політичного лідерства можуть бути представлені через наступні підходи. В рамках історичного підходу, лідер розглядається як продукт ходу історії, яка ніколи не має прямолінійного характеру, а тому поведінка лідера залежить від конкретних історичних умов. Проте історичний підхід не є рівнозначним багатьом ситуаційним теоріям лідерства. Більше того, в рамках цього підходу той чи інший період в історії може розглядатися в якості періоду будь-якої лідируючої особистості (Т. Карлейль, Р. Емерсон), а історія людства розподілена на епохи відповідно до фаз правління тих чи інших видатних особистостей. Лідер-герой в психології представляється своєрідним архетипом епохи, це універсальна форма, наповнена відповідним змістом.

Соціологічний підхід розроблявся такими вченими, як У. Парето, У. Міхельс, Р. Моска, М. Вебер в контексті аналізу феномену політичної влади, що пояснює природу лідерства. Так, М. Вебер визначає саму політику через поняття панування (лідерства), яке, в свою чергу, визначається через поняття влади як головної цінності для лідера. Владу М. Вебер визначає як «можливість активно впливати на певні групи людей в директивній формі (за допомогою наказів)»⁴. Влада («авторитет») може ґрунтуватися на різних мотивах покори, починаючи від факторів, які не залежать від людини (об'єктивні проблеми, нездатність функціонувати самостійно), до цілком раціональних міркувань та свідомого вибору на користь підкорення. В будь-якому випадку, вплив лідера характеризується згодою групи до підкорення та визнанням статусу лідера.

За способом легітимації влади, Вебер виділяє лідерство:

- 1) раціонального характеру, яке ґрунтується на вірі в легальність встановленого порядку та законність здійснення управління на основі цієї легальності (легальне панування);
- 2) традиційного характеру, заснованого на традиційній вірі у святість традицій та в беззаперечну легітимність авторитету;
- 3) харизматичного характеру, коли лідеру приписуються божественні здібності, незвичайні, екстраординарні якості, які дозволяють йому впливати та керувати іншими, «звичайними» людьми.

Важливим для соціологічного трактування лідерства є дослідження влади лідера в якості соціального, а не лише індивідуального феномену. Вчений Г. Моска сформулював теорію правлячого

¹ Бебік, В. (2000). *Базові засади політології: історія, теорія, методологія, практика*. Київ, 19-20.

² Cairns, T. (2017). Power, politics, and leadership in the workplace. *Employment Relations Today*, 43 (4), 5-11.
DOI: <https://doi.org/10.1002/ert.21598>

³ Lussier, R. N., Achua, C. F. (2010). *Leadership, Theory, Application, & Skill Development*. Mason, OH: South-Western Cengage Learning, 7-8.

⁴ Вебер, М. (1994). *Протестантська етика і дух капіталізму*. Київ: Основи, 155-166.

класу, а В. Парето ввів у обіг термін «еліта» та довів залежність стилю лідерства від соціального контексту. Іншою важливою особливістю соціологічного трактування є виділення ситуації як фактора, який визначає поведінку лідера. Г. Моска та В. Парето запропонували схему зміни еліт, в основі якої лежить боротьба за владу, в умовах якої жоден учасник добровільно не хотів би поступитися своїм становищем. Основа громадського руху в рамках цієї теорії це боротьба між конкуруючими елітами. Г. Моска у роботі «Правлячий клас» досліджує структуру, механізми функціонування, процеси рекрутування та мобільності політичної еліти (правлячого чи політичного класу)¹. Серед якостей, необхідних для політичних лідерів всередині правлячого класу, Моска виділив організованість, здатність до управління іншими людьми, матеріальну, моральну та інтелектуальну перевагу.

Діяльність політичного лідера відрізняють такі характеристики, як дистанційність (стосунки лідера та послідовників опосередковані ЗМІ, організаціями та людьми, які обслуговують державний апарат), необхідність поєднання багатьох ролей, неминуче врахування індивідуального та групового факторів під час процесу прийняття та здійснення рішень, діяльності в рамках системи законодавчих правил та обмежень.

На сьогоднішній день можна виділити основні напрями вивчення особистості політичних діячів:

- дослідження психологічних особливостей особистості конкретних політичних лідерів;
- спроби створення моделей особистості політичних лідерів;
- створення типології особистості політичних діячів різного рівня.

Варто зазначити, що на протязі довгого часу в науковому аналізі не розмежовувалося два якісно різних типи лідерства: в малих групах та великих групах. Проте, на відміну від ситуації групового лідерства, свобода дій та рішень політичного лідера обмежена конституцією, законодавством, апаратом влади. Ще одною відмінністю лідерства в великих групах є те, що в них процес становлення, розвитку та підтримання лідерства обумовлений не результатом особистої взаємодії лідера та електорату, а значною мірою результатами інформування електорату через посередників, якими виступають ЗМІ. В цих умовах імідж виконує лідерські функції та впливає на потенційних виборців, саме до нього адресовані електоральні надії та сподівання.

Під час виборчої кампанії особливого значення набувають зовнішні характеристики іміджу, які утворилися під впливом актуальної ситуації та суспільно-важливих подій, та покликані продемонструвати здібності лідера, його компетентності, здатність вирішувати проблеми або запропонувати адекватні та зрозумілі варіанти вирішення. Імідж в цьому контексті постає як ключ до вирішення завдань, які стоять перед аудиторією політика². В ході проведення виборчої кампанії, імідж кандидата має відповідати низці вимог. По-перше, політик повинен заручитися підтримкою, довірою та симпатією виборців, стимулюючи високий рівень їх свідомості та активності на виборах. По-друге, йому необхідно прагнути до підвищення інформованості населення з найважливіших проблем соціально-економічного розвитку регіону та країни загалом в вигідному для кандидата ракурсі. По-третє, політик повинен коректно нейтралізувати дії та випадки політичних опонентів під час передвиборчих баталій.

Американський дослідник С. Голдмен виділяє три основні фактори, що визначають імідж кандидата на пост президента США³. Перший – особистість самого претендента; другий – ставлення до нього ЗМІ; третій – конкретно-історичні події, які визначають характер дій політика, його вміння долати труднощі та проблеми на шляху до перемоги.

Під час проведення виборчої кампанії Р. Ніксона у 1967 р., його іміджмейкери прийняли рішення працювати з такими характеристиками:

- Досвідченість: Ніксон знає, як працює федеральний уряд. Він має досвід роботи всередині країни та на міжнародній арені.
- Знання: в свідомості виборців є безсумнівними, враховуючи його досвід, велику кількість подорожей та бесід зі світовими лідерами.

¹ Моска, Г. (1994). *Правлячий клас*. Москва: Социс, 187-198.

² Maak, T., Pless, N. (2006). Responsible Leadership in a Stakeholder Society – A Relational Perspective. *J Bus Ethics*, 66, 99-115. DOI: <https://doi.org/10.1007/s10551-006-9047-z>.

³ Griebie, A., Immelman, A. (2021). The personality profile and leadership style of U.S. president Joe Biden. Paper presented at the 44th Annual Scientific Meeting of the International Society of Political Psychology (virtual conference July 11-13).

- Інтелектуальні здібності: політик здатен працювати зі складними проблемами, пропонувати нові, нестандартні рішення та представляти інноваційний погляд на ситуацію;
- Авторитет: на вершинах бізнесу та політики людини можуть не любити, проте поважати;
- Здатність сформувати команду: управління країною не є функцією лише однієї людини, натомість її завданням є сформувати команду з найкращих для кожної посади людей
- Рішучість: виборці зацікавлені в тому, щоб людина, яка представляє їх інтереси, була твердою, рішучою та стійкою до маніпуляцій на зовнішній політичній арені;
- Чесність: представляє собою вкрай важливий параметр, оскільки довіра до лідера є одним із головних факторів його визнання групою
- Енергійність: велика кількість різносторонніх регалій також допомагає формувати позитивний образ, наштовхуючи електорат на думки про майбутню енергійну діяльність кандидата у президентському кріслі.

Водночас, в цьому ж меморандумі згадуються й ті характеристики, яких на той момент не вистачало іміджу Р. Ніксона, та над формуванням яких активно працювала його команда. До цього списку потрапили наступні позиції: новизна – це амбівалентна характеристика, оскільки несе в собі не лише інтерес натовпу, проте й ризик недосвідченості в певних аспектах; почуття гумору – факультативна характеристика, яка потрібна лише певною мірою, проте все ж таки може виявитися корисною в поєднанні з іншими сильними якостями кандидата; переконливість – виявляється не лише в тому, наскільки актуальною та корисною є інформація з його виборчої кампанії, а в тому, як сильно вона здатна впливати на електорат.

Зважаючи на успіх виборчої кампанії Р. Ніксона, ці якості можна сприймати як складові образу лідера в другій половині минулого сторіччя. Резюмуючи головні принципи іміджу Ніксона в цьому меморандумі, його автори зазначали: «Чим неформальніше він постає, тим краще. Постійний рух підтримує його імідж». Отже, іміджмейкери свідомо акцентували увагу більш вигідних для образу реалізаціях та водночас уникали тих, які потенційно можуть підірвати сформований імідж.

Кажучи про стратегію поведінки політичного лідера на виборах, можна виділити два основні типи політичного контексту, в яких він діє: політичний лідер, який підтримує існуючий політичний курс, – так званий «наступник», та політичний лідер, який критикує існуючий політичний курс, – так званий «опозиціонер», бунтівник»¹. Під час електорального процесу перед кожним кандидатом постають відповідно дві стратегії поведінки, які містять в собі специфічні патерни та алгоритми. Стратегію радикальної зміни, яка властива «бунтівникам», Б. Брюс називає стратегією Дж. Кеннеді, приводячи також яскравий приклад прем'єр міністра Великої Британії в 1990-х роках Дж. Мейджора. Як правило, носій цього образу є досить молодим, має скромне соціальне походження, сучасні інтереси та спокійний характер. Друга стратегія спрямована в першу чергу на збереження вже існуючого статусу-кво. Ця стратегія вимагає продовження повноважень для завершення розпочатих попередником справ. Одним із яскравих прикладів лідера-наступника є Джордж Буш.

У 1988 р. виборча кампанія Джорджа Буша складалася із трьох фаз. На першому етапі була представлена кваліфікація кандидата як досвідченого національного лідера, який підтримує існуючі традиції та водночас має свої власні ідеї. На другому етапі центральним моментом була боротьба із опонентом Дукакісом. Промови Буша та його передвиборча реклама були зосереджені на таких тривіальних проблемах, як вето Дукакіса на закон штату, який зобов'язує учнів державних шкіл вимовляти Клятву вірності, та нездатність конкурента вирішити проблему забруднення в бостонській гавані. Найбільш актуальні національні питання (наприклад, дефіцит федерального бюджету та безліч проблем внутрішньої та зовнішньої політики) залишалися поза увагою риторики представника республіканців. Третій етап характеризувався різкою зміною акцентів – промови були присвячені лише досягненням Дж. Буша, головними темами стали шляхи встановлення «миру та добробуту в США». Проте вже на наступних виборах 1992 року негативу було приділено занадто багато часу, що, на думку деяких дослідників, вплинуло на результати. Американські дослідники вважають, що сьогоднішньому лідеру буде дуже важко стати президентом, ведучи негативну кампанію та акцентуючи увагу на недоліках опонента².

¹ Горбатенко В.П., Бутовська І. (2002). Системна інтерпретація політичного лідерства. *Вища освіта України*, 119-121.

² Garzia, D. (2011). The personalization of politics in Western democracies: Causes and consequences on leader – follower relationships. *The Leadership Quarterly*, 22 (4), 697-709. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.leaqua.2011.05.010>

Стратегічні пріоритети виборчої кампанії визначають вектор її подальшого розвитку. Для успішної виборчої кампанії дуже важливо розпочати підготовку якомога раніше. Виграш Клінтона в 1992 р. вчені пов'язують з тим, що його команді досить рано вдалося провести всі необхідні дослідження, створивши цілісний образ лідера та спрогнозувавши його успішність в різних сценаріях електорального процесу. Основна робота імідж-мейкерів почалася за 6 місяців та включала в себе цілий спектр підготовчої роботи: навчання менеджерів, підготовка аналітичних матеріалів, створення команди кандидата. Основний етап виборчої кампанії тривав чотири місяці, що включало в себе як підтримку вже сформованого образу кандидата, так і його корегування, оскільки, як ми вже казали раніше, фігура лідера є залежною від суспільного контексту та вкрай вразливою до різкої зміни його тенденцій.

На сьогоднішній день дослідники виділяють наступні риси, властиві американському політичному лідерству: самовпевненість, цілеспрямованість, матеріалізм та репрезентативність. Всі ці характеристики стали наслідком та продуктом постійного розвитку американського суспільства та досі залишаються властивими американським політичним лідерам. Так, самовпевненість та егоцентризм Трампа як політичного лідера своєї країни чітко прослідковувався у його рішеннях про вихід із договору про РСМД та присвячених цьому виступах. В промовах Трампа чітко простежувалося нехтування інтересами інших держав та їх безпекою, на першому плані залишалися інтереси своєї країни, що значно підвищувало рівень довіри електорату. Кажучи про цілеспрямованість Трампа як політичного лідера, доцільним буде навести приклад звернення президента до нації щодо необхідності побудувати прикордонну стіну між США та Мексикою, в якому Трамп заявляє про свою рішучий намір реалізувати проект, який був розроблений та озвучений ще під час його передвиборчої кампанії. Не зважаючи на ризиковість та екстравагантність цієї ідеї, вона мала успіх у великої частини електорату та зміцнила позиції президента. Прості та зрозумілі рішення актуальних проблем в очах виборців зменшують дистанцію між ними та президентом, що призводить до підвищення довіри до лідера. Матеріалістичність Трампа, яка була на досить високому рівні (варто згадати його досвід в бізнесі) ще до президенства, також знайшла прояв в цьому питанні: політик зазначив про необхідність перекласти фінансову відповідальність за будівництво стіни на Мексику, заощадивши кошти в бюджеті¹.

Невід'ємною частиною іміджу лідера є архетипи, компоненти «колективного підсвідомого». Політичний імідж будь-якого лідера будуватиметься на архетипах – найдавніших утвореннях колективного несвідомого. Дослідники відзначають, що в іміджі влади найважливішими є наступні архетипи: мудрець, воїн-захисник, добрий цар, слуга народу². Іміджева політика має відповідати соціальній, політичній, економічній та культурологічній ситуації. Варто також підкреслити відповідність поглядів, дій політичного лідера та обраного архетипу національному менталітету, культурним традиціям. Окрім підсвідомої довіри та ідентифікації політика як «свого», відповідність є дуже важливою для свідомого сприйняття та розуміння людьми заяв, програм та дій політика. Диференціація політиків за соціокультурними чи етнонаціональними ознаками (за принципом «свій-чужий») нерідко має вирішальне значення для виборця.

Проте в умовах сучасного світу досить рідко можна побачити ситуацію, в якій абсолютна більшість населення підтримує одного лідера. Безмежний доступ до інформації, високий рівень освіти та збільшення кількості потреб пересічного громадянина демократичної країни ускладнює завдання для будь-якого політика, оскільки в таких умовах задоволення потреб однієї групи людей може викликати незадоволення у іншій. Швидку зміну соціального контексту, яка знаходить відображення в зміні політичних вподобань електорату, доречно дослідити на прикладі США, в яких неоднорідність політичних поглядів має не лише соціальне, але й міцне територіальне підґрунтя. Зміна правлячої партії завжди призводить до перестановки акцентів внутрішньої політики, а новий архетип лідера задає нові суспільні тенденції, що ми можемо спостерігати з приходом до влади Джо Байдена.

Той факт, що демократи віддали перевагу досвідченому політику, а не молодшим кандидатам, не викликає жодного подиву, зазначає професор Університету Міссурі Мітчелл МакКінні³.

¹ Hart, R.. (2020). Donald Trump and the return of the paranoid style. *Presidential Studies Quarterly*, 50 (2), 348-365. DOI: <https://doi.org/10.1111/psq.12637>

² Archie, B. (2014). *The Myth of the Strong Leader: Political Leadership in the Modern Age*. London: The Bodley Head, 61-69.

³ McKinney, M. S. (2021). Presidential campaign debates in the 2020 elections: debate scholarship and the future of presidential debates. *Argumentation and Advocacy*, 149-156, DOI: 10.1080/10511431.2021.1963526

Він вважає Байдена розсудливим, послідовним, співпереживаючим та чуйним політиком – повною протилежністю Трампу, який любив називати свого опонента "повільним Джо". Байден знаменитий своїм талантом до ефективної комунікації з колегами, навіть якщо їхні погляди не співпадають. "Він довго працював у Конгресі та вмів з усіма знаходити спільну мову", – розповідає в бесіді з DW політолог, професор Техаського університету в Остіні Брюс Бьюкенен. "У Вашингтоні важко знайти людину, якій би справді не подобався Джо Байден. Він має репутацію приємної, доброзичливої людини, яка багато років дуже успішно співпрацювала з республіканцями в Конгресі", – наголошує Бьюкенен¹. Деякі сенатори-республіканці ще напередодні виборів дали зрозуміти, що готові працювати з Байденом, якщо той стане президентом. Визнання лідерства ще до ініціації лідера на такому рівні свідчить про наявність в нього усіх необхідних якостей, які ми вже згадували, а також високий рівень репутації. Зв'язок репутації та лідерства це один із найактуальніших підходів сьогодні, на якому варто зупинитися детальніше.

Перше джерело репутації лідерства називається поведінковим, в цьому випадку репутація вважається результатом попередніх дій. Організації та політичні лідери сигналізують про свої якості послідовникам через історії власних успіхів в минулом. Таким чином, при прагненні сформувати успішну репутацію, лідеру необхідно дотримуватися певної поведінкової стратегії на протязі тривалого періоду часу, бути послідовним у свої вчинках та мати розвинену політику зворотнього зв'язку електорату. Усі ці заходи необхідні для суспільного визнання досягнень лідера та зміцнення його репутації.

Проте в останні роки дослідники виділяють ще один стиль політичного лідерства – трансформаційне лідерство, в рамках якого політичні лідери не намагаються задовольнити актуальні потреби виборців, проте активно їх змінюють, тим самим формуючи новий соціальний контекст. Вчені виділяють «вікна можливостей» для проведення реформ² позначаючи, що сильний лідер-трансформатор здатен наполягати в першу чергу на фундаментальних, а не на додаткових змінах у кризові моменти. Зокрема, трансформаційні політичні лідери викликають зміни переконанням, створенням коаліцій та діями в якості політичних підприємців.

Другим джерелом репутації лідера є етичність³, ця категорія була запозичена політологами з ринкової етики. Репутація організації залежить від того, наскільки етичним чи неетичним вважається ведення бізнесу, цей же принцип поширюється на політичне лідерство. Порушення моральних норм та цінностей в довгостроковій перспективі завжди призводить до небажаних результатів, внаслідок чого репутація лідера практично нівелюється. Таким чином, відповідальна етична поведінка є вирішальною умовою для створення та захисту репутації лідера. Етичні лідери мають чіткі цінності та принципи, активно використовуючи їх вирішення політичних завдань. В цьому контексті такі якості, як справедливість, чесність, надійність та відповідальність мають першорядне значення для репутації лідера. Більше того, етичні лідери схильні будувати та підтримувати гарні стосунки з усіма зацікавленими сторонами та заохочувати співпрацю, побудовану на взаємоповазі, що підвищує рівень ефективності політичної комунікації як на внутрішньому, так і на зовнішньому рівнях.

Протягом кількох останніх десятиліть погляди на політичне лідерство почали змінюватися. Це відбулося внаслідок зміни ролі лідерства у сучасному світі. Пильна увага до соціального та економічного розвитку призвела до того, що на лідерство стали дивитися більш позитивно, конструктивніше, ніж у минулому. Погляди на лідерство – хоча й повільно – змінюються також завдяки ретельному дослідженню впливу лідерів, внаслідок чого традиційна дихотомія «героїв» і «звичайних громадян» стала менш реальною, як і протистояння думок тих громадян, які повірили в теорію «великих людей», і тих, хто стверджує, що «лідери не означають нічого». Але, можливо, найбільша зміна обумовлена фактом, що в наших суспільствах лідерство стало зв'язуватися, перш за все, з поліпшенням соціальних та економічних умов. Звичайно, ця роль лідерства не є ні цілком новою, ні геть винятковою.

¹ Buchanan, B. (2021) Good democratic practice: responsibilities in presidential elections". *Electing a President: The Markle Commission Research on Campaign '88*, New York, USA: University of Texas Press. 13-31. DOI: <https://doi.org/10.7560/720770-005>

² Keller, J. (1993). Opening the Window for Reform: Mandates, Crises, and Extraordinary Policy-Making, *Washington Science*, 133-140, doi: <https://doi.org/10.1177/0010414093025004002>

³ Piccolo, R. F., Greenbaum, R., Hartog, D. N.d., Folger, R. (2010). *The relationship between ethical leadership and core job characteristics*, 259-278. DOI: <https://doi.org/10.1002/job.627>

Отже, розуміння феномена сучасного лідерства неможливе без аналізу взаємодії лідера та групи. Як і всі члени групи, потенційний лідер прагне досягнення групових цілей, водночас він має і власні потреби. Майбутнього лідера серед інших членів групи відрізняє саме те, що його потреби можуть бути найкращим чином задоволені через прийняття ним ролі керівника групи. Залежно від рівня усвідомленості своїх потреб та ціннісних орієнтацій такий потенційний лідер може або цілеспрямовано досягати керівної ролі в групі, або цей процес може відбуватися стихійно, коли члени групи самі займаються вибором лідера, переконавшись у тому, що саме він має необхідні для цього якості.

На сьогоднішній день вчені виділяють дві головні тенденції, які багато в чому змінюють традиційні, переважно харизматичні уявлення про лідерство. Ці тенденції – інституціоналізація та професіоналізація лідерства. Інституціоналізація лідерства сьогодні виявляється, перш за все, в тому, що процес рекрутування, підготовки, руху до влади і самої діяльності політичних керівників здійснюється в рамках певних інститутів. Функції лідерів обмежені поділом законодавчої, виконавчої, судової та інформаційної влади, конституціями та іншими законодавчими актами. Крім того, лідери відбираються та підтримуються власними політичними партіями, контролюються ними, а також опозицією та громадськістю. Все це значно обмежує їх владу та можливості політичної діяльності, підвищує вплив середовища на прийняття рішень лідером. В силу розвитку демократичного контролю, а також відсутності різного роду революційних ситуацій у сучасних індустріально розвинених державах практично не з'являються політики, які залишали б такий самий глибокий слід в історії, як, наприклад, Наполеон, Бісмарк, Рузвельт або Цезар. Сучасні лідери стали більш підпорядковані рішенням буденних, повсякденних, проте творчих завдань. З цим пов'язана ще одна тенденція в розвитку інституту сучасного лідерства – його професіоналізація.

В 1919 р. М. Вебер у своєму дослідженні роботі «Політика як покликання і професія» відзначав зростаюче «перетворення політики в підприємство, якому потрібні навички у боротьбі за владу та знання її механізмів, створених сучасною партійною системою»¹. В нинішніх умовах ускладнення громадської організації та взаємодії державних органів з партіями, ЗМІ та широкою громадськістю, найважливішими функціями політики та політиків стають не боротьба за владу, а перетворення громадських очікувань та проблем у політичні рішення. Політик фактично перетворився на спеціаліста у галузі громадських комунікацій, який передбачає забезпечення чіткого формулювання вимог населення, налагодження необхідних для прийняття колективних рішень та їх реалізації контактів з парламентарськими та урядовими органами, ЗМІ, громадськими організаціями та окремими людьми, вирішення конфліктів та знаходження компромісу.

В сучасних умовах ефективно реалізувати ці функції неможливо без спеціальної кваліфікації, професійних знань, навичок та досвіду. В ряді країн (Японії, Франції, США) процес професіоналізації політичної діяльності починається з відбору майбутніх політичних лідерів – ще в дитячому чи підлітковому віці та прожується протягом їх підготовки в спеціальних школах та університетах. Такі заходи в поєднанні з розвитком політичної активності громадян та зміцненням контролю за можновладцями сприяють підвищенню ефективності політичного лідерства, його підпорядкування інтересам усього суспільства. Політичні лідери та еліти займають керівні позиції та виконують свої функції в рамках певних політичних систем, що виступають матеріалізацією механізму влади в суспільстві. В ХХІ столітті при побудові індивідуальної стратегії лідери активно звертаються до синергетики, в основі якої лежить принцип досягнення мультиплікаційного ефекту примноження політичних компетентностей лідера.

Зростання інтересу до політичного лідерства у ХХІ ст. було багато в чому обумовлено звуженням рамок силового вирішення проблем у сфері політичних відносин, затвердженням цінностей та принципів інформаційного суспільства, ідеологічного та політичного плюралізму, голосу прав меншості, свободи інформаційних акцій опозиції, загального, міжнародного вільного поширення інформації. Обмеження дій вищих державних посадових осіб законом, проголошення непорушності прав і свобод особистості, вихід на політичну арену партій та інших організацій, що не володіють статусними ресурсами влади, вимагають перегляду способів досягнення політичних цілей. Широко поширені раніше методи державного примусу, відвертого насильства вже не відповідали новим реаліям, наразі застосовуються нові, інформаційні методи впливу.

Висновки. Таким чином, можна з впевненістю сказати, що феномен лідерства, з однієї сторони, представляє собою актуальну проблему для політологів, соціологів та психологів, а з іншої – є одним

¹ Филиппов, А. (2018). *К политической социологии Макса Вебера*. Москва: Рипол-классик, 5-37.

із ключових факторів політичного процесу. Роль політичного лідера в електоральних процесах доречно дослідити на прикладі США, який довів, що незважаючи на велику роль цілого переліку необхідних особистісних рис (досвідченість, інтелектуальні здібності, авторитет, чесність, етичність тощо), позиція лідера є дуже вразливою до соціальних трансформацій, тому визначити формулу універсального успіху неможливо. Так, на сьогоднішній день політичне лідерство проходить етапи інституціоналізації та професіоналізації, що може змінити існуючі підходи до феномену лідерства та представляє актуальну проблему для подальших політологічних досліджень.

References:

1. Bebig, V. (2000). *Bazovi zasady politolohii: istoriia, teoriia, metodolohiia, praktyka* [Basic principles of political science: history, theory, methodology, practice]. Kyiv [in Ukrainian].
2. Cairns, T. D. (2017). Power, politics, and leadership in the workplace. *Employment Relations Today*, 43 (4), 5-11. DOI: <https://doi.org/10.1002/ert.21598> [in English].
3. Lussier, R.N., Achua, C.F. (2010). *Leadership, Theory, Application, & Skill Development*. Mason, OH: South-Western Cengage Learning, 7-8. [in English].
4. Veber, M. (1994). *Protestantska etyka i dukh kapitalizmu* [Protestant ethics and the spirit of capitalism]. Kiev: Osnovy. [in Russian].
5. Moska, H. (1994). *Praviashchy klass* [The ruling class]. Moscow: Sotsys. [in Russian].
6. Maak, T., Pless, N. (2006). Responsible Leadership in a Stakeholder Society – A Relational Perspective. *J Bus Ethics*. DOI: <https://doi.org/10.1007/s10551-006-9047-z> [in English].
7. Griebie, A., Immelman, A. (2021). The personality profile and leadership style of U.S. president Joe Biden. *Paper presented at the 44th Annual Scientific Meeting of the International Society of Political Psychology*. [in English].
8. Horbatenko, V. P., Butovska, I. (2002). *Systemna interpretatsiia politychnoho liderstva* [Systematic interpretation of political leadership]. *Vyshcha osvita Ukrainy* [Highest school of Ukraine], 119-121. [in Ukrainian].
9. Garzia, D. (2011). The personalization of politics in Western democracies: Causes and consequences on leader–follower relationships. *The Leadership Quarterly*, 22 (4), 697-709. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.leaqua.2011.05.010> [in English].
10. Hart, R. P. (2020). Donald Trump and the return of the paranoid style. *Presidential Studies Quarterly*, 50 (2), 348-365. DOI: <https://doi.org/10.1111/psq.12637> [in English].
11. Archie, B. (2014). *The Myth of the Strong Leader: Political Leadership in the Modern Age*. London: The Bodley Head. [in English].
12. McKinney, M. S. (2021). Presidential campaign debates in the 2020 elections: debate scholarship and the future of presidential debates. *Argumentation and Advocacy*, 57:3-4, 149-156, DOI: <https://doi.org/10.1080/10511431.2021.1963526> [in English].
13. Buchanan, B. (2021). Good democratic practice: responsibilities in presidential elections". *Electing a President: The Markle Commission Research on Campaign '88*, New York, USA: University of Texas Press, 13-31. DOI: <https://doi.org/10.7560/720770-005> [in English].
14. Keller, J. (1993). Opening the Window for Reform: Mandates, Crises, and Extraordinary Policy-Making, *Washington Science*, 133-140. DOI: <https://doi.org/10.1177/0010414093025004002> [in English].
15. Piccolo, R.F., Greenbaum, R., Hartog, D.N.d., Folger, R. (2010). The relationship between ethical leadership and core job characteristics. *Journal of Organizational Behavior*, 31, 259-278. <https://doi.org/10.1002/job.627> [in English].
16. Fylyppov, A. (2018). *K polytycheskoi sotsyolohyy Maksa Vebera* [To the political sociology of Mark Weber], Moscow: Rypol-klassyk. [in Russian].

MEDIA DIMENSIONS OF SOCIAL AND POLITICAL DISCOURSE

DOI: 10.46340/eppd.2022.9.1.7

Andrii Suhrakov, PhD in Political Science

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5639-8543>

National Pedagogical Dragomanov University, Kyiv, Ukraine

TRANSFORMATIONAL CHALLENGES OF RUSSIAN INFORMATION AGGRESSION IN THE CONDITIONS OF THE WAR WITH UKRAINE

Андрій Сухраков, к. політ. н.

Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, м. Київ, Україна

ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ВИКЛИКИ РОСІЙСЬКОЇ ІНФОРМАЦІЙНОЇ АГРЕСІЇ В УМОВАХ ВІЙНИ З УКРАЇНОЮ

The beginning of the Russian aggression in 2014 was one of the prerequisites for rapid changes in national security and an increase in the role of the information component to achieve an advantage over the enemy. Using the experience of the leading countries of the world and its own unique experience, the information security of Ukraine has undergone significant changes due to the transformation of information aggression on the part of the Russian Federation.

Since the information strategy of Ukraine is important in the context of state security, the article was devoted to the transformation of Russia's information aggression, the challenges that now face the Ukrainian state and possible ways of further development of information security.

One of the ways to test this hypothesis is to study the pro-Russian theses that are currently spreading on the territory of Ukraine, as well as the channels of their promotion.

This article uses methods of monitoring information messages and subsequent content analysis, which showed us a number of problematic sectors in the field of information security, weak coordination of countering internal and external information threats, limited response capabilities to disinformation campaigns and an insufficient level of information culture and media literacy of the population.

In accordance with this, today the issue of the transformed challenges of Russian information aggression in the context of the war with Ukraine requires more elaboration, the formation of comprehensive measures to counter disinformation and the normalization of political and legal acts to strengthen information security.

The normalization of media relations, the level of information culture and media literacy of the population, as well as the information and psychological impact of the transformed information aggression from Russia on the population remain a problematic issue.

Keywords: information aggression, information war, information security, information policy, propaganda, information culture.

Швидке формування й розвиток інформаційного суспільства в Україні супроводжується активною інформаційною агресією з боку Російської Федерації, через що актуальності набуває питання інформаційної безпеки.

Проблемі трансформації російської інформаційної агресії в Україні особливої гостроти надають обставини, пов'язані з формуванням нових методів захисту населення та державних інститутів в умовах сучасних викликів.

Інформаційна агресія є елементом інформаційної війни. Згідно соціально-комунікативного підходу, в основу якого покладено поняття інформаційної війни як засобу комунікації, інформаційна агресія розглядається як трансформований засіб боротьби, захисту й нападу на представників інших видів.

Залишаючись основним джерелом загрози національній безпеці України, трансформована російська агресія в рамках "українського кейсу" діє за кількома напрямками.

По-перше, внутрішньоукраїнський, який передбачає просування тез щодо нібито «антинародних дій чинної української влади» та «пригнічення українського народу». Артикулюються теми зростання тарифів на комунальні послуги, поглиблення політико-економічної кризи, низькі темпи соціально-економічного розвитку країни, корупція, незадовільні результати реформ, переважання бізнес-інтересів влади над інтересами народу тощо.

В рамках цього треку відбувається нав'язування українському населенню думки щодо невідворотності й необхідності відновлення зв'язків з Росією. Окремо просуваються тези «руського мира» з акцентом на спільному історичному минулому та політико-економічних зв'язках України з Росією. Для цього використовують поширення російського бачення історії, висвітлення й пропагування теми економічного зростання України в період радянського минулого.

Також відбувається дискредитація репутації іміджу української політичної, військової та ділової еліт завдяки різноманітним каналам, включно з соціальними мережами.

По-друге, міжнародний напрямок. В рамках нього Росія намагається нав'язати Україні образ «потенційно мілітаристської, фашистської держави, яка загрожує сусідам». Крім того, для ЄС Україну зображують як джерело потенційних безпекових загроз, активно використовуючи для цього Білорусь.

Українське керівництво в міжнародній спільноті зображується корумпованим, яке не має реальних намірів реформувати країну, а тому не є надійним партнером.

Росія також провокує напруженості у двосторонніх відносинах із сусідніми країнами, передусім з Білоруссю, Польщею та Угорщиною.

Поширюються тези щодо нібито утисків прав людини на території нашої країни. Для цього використовуються такі інформаційні приводи, як переслідування журналістів, порушення прав російськомовних громадян України й порушення свободи слова та доступу до інформації.

Питання окупованих територій максимально «заговорюється» а конфлікт на сході держави намагаються вирішити за допомогою квазіреспублік, яким нав'язується російського бачення ситуації.

Українську сторону при цьому звинувачують в нібито ігноруванні Мінських домовленостей й умисному загостренні ситуації на Донбасі з метою збереження західних санкцій проти Росії¹.

Трансформації російської інформаційної агресії сприяли слабкі позиції України в гібридному інформаційно-медійному проширці. Зокрема:

1) Велика кількість медіа, які діють в інформаційному просторі України та порушують її закони, загрожуючи при цьому національній безпеці;

2) Незахищений від незаконних трансляцій український телерадіопростір, якісно-технічне покриття якого й значно менше за територію держави;

3) Невдосконала система нормативно-проектного й інституційного забезпечення розвитку інформаційної сфери, серед якої — відсутність систематизованої державної політики у сфері інформаційної безпеки;

4) Низький рівень фахової, організованої та достатньо незалежної від власників ЗМІ спільноти журналістів;

5) Недостатній рівень дієвих інституцій та механізмів для своєчасного реагування на психологічно-інформаційні загрози².

Стосовно окупованих територій, напрямок дій Росії також зазнав змін. Як слушно наводить О.В. Саган, гібридна агресія проти України за сучасних умов складається здебільшого не з військової агресії, а «інформаційного полону», який у своїй роботі описали «Хроніки информационной войны» М. Жаров і Т. Шевяков.

Автори розкрили сутність «інформаційного полону», до якого потрапляє людина під тиском інформаційного потоку, що заповнює ефір. Лейтмотивом стратегії «інформаційного полону» є звинувачення противника в підробках і неточностях, недовомовленостях і помилках — це забезпечить інноваційну перемогу. Запам'ятовуються, пишуть автори, слогани, а не війни, це — шоу-бізнес³.

¹ Служба Зовнішньої Розвідки України (2021). «Біла книга» Служби зовнішньої розвідки України <<https://szru.gov.ua/white-book/bila-knyha-sluzhby-zovnishnoi-rozvidky-ukrainy>> (2021, червень, 05).

² Горбулін, В. П. (2017). Світова гібридна війна: український фронт. Київ: НІСД, 246.

³ Саган, О. В. (2021). *Протидія медіа-інформаційному тероризму як питання національної безпеки України*. Київ: НІСД, 143.

Прикладом подібної трансформації інформаційної агресії Росії є зміна риторики стосовно «руського мира». Як слушно зауважує О.А. Мінаков, замість категоричної тези «України ніколи не існувало» Кремль став просувати меседжі «Слава Україні, Зеленський – зрадник» та «Україна існує, але вона нікому не потрібна – Європа і Америка кинули Україну».

Замість малювання радикальних образів «хунти» Кремль почав застосовувати риторичку, що «українців мільйонами вбивають на Донбасі – треба зупинити війну». На думку автора, це є свідченням переходу від агресивної комунікації, яка повністю втратила свою ефективність серед українців, до підступної комунікації з акцентами на придушенні оптимізму і всього переможного, а також загостренні песимізму з метою панування панічних настроїв серед українців¹.

Оперуючи з 2015 року поняттям «мережоцентрична війна», суть якої полягає у переході від миру до конфлікту заради виснаження противника й втратою ним своїх позицій, Росія вирішила підсилити ним свою стратегію тиску «м'якої» сили².

У зв'язку з цим підвищується актуальність питання стосовно інформаційної безпеки України та способів протидії новим викликам з боку інформаційної агресії.

Узагальнений вигляд загроз стосовно інформаційної агресії й захисту від неї визначено у декількох чинних нормативно-правових актах. До них входять: закон України «Про основи національної безпеки», Укази Президента України «Про Стратегію національної безпеки України», «Про затвердження Доктрини інформаційної безпеки України», а також Концепція забезпечення інформаційної безпеки Міністерства оборони України і Збройних Сил України.

Трансформація інформаційної агресії Росії спонукала владу України до уточнення Стратегії національної безпеки. Документ було підписано президентом України Володимиром Зеленським 14 вересня 2020 року³.

Аналізуючи проблемні питання інформаційної безпеки, що залишаються поза правовою регламентацією або врегульовані недостатньо, варто також пам'ятати і про кращі світові практики забезпечення інформаційної безпеки. Зокрема йдеться про виокремлення у цій системі двох основних підсистем: інформаційно-технічної (комп'ютерні пристрої, інформаційні мережі, програми) та інформаційно-психологічної (ЗМІ, громадські організації, дипломатія).

При цьому фахівці відносно єдині у думці, що інформаційно-технічна підсистема в Україні функціонує достатньо успішно, однак інформаційно-психологічна за рівнем та кількістю проблем іноді навіть може негативно впливати на першу. Відтак загалом система інформаційної безпеки України характеризується як розбалансована, зі зміщеними акцентами на її технічній складовій⁴.

Вищезазначені виклики знайшли відображення у схваленій 14 вересні 2021 року Кабінетом міністрів й підписаній президентом України «Стратегії інформаційної безпеки».

1. Інформаційно-психологічний вплив на населення з боку зарубіжних країн

Російська Федерація та спеціальні служби інших держав проводять інформаційні операції протягом тривалого часу і більшість з них спрямовують на ліквідацію української державності й національної ідентичності.

Відбувається провокування екстремістських проявів, підживлення панічних настроїв населення, загострення і дестабілізація суспільно-політичної й соціально-економічної ситуації.

Подібна діяльність не лише не послаблюється, а й набирає сили, включаючи в цей процес все більш широкі зусилля Російської Федерації стосовно легітимізації анексії Криму та міста Севастополь, заперечення своєї участі у війні на Донбасі та посилення адвокаційної компанії по зняттю санкцій, запроваджених у зв'язку із порушенням суверенітету і територіальної цілісності України.

Залучення Російською Федерацією усіх її спроможностей, серед яких політичні, інформаційні, економічні, розвідувальні та інші, залишаються небезпечним викликом для України.

¹ Мінаков, О.В. (2020). Гібридна війна Росії. Трансформація маніпуляцій у соцмережах. *Козелецька селищна рада* <<https://kozsr.gov.ua/2092-hibrydna-viina-rosii-transformatsiia-manipuliatsii-u-sotsmerezakh>> (2021, листопад, 04).

² Подберезкин, А.І. Харкевич, М.В. (2015). *Мир и война в XXI веке: опыт долгосрочного прогнозирования развития международных отношений*. Москва: МГИМО-Университет, 42.

³ Указ про рішення Ради національної безпеки і оборони України «Про Стратегію національної безпеки України», 2020 (Президент України). *Офіційний сайт Верховної Ради України* <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392/2020>> (2021, вересень, 14).

⁴ Гусаров, В. Н. (2014). Матриця інформаційної безпеки України. *Інформаційно-аналітичний центр НБО* <<http://mediarnbo.org/2014/11/25/matritsya-informatsiynoyi-bezpeki-ukrayi>> (2021, листопад, 11).

Національна інформаційна інфраструктура недостатньо розвинена для протидії інформаційній агресії та проактивній дії в інформаційній сфері для реалізації національних інтересів України.

1. Інформаційне домінування держави-агресора на тимчасово окупованих територіях

Російська Федерація, використовуючи телерадіоканали й інші канали розповсюдження інформації має значний вплив на інформаційний простір на тимчасово окупованих й прилеглих територіях. Актуальна інформаційна присутність України на окупованих територіях унеможливується систематичною частковою відсутністю фінансів, застарілим обладнанням та відсутністю стратегії розвитку й відновлення телерадіомовлення. Це унеможливує дотримання права громадян на вільний доступ до інформації.

2. Обмежені можливості реагувати на дезінформаційні кампанії

Суспільну єдність в Україні підриває деструктивна зовнішня та внутрішня пропаганда, використовуючи слабкість комунікації й суспільні протиріччя, провокуючи при цьому конфлікти.

Зазвичай для цього використовують маніпуляції, емоційне нагнітання й цілісні кампанії з дезінформації, однак Україна до цього часу не створила систему реагування, яка б враховувала принципи демократичного розвитку й збереження при цьому всіх прав та свобод громадян.

3. Слабка координація протидії зовнішнім та внутрішнім інформаційним загрозам

Дії органів влади мають хаотичний характер в площині інформаційної безпеки, оскільки ще не завершено процес формування стратегічних комунікацій. Органи влади акцентували діяльність на формуванні власної інституційної спроможності, не забезпечивши механізму координації між іншими структурами держави у сфері інформаційних викликів.

Вищесказане суттєво послаблює можливості створення комплексного стратегічного планування інформаційного потоку й використання глобальної комунікативної діяльності уряду.

4. Проблема унормування медіа відносин

Від початку незалежності України правила, за якими функціонує медіапростір, зазнали лише незначних змін, що унеможливило розвиток українського медіа ринку, впровадження прозорих й простих правил ведення бізнесу і зменшення залежності засобів масової інформації від їх власників.

При цьому останнім часом збільшилася кількість злочинів проти журналістів, що обмежує їх можливості виконувати свої обов'язки «сторожового пса» у демократичному суспільстві.

5. Недостатній рівень інформаційної культури, медіаграмотності населення

Медіаграмотність є одним із пріоритетів державної інформаційної політики й на неї направлені численні зусилля громадського суспільства, однак цій сфері не вистачає системності, фахівців й охоплення різних цільових аудиторій.

Це робить можливим маніпулювання громадською думкою, проведення блискавичних дезінформаційних операцій, що своєю чергою призводить до безвідповідального поширення й використання медіа контенту в умовах зниження якості інформаційного продукту.

Подальший розвиток Інтернету гарантує цифрові трансформації усіх сфер суспільного життя й може призвести до неконтрольованого переміщення інформаційного потоку у рамках глобального простору, що своєю чергою викличе потенційні й реальні загрози інформаційній безпеці України.

Окресливши шляхи розвитку суспільно-політичних процесів України з урахуванням усього вищезазначеного, інституції будуть здатні не лише дати відсіч інформаційній агресії, а й посісти гідне місце в глобальному світі, забезпечивши при цьому захист власного інформаційного простору¹.

Висновки

Виклики Російської інформаційної агресії в умовах війни з Україною зазнають швидких трансформацій. Мова йде про кардинальну зміну риторики стосовно державності й існування українців як нації. Без перебільшення, ці виклики є унікальними для нашої країни. Відтак, є необхідні підстави стверджувати про необхідність трансформації систем інформаційної безпеки України й подальшого дослідження й узагальненні цього питання. Водночас деякі висновки можна окреслити вже зараз:

1. Україна має обмежені можливості стосовно реагування на дезінформаційні кампанії через відсутність системи реагування на подібні виклики:

2. Дії окремих органів влади мають нескоординований характер через ще невстановлену систему стратегічних комунікацій й відсутність механізму координації та взаємодії;

¹ Проект Указу Президента про рішення Ради національної безпеки і оборони «Про Стратегію інформаційної безпеки», 2021 (Урядовий портал). Офіційний сайт Міністерства культури та інформаційної політики України <<https://mkp.gov.ua/files/pdf/45698712365.pdf>> (2021, вересень, 15).

3. Досить вагомою проблемою є неоновлені правила функціонування медіапростору, які були встановлені ще від початку незалежності. Це сповільнює процес зменшення залежності засобів масової інформації від їх власників.

References:

1. Sluzhba Zovnishnoyi Rozvidky Ukrayiny (2021) [Foreign Intelligence Service of Ukraine (2021)]. «Bila knyha» Sluzhby zovnishnoyi rozvidky Ukrayiny ["White Book" of the Foreign Intelligence Service of Ukraine] <<https://szru.gov.ua/white-book/bila-knyha-sluzhby-zovnishnoi-rozvidky-ukrainy>> (2021, June, 05) [in Ukrainian].
2. Gorbulin, V. (2017). *Svitova gibridna vijna: ukraïnskij front* [World hybrid war. Ukrainian front]. Kyiv: NISD. [in Ukrainian].
3. Sagan, O. (2021). *Protidiya media-informacijnomu terorizmu yak pitannya nacional'noi bezpeki Ukraïni* [Counteraction to media and information terrorism as a matter of national security of Ukraine]. Kyiv: NISD. (2021, April, 06). [in Ukrainian].
4. Minakov, O. *Gibridna vijna Rosii. Transformaciya manipulacij u socmerezah* [Russia's hybrid war. Transformation of manipulations in social networks]. *Kozelecka selishchna rada* [Kozelets village council] <<https://kozsr.gov.ua/2092-hibrydna-viina-rosii-transformatsiia-manipuliatsii-u-sotsmerezakh>> [in Ukrainian]. (2020, November, 04).
5. Podberezkin, A., Harkevich, M. (2015). *Mir i vojna v XXI veke: opyt dolgosrochnogo prognozirovaniya razvitiya mezhdunarodnyh otnoshenij* [Peace and war in the XXI century: the experience of long-term forecasting of the development of international relations]. Moscow: MGIMO. [in Russian].
6. *Ukaz pro rishennya Radi nacionalnoj bezpeki i oboroni Ukraïni «Pro Strategiyu nacionalnoj bezpeki Ukraïni», 2020* (Prezident Ukraïni) [Decree on the Decision of the National Security and Defense Council of Ukraine On the National Security Strategy of Ukraine]. *Oficijnij sajt Verhovnoi Radi Ukraïni* [Official site of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392/2020>> (2021, September, 14). [in Ukrainian].
7. Gusarov, V. (2014). *Matricya informacijnoi bezpeki Ukraïni. Informacijno-analitichnij centr NBO* [Information security matrix of Ukraine. Information and Analytical Center of the National Security and Defense Council]. <<http://mediarnbo.org/2014/11/25/matritsya-informatsynoyi-bezpeki-ukrayi>> [in Ukrainian]. (2014, November, 11).
8. *Proekt Ukazu Prezidenta pro rishennya Radi nacionalnoj bezpeki i oboroni «Pro Strategiyu informacijnoj bezpeki», 2021* (Uryadovij portal) [Draft Presidential Decree on the Decision of the National Security and Defense Council «On the Information Security Strategy» (Government Portal)]. *Oficijnij sajt Ministerstva kulturi ta informacijnoj politiki Ukraini* [Official site of the Ministry of Culture and Information Policy] <<https://mkip.gov.ua/files/pdf/45698712365.pdf>> (2021, September, 15). [in Ukrainian].

PROBLEMS OF NATIONAL PUBLIC AND PRIVATE LAW

DOI: 10.46340/eppd.2022.9.1.8

Oleksandr Kuliavets

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5407-2374>

Vasyl` Stus Donetsk National University, Vinnytsya, Ukraine

EXECUTION OF JUDGMENTS OF THE CONSTITUTIONAL COURT OF UKRAINE IN CASES OF CONSTITUTIONAL COMPLAINTS

Олександр Кулявець

Донецький національний університет імені Василя Стуса, м. Вінниця, Україна

ВИКОНАННЯ РІШЕНЬ КОНСТИТУЦІЙНОГО СУДУ УКРАЇНИ У СПРАВАХ ЗА КОНСТИТУЦІЙНИМИ СКАРГАМИ

The constitutional complaint in the context of the human rights defense mechanism deserves attention as a means of protecting the rights of the individual and ensuring the supremacy of the Constitution.

The judgments of the Constitutional Court of Ukraine based on the results of the review of constitutional complaints, can declare legal acts unconstitutional, actually changing the legal regulation of disputed legal relations and ensure the rule of the Constitution and protection of human rights.

But the mere fact that a court judgment has been made does not mean that it will be executed automatically. The obligation to execute the judgment of the Constitutional Court of Ukraine is a requirement of the Constitution of Ukraine, which has the highest legal force over all other legal acts. Difficulties in regulating the execution of the judgments of the Constitutional Court of Ukraine are related to its special legal nature and purpose.

Execution of judgments of the Constitutional Court of Ukraine on declaring a normative legal act unconstitutional in whole or in part may be carried out by consistent legislative work to eliminate legal gaps caused by the judgment of the Constitutional Court – through the adoption of relevant laws by the Verkhovna Rada of Ukraine, acts of the Cabinet of Ministers or of the President of Ukraine. However, it is obvious that the legislation has not yet clearly defined a mechanism for implementing the decision of the CCU.

This article analyzes the statistics on the review of cases by the Constitutional Court of Ukraine on constitutional complaints, compares with statistics on similar activities of the Federal Constitutional Court of the Federal Republic of Germany. An analysis of the legislation of Ukraine and Germany governing the implementation of decisions of the Constitutional Court was conducted.

It is proposed to amend the legislation that will increase the effectiveness of the implementation of the judgments of the Constitutional Court of Ukraine, including in cases of constitutional complaints.

The relevance of this work is that today the statistics on the execution of the judgments of the Constitutional Court of Ukraine in cases of constitutional complaints is unsatisfactory. To improve the situation, it is necessary to identify the causes of low rates and suggest ways to overcome them.

Keywords: constitutional complaint, supremacy of constitution, Constitutional Court of Ukraine, Federal Constitutional Court of Germany, execution of judgments of the Constitutional Court of Ukraine.

Постановка проблеми. Конституційна скарга є одним із засобів захисту прав людини та громадянина. Проте ефективність цього інституту впливає не тільки з надання можливості звернення особи до Конституційного Суду України, його розгляду і винесення рішення по ньому, але й забезпечення його виконання.

В контексті механізму здійснення правосуддя виконання рішень Конституційного Суду України стосується самих основ конституційного судочинства, і нехтування цим аспектом може призвести до ілюзорності права на справедливий суд.

Аналіз досліджень і публікацій. Слід зазначити, що проблематиці виконання рішень органу конституційної юрисдикції присвятили наукові праці вітчизняні та зарубіжні вчені, зокрема, М. Маркуш, Д. Лілак, А. Єзеров, С. Головатий, В. Городовенко, Ю. Барабаш, Г. Берченко та інші. При написанні статті широко використовувалися рішення Європейського суду з прав людини, Конституційного Суду України, статистичні дані, а також вітчизняне та іноземне законодавство.

Актуальність. Інститут конституційної скарги є відносно новим у судовій практиці України (його було запроваджено лише у 2016 році шляхом внесення змін до Конституції України). Водночас слід погодитися із думкою вітчизняних науковців про неможливість сьогодні високо оцінити потенціал конституційної скарги в Україні. Це стосується і питань ефективності виконання рішень Конституційного Суду України. В цьому контексті існує потреба наукового опрацювання питань удосконалення законодавчого механізму виконання рішень у справах за конституційними скаргами.

Формулювання мети статті. Метою статті є розробка пропозицій щодо удосконалення законодавчого механізму виконання рішень Конституційного Суду України у справах за конституційними скаргами.

Виклад Основного матеріалу: На сьогоднішній день в Україні гостро стоїть проблема низького рівня виконання рішень Конституційного Суду України, зокрема і у справах за конституційними скаргами. Так, на думку заступника Голови Конституційного Суду Сергія Головатого, «Не всі рішення виконано. Є такі, що виконано, а є такі, що взагалі лишаються офіційною доктриною, яка є кормом для наукової підтримки»¹. Так, у п. 9 ч. 2 ст. 129 Конституції України² закріплено, що принцип обов'язковості виконання судового рішення є однією із основних засад судочинства.

Стаття 129-1 Конституції України зазначає, що судові рішення є обов'язковим до виконання. Держава забезпечує виконання судового рішення у визначеному законом порядку. Контроль за виконанням судового рішення здійснює суд.

Відповідно до ст. 2 Закону України «Про Конституційний Суд України» однією із засад, на яких Суд здійснює свою діяльність, є обов'язковість ухвалених ним рішень та висновків³.

Крім цього, сам Конституційний Суд вказував на важливість даного принципу. Так, у рішенні від 14 грудня 2000 року № 15-гп/2000 наголошується, що згідно з частиною другою статті 150 Конституції України рішення та висновки Конституційного Суду України є остаточними і обов'язковими до виконання. Обов'язок виконання рішення Конституційного Суду України є вимогою Конституції України, яка має найвищу юридичну силу щодо всіх інших нормативно-правових актів⁴. Зазначмо, що в даному випадку мова йде про ст. 150 Конституції України в редакції, чинній на момент ухвалення рішення.

У пункті 4 мотивувальної частини Рішення Конституційного Суду України від 30 червня 2009 року № 16-рп/2009 (справа щодо конституційності окремих положень Кримінального процесуального кодексу України) Конституційний Суд України зазначив, що відповідно до положень Конституції України, судові рішення є обов'язковими до виконання; обов'язковість рішень суду є однією із основних засад судочинства, яка гарантує ефективне здійснення правосуддя; виконання всіма суб'єктами правовідносин приписів, викладених у рішеннях суду, які набрали законної сили, утверджує авторитет держави як правової⁵.

¹ Конституційний суд України (2021). III засідання НКР КСУ та семінар Питання контролю виконання рішень КСУ України. Youtube <<https://www.youtube.com/watch?v=MZXiYfmbY5o>> (2021, грудень, 05).

² Конституція України, 1996 (Верховна Рада України). Офіційний сайт Верховної Ради України <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>> (2021, грудень, 04).

³ Закон України про Конституційний Суд України, 2017 (Верховна Рада України). Офіційний сайт Верховної Ради України <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-19#Text>> (2021, грудень, 04).

⁴ Рішення № 15-гп/2000, 2000 (Конституційний Суд України). Офіційний сайт Верховної Ради України <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-00#Text>> (2021, грудень, 04).

⁵ Рішення № 16-рп/2009, 2009 (Конституційний Суд України). Офіційний сайт Верховної Ради України <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v016p710-09#Text>> (2021, грудень, 04).

На цю проблему звертають увагу і деякі науковці. З цього приводу Д.Д. Лілак зазначає, що «прийняття рішення Конституційним Судом без його подальшого виконання втрачає будь-який сенс, і підтвердженням цьому є така латинська юридична формула «*parum est latam esse sententiam nisi mandetur executioni*» – рішення суду не зовсім завершене, якщо воно не звернене до виконання»¹.

Слід погодитися з думкою М. Маркуша, що «виконання рішень Конституційного Суду України – це конституційний обов'язок держави, зокрема, її глави, органів державної влади, місцевого самоврядування, їх посадових осіб та всіх громадян України»².

На питання обов'язковості виконання будь-яких судових рішень звертає увагу і Європейський Суд з прав людини. Аналізуючи прецедентну практику, можна виокремити його сталу позицію, що право на судовий розгляд було б примарним, якщо б внутрішня судова система Договірної Держави дозволила, щоб остаточне та обов'язкове судове рішення залишалось невиконаним відносно однієї із сторін, і що виконання рішення або постанови будь-якого органу судової влади повинно розглядатися як невід'ємна частина «процесу» в розумінні статті 6 Конвенції³.

Відповідно до ст.13 Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод кожен, чий права та свободи, визнані в цій Конвенції, було порушено, має право на ефективний засіб юридичного захисту в національному органі⁴. Під «ефективним» необхідно розуміти такий засіб, що призводить до бажаних результатів та наслідків, має найбільший ефект.

У Керівництві з належної практики щодо національних засобів правового захисту, ухвалену Комітетом Міністрів Ради Європи 18 вересня 2013 року, передбачено, що загальні принципи, які застосовуються до питання про те, чи є національні засоби правового захисту ефективними з точки зору статті 13 Конвенції, поширюються також на ефективність загальних засобів, до яких належить і конституційна скарга. У більш широкому плані це означає, що загальні засоби правового захисту повинні бути ефективними, достатніми і доступними⁵. У вказаному документі на базі практики Європейського Суду з прав людини було підсумовано, що розуміння статті 13 Конвенції повинно забезпечуватись за допомогою ефективного захисту прав у разі їх порушення. Таким чином, орган конституційної юрисдикції може отримати певні повноваження, наприклад, скасовувати оскаржене рішення або акт та зобов'язати відповідальний державний орган здійснити необхідні заходи, вирішити питання про виплату компенсації або про реституцію; щонайменше заявник повинен мати можливість відновити провадження або іншим чином переглянути свою справу у суді нижчої інстанції відповідно до принципів та вимог, зазначених у рішенні конституційного суду.

Із практики Європейського Суду з прав людини можна виділити умовні критерії ефективності конституційної скарги та поділити їх на дві групи: ті, що стосуються забезпечення повноцінного доступу особи до конституційного контролю⁶, і ті, які обумовлюють результативність конституційної скарги, власне, як засобу захисту порушених прав і свобод. З цього приводу В. Городовенко зазначає, що «названі критерії є взаємопов'язані між собою в аспекті цілісного уявлення щодо такої ефективності, яка визначається реальною спроможністю конституційної скарги забезпечити захист та відновлення основоположних прав і свобод особи до того, як особа звернеться до ЄСПЛ»⁷.

Наведене свідчить про те, що будь-яке судове рішення, у тому числі у справах за конституційними скаргами, яке набрало законної сили, підлягає безумовному виконанню особою,

¹ Лілак, Д. Д. (2000). *Мудрість прадавніх про право, закон, владу, правосуддя*, Київ: Оріяни.

² Маркуш, М. (2009). Шляхи підвищення ефективності виконання рішень Конституційного суду України: теоретичні та практичні аспекти. *Вісник Конституційного Суду України*, 5, 77 <<https://ccu.gov.ua/sites/default/files/ndf/05-06.11.2009.pdf>> (2021, грудень, 04).

³ *Рішення по справі «Імобіліаре Саффі проти Італії»*, 1999 (Європейський Суд з прав людини). *Офіційний сайт Верховної Ради України* <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_075#Text> (4 грудня 2021); *Рішення по справі «Горнсби проти Греції»*, 1997 (Європейський Суд з прав людини). *Офіційний сайт Верховної Ради України* <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_079#Text> (2021, грудень, 04).

⁴ *Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод*, 1950 (Рада Європи). *Офіційний сайт Верховної Ради України* <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004> (2021, грудень, 04).

⁵ Рада Європи (2013) *Керівництво з належної практики щодо національних засобів правового захисту* <<https://rm.coe.int/k-/1680695aab>> (2021, грудень, 04).

⁶ ECHR (2007). *Case №3738/02 of Marini v. Albania*, 2007 <<https://www.legal-tools.org/doc/5b79a1/pdf/>> (2021, грудень, 04).

⁷ Городовенко, В. (2013). Ефективність конституційної скарги як засобу правового засобу в аспекті новел практики Європейського суд з прав людини. *Вісник Конституційного Суду України*, 6, 123 <https://ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/visnik_6_2019.pdf> (2021, грудень, 04).

на яку покладено такий обов'язок. З цього випливає, що особа, якій належить виконати судові рішення, повинна вчинити достатні дії для організації процесу його виконання, незалежно від будь-яких умов. При цьому, хотілося б зазначити, що ефективність виконання рішень Конституційного Суду України у справах за конституційними скаргами має розглядатися в двох аспектах.

По-перше, це захист індивідуальних прав та свобод особи, що подала конституційну скаргу. Тут слід погодитись із твердженням А. Єзерова, який зазначає, що «інститут конституційної скарги не є життєздатним, якщо не знаходить своє продовження в механізмі перегляду судових рішень за виключними обставинами»¹. Цей захист полягає в тому, що після задоволення вимог конституційної скарги, дана особа може звернутися до суду з заявою про перегляд рішення за виключними обставинами, без застосування норм Закону, який був визнаний неконституційним. Це випливає, зокрема, з п. 1 ч. 5 ст. 361 КАС України, відповідно до якого серед виключних підстав для перегляду судових рішень у зв'язку з виключними обставинами є встановлена Конституційним Судом України неконституційність (конституційність) закону, іншого правового акта чи їх окремого положення, застосованого (не застосованого) судом при вирішенні справи, якщо рішення суду ще не виконане². Положення, аналогічні цьому, можна знайти в ст. 320 Господарського процесуального кодексу України³ та ст. 423 Цивільного процесуального кодексу України⁴. Таким чином, виконання рішення Конституційного Суду України у справах за конституційними скаргами передбачає ініціювання перегляду судового рішення за виключними обставинами. При цьому, особа повинна самостійно звернутися до відповідного суду із заявою про перегляд за виключними обставинами рішення, винесеного відносно неї. Виконання рішення Конституційного Суду у справі за конституційною скаргою особи в даному випадку залежить виключно від її власних дій, спрямованих на ініціювання перегляду судового рішення. Проте, нажаль, вітчизняні суди не можуть повністю забезпечити захист прав особи, що звернулася з конституційною скаргою. Перешкодою у цьому є позиція судів стосовно того, що рішення Конституційного Суду зворотної сили не має. При цьому, за твердженням Ю. Барабаша та Г. Берченко, «Ми маємо досить системну та серйозну проблему перегляду судових рішень за наслідками визнання законів неконституційними. Це зводить нанівець зусилля самих суб'єктів звернення з конституційною скаргою – вони можуть задовольнитися хіба що внеском у розвиток правової системи на майбутнє»⁵. Проте вказаний аспект реалізації актів Конституційного Суду з даної категорії справ потребує окремого, більш детального дослідження.

По-друге, виконання рішень Конституційного Суду України у справах за конституційними скаргами безпосередньо впливає на вітчизняне законодавство в цілому. Відповідно до ст. 91 Закону України «Про Конституційний Суд України», закони, інші акти або їх окремі положення, що визнані неконституційними, втрачають чинність з дня ухвалення Конституційним Судом рішення про їх неконституційність, якщо інше не встановлено самим рішенням, але не раніше дня його ухвалення. Ст. 97 вказаного Закону зазначає, що суд у рішенні, висновку може встановити порядок і строки їх виконання, а також зобов'язати відповідні державні органи забезпечити контроль за виконанням рішення, висновку. Суд може вимагати від відповідних органів письмове підтвердження виконання рішення.

Так, наприклад, аналізуючи хід виконання свого рішення від 17 червня 2020 року №4-р(П)/2020, Конституційний Суд зазначив, що станом на 31 грудня 2020 року Верховною Радою України не було прийнято будь-яких актів у зв'язку з ухваленням Рішення⁶. Щодо рішення від 5 червня 2019 року № 4-р(П)/2019, то воно вважається виконаним, оскільки Верховна Рада України прийняла Закон

¹ Єзеров, А. (2019). Конституційна скарга і виключні обставини перегляду справ. Судебно-юридическая газета <https://sud.ua/ru/news/blog/153161-konstitutsiyna-skarga-i-viklyuchni-obstavini-dlya-pereglyadu-sprav?fbclid=IwAR2CORRTjL8eB72U3H-9BhvEfIYiMylfSRFBaY3ZwLws8Nr2_GtFWeUcx8> (2021, грудень, 04).

² Кодекс адміністративного судочинства України, 2005 (Верховна Рада України). Офіційний сайт Верховної Ради України <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#n12372>> (2021, грудень, 07).

³ Господарський процесуальний кодекс України, 1992 (Верховна Рада України). Офіційний сайт Верховної Ради України <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12#n4004>> (2021, грудень, 07).

⁴ Цивільний процесуальний кодекс України, 2004 (Верховна Рада України). Офіційний сайт Верховної Ради України <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#n9041>> (2021, грудень, 07).

⁵ Барабаш, Ю., Берченко, Г. (2021) Ефективність індивідуальної конституційної скарги як засобу захисту прав людини *Вісник Конституційного Суду України*, 5, 14.

⁶ Конституційний Суд України (2021). *Щорічна інформаційна доповідь Конституційного Суду України за 2020* <https://ccu.gov.ua/sites/default/files/dopovid_2020.pdf> (2021, грудень, 04).

України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення ефективності інституційного механізму запобігання корупції» від 2 жовтня 2019 року № 140-IX¹.

Крім цього, хотілося б навести приклад рішення, яке визнано як «частково виконане». Це стосується рішення від 25 квітня 2019 року № 1-р(П)/2019, яким було визнано таким, що не відповідає Конституції України (є неконституційним), словосполучення «дійсної строкової», яке міститься у положеннях частини третьої статті 59 Закону України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи» від 28 лютого 1991 року № 796–XII зі змінами. Верховною Радою України не було прийнято будь-яких актів у зв'язку з його ухваленням. Водночас Кабінет Міністрів України 26 червня 2019 року видав Постанову № 543, якою, зокрема, абзац перший пункту 91 Порядку обчислення пенсій особам, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України «Про підвищення рівня соціального захисту громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи» від 23 листопада 2011 року № 1210 зі змінами, виклав у новій редакції, з урахуванням рішення Конституційного Суду.

З огляду на викладене вище, можна зробити висновок, що Конституційний Суд України розуміє виконання рішень у справах за конституційними скаргами саме як внесення Верховною Радою України змін до законодавства, шляхом виключення положень, що були визнані неконституційними, або прийнятті відповідних змін до законів з урахуванням висновків, викладених у рішенні.

З аналізу статистики про кількість рішень, прийнятих Конституційним Судом України за результатами розгляду конституційних скарг за період з 30 вересня 2016 року по 31 грудня 2020 року випливає, що було винесено всього 20 рішень². З них у 8 рішеннях було встановлено відповідність оскаржуваних норм Конституції України. Інші 12 рішень, що підлягають виконанню, перебувають у стані відображеному на рис. 1.

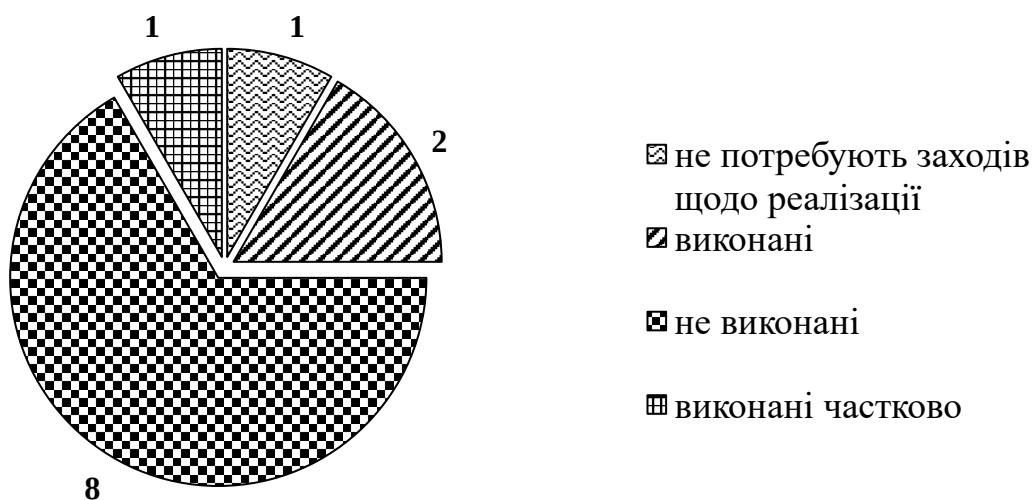

Рис. 1. Стан виконання рішень Конституційного Суду України за результатами розгляду конституційних скарг

Таким чином, ми бачимо, що, з урахуванням часткового виконання, було реалізовано лише 3 рішення Конституційного Суду України, тобто лише одна четверта частина. Це свідчить про низьку ефективність інституту конституційної скарги в Україні в частині внесення змін до законодавства України.

¹ Конституційний Суд України (2020). *Щорічна інформаційна доповідь Конституційного Суду України за 2019* <https://ccu.gov.ua/sites/default/files/dopovid_2019.pdf> (2021, грудень, 04).

² Конституційний Суд України (2018). *Щорічна інформаційна доповідь Конституційного Суду України за 2017 рік* <https://ccu.gov.ua/sites/default/files/dopovid_2017.pdf> (2021, грудень, 04); Конституційний Суд України (2019). *Щорічна інформаційна доповідь Конституційного Суду України за 2018* <https://ccu.gov.ua/sites/default/files/dopovid_2018.pdf> (2021, грудень, 04).

За загальним правилом встановлена неконституційність правового акта чи його окремого положення зумовлює прогалини у законодавчому регулюванні, усунути які можуть лише суб'єкти правотворчої діяльності, насамперед, Верховна Рада України, яка відповідно до ст. 75 Конституції є єдиним органом законодавчої влади.

Слід зазначити, що виконання рішень Конституційного Суду України щодо неконституційності нормативно-правового акту повністю або в окремі частині може здійснюватися шляхом послідовної правотворчої роботи щодо усунення прогалин, які викликані рішенням суду – через прийняття Верховною Радою України відповідних законів, через акти Кабінету Міністрів України та актів Президента України. Однак, очевидно, що чітко визначеного механізму виконання рішення Конституційного Суду України в законодавстві досі не встановлено. Зважаючи на відсутність конкретно визначеного порядку виконання рішень Конституційного Суду, можна констатувати, що усунення таких прогалин залежить виключно від політичної волі відповідних суб'єктів правотворчості.

Для аргументації вищенаведеного положення звернемо увагу на практику Федерального Конституційного Суду Федеративної Республіки Німеччина: так, за період з 01 січня 2017 по 31 грудня 2019 Федеральним Конституційним судом Федеративної республіки Німеччина було винесено 273 рішення, якими було задоволено відповідні вимоги конституційних скарг¹. Зауважмо, що досліджувані періоди відрізняються, оскільки на момент написання статті відсутня офіційна статистика щодо функціонування Федерального Конституційного Суду Федеративної республіки Німеччина за 2020 рік. Щодо механізму їх виконання, то можна вказати на наступне. Відповідно до § 31 (1) Закону про Федеральний Конституційний Суд, рішення Федерального Конституційного Суду є обов'язковими для конституційних органів Федерації та земель, а також для всіх судів та органів державної влади. Цей ефект обов'язковості стосується питання, вирішеного у конкретній справі. Згідно § 31 (2) Закону, деякі рішення Федерального Конституційного Суду, зокрема рішення щодо конституційності законодавства, мають силу закону; тому вони застосовуються поза індивідуальними випадками. Ці рішення публікуються у Віснику федеральних законів (*Federal Law Gazette*)².

Згідно § 95 (3) вказаного Закону, якщо Суд задовольняє конституційну скаргу, яка оскаржує закон, цей закон скасовується.

Якщо закон є неконституційним, Федеральний Конституційний Суд зазвичай оголошує його недійсним. Рішення про недійсність також застосовується заднім числом і має таку ж юридичну силу, ніби закон ніколи не був прийнятий. У деяких випадках Федеральний Конституційний Суд просто оголошує положення несумісним з Основним законом і визначає дату, після якої воно більше не може застосовуватися. Зокрема, це робиться, якщо законодавець має різні варіанти виправлення порушення Конституції. Це часто стосується податкового законодавства, враховуючи, що законодавча база для стягнення податку в іншому випадку була б повністю або частково скасована. У перехідний період Законодавець повинен прийняти положення, що відповідає Конституції. У рідкісних випадках Федеральний Конституційний Суд сам визначає перехідні механізми³.

Суддя Федерального Конституційного Суду Німеччини у відставці Удо Штайнер вказує, що у Німеччині не існує спеціальних методів виконання рішень конституційних судів. Проте, у Німеччині немає проблем з виконанням рішень органів конституційної юрисдикції. У більшості випадків рішення конституційних судів якісно та своєчасно виконуються, оскільки правова свідомість відчувається на рівні всіх юридичних інституцій⁴.

Проте, наявність високої правосвідомості не є основною передумовою виконання рішень. Велику роль тут відіграє реально діюче законодавство, високий рівень співпраці органів державної

¹ Federal Constitutional Court (2020). *Annual Statistics 2019* <https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Downloads/EN/Statistik/statistics_2019.pdf?__blob=publicationFile&v=3> (2021, грудень, 04).

² Federal Constitutional Court (1951). Act on the Federal Constitutional Court (*Bundesverfassungsgerichtsgesetz – BVerfGG*). *Federal Law Gazette* <https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Downloads/EN/Gesetze/BVerfGG.pdf?__blob=publicationFile&v=1> (2021, грудень, 04).

³ Federal Constitutional Court of Germany (2021). *Effect of decisions* <https://www.bundesverfassungsgericht.de/EN/Verfahren/Wichtige-Verfahrensarten/Wirkung-der-Entscheidung/wirkung-der-entscheidung_node.html?jsessionid=226CB5DB6F26B30032D5EF994B25597F.2_cid386> (2021, грудень, 04).

⁴ Конституційний Суд України (2018). *Українсько-Німецька фахова зустріч з питань конституційного права та процесу* <<https://ccu.gov.ua/novyna/ukrayinsko-nimecka-fahova-zustrich-z-pytan-konstytuciynogo-prava-ta-procesu-0>> (2021, грудень, 04).

влади і судової системи. Враховуючи українські реалії, можна лише рішуче підтримати озвучену для країн без сталих традицій конституційного контролю рекомендацію щодо доцільності запровадження безпосередньо в Конституції або в законах про конституційні суди механізму імплементації рішень конституційних судів.

Висновки. Проаналізувавши вказану проблему, можна запропонувати певні пропозиції щодо формування механізму ефективного виконання рішень Конституційного Суду України, а саме доповнити розділ 14 Закону України «Про Конституційний Суд України» положеннями, які б детально та повно регламентували виконання рішень. Зокрема, доцільно зазначити в резолютивній частині рішення Конституційного Суду певний порядок реалізації рішення, визначити строки виконання та порядок обов'язкового звітування.

Так, частину першу статті 97 Закону України «Про Конституційний Суд України» необхідно викласти в такій редакції: «З метою забезпечення реального виконання рішення, додержання висновку, Конституційний Суд України має обов'язково визначити у своєму акті порядок і строки їх виконання, а також покласти на відповідні державні органи обов'язок щодо забезпечення виконання рішення, додержання висновку.»; Частину другу статті 97 Закону України «Про Конституційний Суд України» викласти в такій редакції: «Про результати виконання рішення, додержання висновку відповідальні за це органи, у строк, визначений у рішенні, висновку, зобов'язані письмово повідомити Конституційний Суд України.»

Це повинно в певній мірі забезпечити виконання рішень Конституційного Суду, оскільки наявність чітко прописаної процедури дозволить визначити ефективний механізм реалізації цих рішень, що, в свою чергу, буде направлено на відновлення порушених прав осіб.

References:

1. ECHR (2007). *Case №3738/02 of Marini v. Albania, 2007* <<https://www.legal-tools.org/doc/5b79a1/pdf/>> (2021, December, 04). [in English].
2. Federal Constitutional Court of Germany (1951). Act on the Federal Constitutional Court (Bundesverfassungsgerichtsgesetz – BVerfGG). *Federal Law Gazette* <https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Downloads/EN/Gesetze/BVerfGG.pdf?__blob=publicationFile&v=1> (2021, December, 04). [in English].
3. Federal Constitutional Court of Germany (2020). *Annual Statistics 2019* <https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Downloads/EN/Statistik/statistics_2019.pdf?__blob=publicationFile&v=3> (2021, December, 04). [in English].
4. Federal Constitutional Court of Germany (2021). *Effect of decisions* <https://www.bundesverfassungsgericht.de/EN/Verfahren/Wichtige-Verfahrensarten/Wirkung-der-Entscheidung/wirkung-der-entscheidung_node.html;jsessionid=226CB5DB6F26B30032D5EF994B25597F.2_cid386> (2021, December, 04). [in English].
5. Barabash, Yu., Berchenko, G. (2021). Efektyvnist' indyvidual'noyi konstytutsiynoyi skarhy yak zasobu zakhystu prav lyudyny [Effectiveness of Individual Constitutional Complaint as a Means of Protecting Human Rights]. *Visnyk Konstytutsiynoho Sudu Ukrayiny* [Bulletin of the Constitutional Court of Ukraine], 5, 14. [in Ukrainian].
6. Horodovenko, V. (2013). Efektyvnist konstytutsiynoyi skarhy yak zasobu pravovoho zasobu v aspekti novel praktyky Yevropeyskoho sud z prav lyudyny [The effectiveness of the constitutional complaint as a remedy in terms of short stories of the case law of the European Court of Human Rights]. *Visnyk Konstytutsiynoho Sudu Ukrayiny* [Bulletin of the Constitutional Court of Ukraine], 6, 123 <https://ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/visnik_6_2019.pdf> (2021, December, 04). [in Ukrainian].
7. *Hospodarskiy protsesualniy kodeks Ukrayiny, 1992* (Verkhovna Rada Ukrayiny) [Economic Procedural Code of Ukraine, 1992 (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Ofitsiynyy sayt Verkhovnoyi Rady Ukrayiny* [Official site of the Verkhovna Rada of Ukraine] <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12#n4004>> (2021, December, 07). [in Ukrainian].
8. Yezerov, A. (2019). Konstytutsiyna skarha i vyklyuchni obstavyny perehlyadu sprav [Constitutional complaint and exceptional circumstances of review of cases]. *Sudebno-yurydycheskaya hazeta* [Judicial and legal newspaper] <https://sud.ua/ru/news/blog/153161-konstitutsiyna-skarga-i-vyklyuchni-obstavini-dlya-pereglyadu-sprav?fbclid=IwAR2CORRTjL8eB72U3H-9BhvEfYiMyIpfSRFBaY3ZwLws8Nr2_GtFWeUcx8> (2021, December, 04). [in Ukrainian].
9. *Zakon Ukrayiny Pro Konstytutsiynyy Sud Ukrayiny, 2017* (Verkhovna Rada Ukrayiny) [Law of Ukraine on the Constitutional Court of Ukraine, 2017 (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Ofitsiynyy sayt Verkhovnoyi Rady Ukrayiny* [Official site of the Verkhovna Rada of Ukraine] <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-19#Text>> (2021, December, 04). [in Ukrainian].
10. *Kodeks administrativnoho sudochynstva Ukrayiny, 2005* (Verkhovna Rada Ukrayiny) [Code of Administrative Procedure of Ukraine, 2005 (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Ofitsiynyy sayt Verkhovnoyi Rady Ukrayiny*

- [Official site of the Verkhovna Rada of Ukraine] <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#n12372>> (2021, December, 07). [in Ukrainian].
11. *Konventsiya pro zakhyst prav lyudyny i osnovopolozhnykh svobod, 1950* (Rada Yevropy) [Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, 1950 (Council of Europe)]. *Ofitsiynyy sayt Verkhovnoyi Rady Ukrayiny* [Official site of the Verkhovna Rada of Ukraine] <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004> (2021, December, 04). [in Ukrainian].
 12. Konstytutsiynyy Sud Ukrayiny (2018) [Constitutional Court of Ukraine (2018)]. *Ukrayinsko-Nimetska fakhova zustrich z pytan konstytutsiynoho prava ta protsesu* [Ukrainian-German professional meeting on constitutional law and process] <<https://ccu.gov.ua/novyna/ukrayinsko-nimecka-fahova-zustrich-z-pytan-konstytutsiynogo-prava-ta-procesu-0>> (2021, December, 04). [in Ukrainian].
 13. Konstytutsiynyy Sud Ukrayiny (2018) [Constitutional Court of Ukraine (2018)]. *Shchorichna informatsiyna dopovid Konstytutsiynoho Sudu Ukrayiny za 2017 rik* [Annual information report of the Constitutional Court of Ukraine for 2017] <https://ccu.gov.ua/sites/default/files/dopovid_2017.pdf> (2021, December, 04). [in Ukrainian].
 14. Konstytutsiynyy Sud Ukrayiny (2019) [Constitutional Court of Ukraine (2019)]. *Shchorichna informatsiyna dopovid Konstytutsiynoho Sudu Ukrayiny za 2018 rik* [Annual information report of the Constitutional Court of Ukraine for 2018] <https://ccu.gov.ua/sites/default/files/dopovid_2018.pdf> (2021, December, 04). [in Ukrainian].
 15. Konstytutsiynyy Sud Ukrayiny (2020) [Constitutional Court of Ukraine (2020)]. *Shchorichna informatsiyna dopovid Konstytutsiynoho Sudu Ukrayiny za 2019 rik* [Annual information report of the Constitutional Court of Ukraine for 2019] <https://ccu.gov.ua/sites/default/files/dopovid_2019.pdf> (2021, December, 04). [in Ukrainian].
 16. Конституційний суд України (2021). III засідання НКР КСУ та семінар Питання контролю виконання рішень КСУ України. *Youtube* <<https://www.youtube.com/watch?v=MZXiYfmby5o>> (2021, December, 05). [in Ukrainian].
 17. Konstytutsiynyy Sud Ukrayiny (2021) [Constitutional Court of Ukraine (2021)]. *Shchorichna informatsiyna dopovid Konstytutsiynoho Sudu Ukrayiny za 2020 rik* [Annual information report of the Constitutional Court of Ukraine for 2020] <https://ccu.gov.ua/sites/default/files/dopovid_2020.pdf> (2021, December, 04). [in Ukrainian].
 18. *Konstytutsiya Ukrayiny, 1996* (Verkhovna Rada Ukrayiny) [Constitution of Ukraine, 1996 (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Ofitsiynyy sayt Verkhovnoyi Rady Ukrayiny* [Official site of the Verkhovna Rada of Ukraine] <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>> (2021, December, 04). [in Ukrainian].
 19. Lilak, D. D. (2000). *Mudrist pradavnikh pro pravo, zakon, vladu, pravosuddya* [The wisdom of the ancients about law, law, power, justice]. Kyiv: Oriyany. [in Ukrainian].
 20. Markush, M. (2009). Shlyakhy pidvyshchennya efektyvnosti vykonannya rishen Konstytutsiynoho sudu Ukrayiny: teoretychni ta praktychni aspekty [Ways to increase the efficiency of execution of decisions of the Constitutional Court of Ukraine: theoretical and practical aspects]. *Visnyk Konstytutsiynoho Sudu Ukrayiny* [Bulletin of the Constitutional Court of Ukraine], 5, 77 <<https://ccu.gov.ua/sites/default/files/ndf/05-06.11.2009.pdf>> (2021, December, 04). [in Ukrainian].
 21. Rada Yevropy (2013) [Council of Europe (2013)]. *Kerivnytsstvo z nalezhnoyi praktyky shchodo natsionalnykh zasobiv pravovoho zakhystu* [Guide to good practice on national remedies] <<https://rm.coe.int/k-/1680695aab>> (2021, December, 04). [in Ukrainian].
 22. *Rishennya № 15-rp/2000, 2000* (Konstytutsiynyy Sud Ukrayiny) [Decision № 15-rp/ 000, 2000 (Constitutional Court of Ukraine)]. *Ofitsiynyy sayt Verkhovnoyi Rady Ukrayiny* [Official site of the Verkhovna Rada of Ukraine] <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-00#Text>> (2021, December, 04). [in Ukrainian].
 23. *Rishennya № 16-pn/2009, 2009* (Konstytutsiynyy Sud Ukrayiny) [Decision № 16-pn/2009, 2009 (Constitutional Court of Ukraine)]. *Ofitsiynyy sayt Verkhovnoyi Rady Ukrayiny* [Official site of the Verkhovna Rada of Ukraine] <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v016p710-09#Text>> (2021, December, 04). [in Ukrainian].
 24. *Rishennya po spravi «Immobiliare Saffi proty Ytaliyi», 1999* (Yevropeyskiy Sud z prav lyudyny) [Immobiliare Suffy v. Italy, 1999 (European Court of Human Rights)]. *Ofitsiynyy sayt Verkhovnoyi Rady Ukrayiny* [Official site of the Verkhovna Rada of Ukraine] <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_075#Text> (4 грудня 2021). [in Ukrainian].
 25. *Rishennya po spravi «Hornsby proty Hretsiyi», 1997* (Yevropeyskiy Sud z prav lyudyny) [Gornsby v. Greece, 1997 (European Court of Human Rights)]. *Ofitsiynyy sayt Verkhovnoyi Rady Ukrayiny* [Official site of the Verkhovna Rada of Ukraine] <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_079#Text> (2021, December, 04). [in Ukrainian].
 26. *Tsyvilnyy protsesualnyy kodeks Ukrayiny, 2004* (Verkhovna Rada Ukrayiny) [Civil Procedure Code of Ukraine, 2004 (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Ofitsiynyy sayt Verkhovnoyi Rady Ukrayiny* [Official site of the Verkhovna Rada of Ukraine] <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#n9041>> (2021, December, 07). [in Ukrainian].

DOI: 10.46340/eppd.2022.9.1.9

Dmytro Butskykh

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8597-057X>

Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs, Dnipro, Ukraine

DIRECTIONS OF OPTIMIZATION OF ADMINISTRATIVE AND LEGAL PROTECTION OF WATER RESOURCES BASED ON THE POSITIVE FOREIGN EXPERIENCE

Дмитро Буцьких

Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, м. Дніпро, Україна

НАПРЯМИ ОПТИМІЗАЦІЇ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОЇ ОХОРОНИ ВОДНИХ РЕСУРСІВ З УРАХУВАННЯМ ПОЗИТИВНОГО ЗАРУБІЖНОГО ДОСВІДУ

The article, based on the analysis of current legislation, available scientific, journalistic and methodological sources, studies the foreign practice of administrative and legal protection of water resources and outlines trends for further use of its positive achievements in today's Ukrainian realities.

The peculiarities of the administrative and legal protection of water resources abroad are highlighted, among which: since the 19th century legislators have established a special conservation status of the entire catchment area; the special status of the catchment area was maintained by its acquisition (registration) in the ownership of the owner of the water utility; the river basin is managed, not the administrative territory; management of water resources of the river basin at the final stage is carried out collectively; Basin Councils and Water Agencies are the main structures in the system of collective management of water resources of river basins (possibly several small basins); decentralization of water resources management. Based on the study of world experience of administrative and legal protection of water resources, as well as international standards for regulation of water protection measures, ways of borrowing best foreign practices are proposed, primarily in the implementation of European environmental legislation and the obligation to implement "water" environmental requirements in the EU and the world; abandonment of the administrative-command approach to management in favor of privatization with a basin integrated form of organization of water resources protection; creation of the corresponding organizational water protection structure according to the European model and the best world practices; mandatory delegation of significant powers for the protection and use of water resources to local governments; wide public involvement both in the control and in the planning and implementation of water resources management of a certain administrative-territorial unit; obligatory consideration of the interests of the local community; ensuring the implementation of consistent program-targeted measures to protect this natural component, etc.

Keywords: water, water resources, water use, reproduction of water resources, water protection, administrative remedy, legal protection, administrative legal protection, foreign experience.

Вступ. З найдавших часів значення міжнародних вод як магістралей для зв'язку та торгівлі, а також як джерела постачання для побутових та сільськогосподарських потреб було визнано усіма країнами світу. Доказом цього є те, що ряд цивілізацій античності розвивався точно раз омом із великими річками, такими як Тигр і Євфрат, Ніл, Інд, Ганг, Тибр, Дніпро та ін. Навіть у ті часи, коли люди усвідомлювали необхідність мати звід правил, що регулює використання вод, одночасно визнаючи два принципи – суверенітет держави на території країни, як водні ресурси мають інтерес для інших держав, і принцип міжнародної співпраці та солідарності як основи, на якій організовується

спільне використання ресурсу. Історичний розвиток міжнародного водного права тісно слідував політичним, економічним, технічним та соціальним потребам. Тенденцію також слід спостерігати в інших формах використання міжнародних водних ресурсів, принципово важливим серед іншого є застосування заходів адміністративно-правової охорони цього важливого для країни та суспільства ресурсу. Значення їх удосконалення має зростати, адже з кожним роком стан водного балансу країни погіршується, збільшується рівень забруднення вод та недостатніми є шляхи відтворення водних ресурсів в цілому.

Сприяти цьому в тому числі може і позитивний зарубіжний досвід, враховуючи, що кожна європейська країна має свою унікальну систему охорони вод та відтворення водних ресурсів, але всі вони формувалися під впливом багатьох чинників (територіальних, історичних, політичних, соціально-економічних, географічних тощо) і особливостей національних правових систем. Безумовно, вивчення зарубіжного досвіду не означає його прямого перенесення у практичну діяльність суб'єктів адміністративно-правової охорони водних ресурсів, однак аналіз цієї діяльності та використання окремих підходів або елементів, безумовно, є дуже корисним. Відомо, що вивчення досягнень інших завжди збагачує власну діяльність, дає можливість внесення до неї необхідних корективів, розкриває ще не використані можливості.

Стан дослідження проблеми. Важливі аспекти забезпечення реалізації екологічної функції держави досліджувалися багатьма відомими правниками. Не є фрагментарними і вітчизняні наукові дослідження адміністративно-правового забезпечення організації державного управління і контролю у галузі використання і охорони вод та відтворення водних ресурсів і в цьому аспекті слід віддати належне дисертаційним роботам Л.П. Коваленко «Адміністративно-правові заходи охорони навколишнього природного середовища» (Харків, 2003), О.Я. Лазор «Адміністративно-правові засади державного управління у сфері реалізації екологічної політики в Україні» (Київ, 2004), Т.В. Григор'євої «Правове регулювання використання й охорони водних живих ресурсів» (Харків, 2004), О.В. Черноус «Правове регулювання використання та охорони природних ресурсів виключної (морської) економічної зони України» (Київ, 2006), В.М. Присяжного «Кримінальна відповідальність за забруднення, засмічення та виснаження водних об'єктів» (Київ, 2006), Н.В. Локтевої «Правове регулювання комплексного використання водних ресурсів дніпровського басейну» (Одеса, 2007), М.Т. Гаврильціва «Адміністративно-правові засади діяльності органів виконавчої влади у сфері забезпечення природоохоронної функції держави» (Львів, 2011), О. А. Улютіної «Адміністративно-правові засади охорони навколишнього природного середовища та природокористування» (Київ, 2011), Д.В. Лазаренко «Адміністративно-правова регулювання використання природних ресурсів» (Київ, 2014), М.В. Шиленка «Адміністративно-правова охорона природних ресурсів» (Київ, 2014), Л.В. Гбур «Адміністративна відповідальність за правопорушення в сфері використання та охорони водних ресурсів України» (Київ, 2020) та інших вчених. Попри те, що останні хоча і мають важливе теоретико-прикладне значення для розвитку науки адміністративного права, однак проблему підвищення ефективності адміністративно-правової охорони водних ресурсів в Україні в цілому не вирішують. Однією з причин тому є недостатнє вивчення та використання в українській водоохоронній практиці позитивного зарубіжного досвіду.

Цими передумовами зумовлюється актуальність статті та її **мета**, що полягає у необхідності вивчення зарубіжної практики адміністративно-правової охорони водних ресурсів для подальшого використання її позитивних надбань в українських реаліях сьогодення.

Виклад основного матеріалу. Розглядаючи особливості адміністративно-правової охорони водних ресурсів, не можна не звернутися до позитивного в цьому плані зарубіжного досвіду, який може стати у нагоді в українських реаліях сьогодення. У США з початку ХХ століття організацію охорони водних об'єктів було орієнтовано на вимоги загальнодержавного законодавства. Деякі штати мали і керувалися при охороні вододжерел регіональним законодавством. У США в 1948 р. був прийнятий федеральний закон, спрямований виключно на боротьбу з забрудненням водоймищ – Закон про контроль за забрудненням вод¹. В основу правового механізму, спрямованого на запобігання забрудненню навколишнього середовища, було покладено систему стандартів гранично допустимих концентрацій забруднюючих речовин. Однак одним із законів, в якому були встановлені більш ефективні основи охорони водних об'єктів, що використовуються в якості джерел централізованого водопостачання, є прийнятий в 1970-і роки закон про чисту

¹ Краснова, И. О. (1992). *Экологическое право и управление в США*. Москва, 12.

воду (CWA – Clean Water Act). У ньому в якості національного завдання була оголошена необхідність відновлювати і підтримувати хімічну, фізичну та біологічну цілісність водойм, визнаних національним надбанням¹.

Мета прийняття «Закону про чисту воду» – відновлення і підтримання хімічної, фізичної та біологічної цілісності поверхневих водних об'єктів на рівні, що забезпечує збереження і відтворення риб, водних організмів і дикої природи, а також рекреаційного потенціалу водних об'єктів. Як інструмент контролю процесу досягнення цієї мети виступає система стандартів якості води (Water Quality Standards). Дана система включає в себе наступні елементи: – види водокористування (Designated Uses); – критерії якості води (Water Quality Criteria); – антидеградаційна політика (Antidegradation). Серед видів водокористування виділяють наступні: питне водопостачання, рекреація, підтримання водних форм життя, сільськогосподарське водопостачання, промислове водопостачання. Критеріями якості води виступають параметри, що відображають допустиме якість, відповідне певного виду водокористування, тобто фізичні характеристики вод і допустимі концентрації хімічних речовин².

Американське водне законодавство передбачає кримінальну, адміністративну та цивільно-правову відповідальність. Закон про чисту воду встановлює суму кримінального штрафу від 2,5 до 250 тис. дол. за кожен день порушення і (або) тюремне ув'язнення на 1 рік. Передбачалося, що величезні штрафи здатні стати суттєвим стимулюючим інструментом, який попереджає і сприяє припиненню правопорушень. Однак практика показала виняткову стійкість великого бізнесу, хоча збиток від невідповідності води в системах господарсько-питного водопостачання встановленим вимогам досягає 20 млрд. дол. в рік внаслідок захворювань та інших негативних подій. Тільки тюремне ув'язнення виявилось найефективнішим засобом впливу на порушників водного законодавства³.

Головні особливості публічного адміністрування водогосподарською системою у більшості країн полягають у:

- створенні єдиної організаційної структури в межах однієї країни, що пов'язує складну ієрархічну організацію по вертикалі і по горизонталі;
- обов'язковому делегуванні значних повноважень з охорони та використання водних ресурсів органам місцевого самоврядування;
- широкому залученні громадськості як в контролі, так і в плануванні та здійсненні управління водними ресурсами певної адміністративно-територіальної одиниці;
- обов'язковому врахуванні інтересів місцевої громади.

З цього приводу слід додати, що система громадської участі в управлінні водними ресурсами та їх охороні, на думку іноземних фахівців, повинна будуватися таким чином, щоб представники водокористувачів та інших зацікавлених суб'єктів активно брали участь не тільки в контролі, але і в плануванні та здійсненні водоохоронних заходів за рахунок залучення власних коштів та інших джерел фінансування. Громадська участь має забезпечити прозорість роботи водогосподарських органів і запобігти трансформації колишньої адміністративної системи в нову професійно-галузову (прикладом може слугувати система водоохорони в Іспанії)⁴.

Німеччина вважається однією з найбільш прогресивних країн в галузі управління та охорони водних ресурсів, а рівень охорони водойм (зони санітарної охорони) дуже високим⁵. В Німеччині значна увага приділяється правовому забезпеченню питань охорони водних ресурсів, зокрема існує ряд законів і постанов, що захищають водні ресурси від шкідливих речовин. Серед них слід відзначити федеральний закон про миючі та очищувальні засоби (Wasch- und Reinigungsmittelgesetz), Закон про хімічні речовини (Chemikaliengesetz), Закон про захист рослин (Pflanzenschutzgesetz), Закон про внесення добрив (Düngemittelgesetz) і відповідні постанови. Крім цього, слід відзначити,

¹ Спеллман, Ф. Р. (2014). *Справочник по очистке природных и сточных вод. Водоснабжение и канализация*. Санкт-Петербург, 216.

² Стаценко, О. В. (2020). Зарубежный опыт экологического нормирования на примере западноевропейских стран и США. *International Journal of Humanities and Natural Sciences*, 6-3 (45), 176.

³ Краснова, И. О. (1992). *Экологическое право и управление в США*. Москва, 15.

⁴ Ліщук, Н.В. (2018). Закордонний досвід організаційного та нормативно-правового забезпечення державного управління водними ресурсами. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Державне управління*, 29 (68), 1, 106.

⁵ Онищенко, Г. Г. (ред.) (2010). *Бенчмаркинг качества питьевой воды*. Санкт-Петербург, 432.

що в Німеччині основним принципом реалізації охорони водних ресурсів є встановлення суворих санкцій юридичної відповідальності за порушення приписів водного законодавства. Так, наприклад, той, хто забруднює водоймища і заподіює шкоду іншій людині, повинен виплатити компенсацію. Це загальне правило закону про цивільну відповідальність. Якщо збиток становить загрозу для навколишнього середовища, застосовуються додаткові зобов'язання по компенсації відповідно до Федерального закону про воду (розділ 22) або відповідно до Закону про екологічну відповідальність. Незаконне забруднення водного об'єкта також може вважатися злочином за певних обставин відповідно до положень Кримінального кодексу (Strafgesetzbuch, StGB, розділ 324)¹.

У Франції перший закон про охорону джерел питного водопостачання було видано у 1902 р. В даний час близько 63% питної води забирається з підземних джерел, а 37% з поверхневих. Місцеві органи влади наділені великими повноваженнями, і вони відповідають за водопостачання населення². Загалом французький досвід є прикладом якісної організації публічного адміністрування водними ресурсами, що об'єднує всі зацікавлені сторони в безконфліктному управлінні в рамках гідрографічного басейну. Басейнові організації у Франції виконують не тільки функції планування і регуляції, а й контролюють виконання функцій, здійснюють комплекс заходів адміністративно-правової охорони цього важливого для будь-якої країни природного компоненту³.

Забезпечення безпеки водних ресурсів у Фінляндії досягається завдяки реалізації послідовних програмно-цілевих заходів охорони цього природного компоненту. Зокрема, свого часу була прийнята національна цільова програма боротьби із забрудненням водних об'єктів і створено урядовий комітет для розробки комплексної системи фінансування діяльності з охорони довкілля⁴.

У Норвегії для підтримки комплексного підходу щодо управління водними ресурсами на рівні уряду 1978 р. був створений консультативний комітет з координації управління водними ресурсами, до складу якого ввійшли представники шести міністерств. Важлива роль відводиться новому закону про планування і будівництво. Якщо в законі, що діяв раніше (прийнятий 1985 р.), головна увага приділялася плануванню землекористуванням, то в новому законі суттєве значення надається питанням використання озер, річок і прибережних вод. Важливу роль у реалізації законів і дотриманні норм водокористування і землекористування відіграє департамент охорони навколишнього природного середовища, 18 відділень якого створили міцну систему сприяння на регіональному рівні довготерміновому використанню і захисту природних ресурсів, включаючи воду. За належне водопостачання відповідають насамперед місцеві органи влади. У 1985 р. парламент прийняв план розвитку питного водопостачання. Високі стандарти якості підтримуються за допомогою запропонованих законом норм охорони водосховищ і водозаборів від діяльності, або робіт, які можуть викликати забруднення. Наприклад, у м. Осло 70 % води для питного водопостачання забирається з озера, розташованого на відстані 6 км від міста⁵.

Досить позитивним в частині системного вжиття водоохоронних заходів є досвід Китаю, де сувора політика державного стимулювання розумного використання води на підприємствах полягає у: розповсюдженні нової техніки і технології консервації води в різних галузях; вдосконаленні системи контролю за збереженням водних ресурсів; покладанні на господарюючі суб'єкти відповідальності за економію водних ресурсів, ліквідацію наслідків забруднення екологічного середовища та вжиття заходів з їх попередження (розробка спеціальних планів із захисту навколишнього середовища та ведення відповідного моніторингу)⁶.

¹ Federal Environment and Consumer Protection Ministry (2022). *Water protection policy in Germany* <<https://www.bmuv.de/en/topics/water-resources-waste/water-management/policy-goals-and-instruments/water-protection-policy-in-germany>> (2022, січень, 10).

² Мускат, В. И. (1937). *Санитарная охрана источников водоснабжения (охранные зоны)*. Москва-Ленинград, 122.

³ Лішук, Н. В. (2018). Закордонний досвід організаційного та нормативно-правового забезпечення державного управління водними ресурсами. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Державне управління*, 29 (68), 1, 104.

⁴ Хільчевський, В. К. (ред.) (2015). *Основні засади управління якістю водних ресурсів та їхня охорона*. Київ: ВПЦ «Київський університет», 33.

⁵ Там само, 32.

⁶ Сазонець, І. Л., Покуль, О. В. (2016). Вдосконалення системи управління раціональним використанням водних ресурсів підприємствами України. *Актуальні проблеми економіки*, 5 (179), 244.

Уряд Китаю приділяє велику увагу охороні водних ресурсів. Реалізація конкретних заходів щодо запобігання та контролю забруднення води в Китаї почалося у 1972 році, коли було засновано Управління контролю забруднення води водосховища Гуантін. Перша національна конференція з контролю за забрудненням води була скликана у 1989 році, і на ній було запропоновано ефективні заходи боротьби із забрудненням води, такі як класифікаційне управління водою, класифікаційний контроль джерел забруднення, регіоналізація водних функцій, видача ліцензій на скидання забруднюючих речовин і т.д. Урядом Китаю було запропоновано національний екологічний проект під назвою «33211», спрямований на контроль територій з важкою водою і забрудненням повітря (перша цифра «3» означає три найбільш забруднених озери. Скорочення скидів забруднюючих речовин було основною метою одинадцятого п'ятирічного плану (2006-2010 роки). Китай прийняв ряд законів і постанов, пов'язаних з водою, на національному, провінційному і муніципальному рівнях, включаючи Закон про охорону навколишнього середовища. У 1989 р. Закон про запобігання та контроль забруднення води, переглянутий надалі у 1984, 1996 і 2008 рр., Закон про воду (1988 р.), 5 стандартів якості води, 35 стандартів скидання вод тощо. Інвестиції у боротьбу із забрудненням води в Китаї постійно збільшуються, особливо з 2004 року¹.

В цілому можна виділити наступні особливості адміністративно-правової охорони водних ресурсів за кордоном, зокрема:

- за більш ніж 100-річний період сформувалася розвинена нормативно-правова база і склався високий виконавчий рівень водного природоохоронного законодавства. Статус Водної рамкової директиви 2000/60 / ТС, національних стандартів і законів істотно вище вітчизняних норм і правил щодо охорони водних ресурсів².

- з XIX століття законодавці встановлювали особливий природоохоронний статус усієї водозбірної території;

- особливий статус водозбірної території підтримувався її придбанням (оформленням) у власність власником водоканалу;

- управління здійснюється річковим басейном, а не адміністративною територією, тому що басейновий принцип управління ґрунтується на реально діючих взаємозв'язках та єдності поверхневих і підземних вод у межах річкового басейну³;

- управління водними ресурсами басейну річки на кінцевому етапі здійснюється колективно. В різних країнах це здійснюється дещо по-різному, але основа одна – створення двох рівнів управління – законодавчого і виконавчого. Перший реалізується шляхом створення басейнової ради, другий – створення агентства води⁴;

- басейнові Ради та Водні Агентства – головні структури у системі колективного управління водними ресурсами річок басейну (можливо, кількох невеликих басейнів);

- видалення об'єктів, потенційно і реально небезпечних для вододжерел, не було бюрократично значущою процедурою, починаючи з XIX століття;

- децентралізованість управління водними ресурсами. Зокрема, впроваджується принцип «розподіл відповідальності», згідно з яким кожний державний орган чи особа є водночас власником і відповідачем за стан водного об'єкта в частині, що йому належить. Цей орган зобов'язаний дотримуватись і виконувати правила і програми щодо розвитку водного об'єкта та відповідати за нього перед Басейною Радою і Водним Агентством. Це загальні риси басейнового підходу до управління водокористуванням, охороною вод і відтворення водних ресурсів. Такий підхід прийнятий у Франції, Чехії, Великій Британії, Бразилії та інших країнах⁵;

- при відшкодуванні витрат у зв'язку з нанесенням шкоди або шкідливим впливом на водне середовище використовується принцип «забруднювач платить».

Висновок. Таким чином, вивчення світового досвіду адміністративно-правової охорони водних ресурсів, а також міжнародних стандартів регулювання водоохоронних заходів дозволяє

¹ ScienceDirect (2021). *Comprehensive Water Quality and Purification* <<https://www.sciencedirect.com/topics/earth-and-planetary-sciences/water-protection>> (2022, січень, 10).

² Лопатина, С. А. (ред.) (2018). *Правовое обеспечение охраны водоемких объектов (на примере Ленинградской области)*. Санкт-Петербург: СПбГЭУ, 291.

³ Яцик, А.В. (ред.) (2007). *Водні ресурси: використання, охорона, відтворення, управління*. Київ: Генеза, 348-349.

⁴ Там само.

⁵ Там само.

обґрунтувати можливості його адаптації для України, шляхом: 1) імплементації європейського екологічного законодавства та зобов'язання щодо запровадження «водних» екологічних вимог відповідно до чинних у країнах ЄС та світу; 2) відмови від адміністративно-командного підходу управління на користь приватизаційного з басейновою інтегрованою формою організації охорони водних ресурсів; 3) апроксимації Директиви 2010/75/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 24 листопада 2010 року про промислові викиди (в частині інтегрованого запобігання та контролю забруднення водних ресурсів); 4) створення відповідної організаційної водоохоронної структури за європейською моделлю та кращими світовими практиками, що у свою чергу повинно сприяти забезпеченню водної безпеки держави, як обов'язкової передумови її сталого розвитку, шляхом вироблення правових, інституційних та економічних механізмів; 5) обов'язкове делегування значних повноважень з охорони та використання водних ресурсів органам місцевого самоврядування; 6) широке залучення громадськості як в контролі, так і в плануванні та здійсненні управління водними ресурсами певної адміністративно-територіальної одиниці; 7) обов'язкове врахування інтересів місцевої громади; 8) забезпечення реалізації послідовних програмно-цільових заходів охорони цього природного компоненту.

References:

1. Federal Environment and Consumer Protection Ministry (2022). *Water protection policy in Germany* <<https://www.bmu.de/en/topics/water-resources-waste/water-management/policy-goals-and-instruments/water-protection-policy-in-germany>> (2022, January, 10). [in English].
2. ScienceDirect (2021). *Comprehensive Water Quality and Purification* <<https://www.sciencedirect.com/topics/earth-and-planetary-sciences/water-protection>> (2022, January, 10). [in English].
3. Krasnova, I. O. (1992). *Ekologicheskoye pravo i upravleniye v SSHA* [Environmental Law and Management in the USA]. Moscow. [in Russian].
4. Lishchuk, N. V. (2018). Zakordonnyy dosvid orhanizatsiynoho ta normatyvno-pravovoho zabezpechennya derzhavnoho upravlinnya vodnymy resursamy [Foreign experience in organizational and regulatory support of state water resources management]. *Vcheni zapysky TNU imeni V.I. Vernadskoho. Seriya: Derzhavne upravlinnya* [Scientific notes of TNU named after VI Vernadsky. Series: Public Administration], 29 (68), 1, 104-106. [in Ukrainian].
5. Lopatina, S. A. (ed.) (2018). *Pravovoye obespecheniye okhrany vodoistochnikov (na primere Leningradskoy oblasti)* [Legal support for the protection of water sources (on the example of the Leningrad region)]. St. Petersburg: St. Petersburg State University of Economics. [in Russian].
6. Muscat, V. I. (1937). *Sanitarnaya okhrana istochnikov vodosnabzheniya (okhrannyye zony)* [Sanitary protection of water supply sources (security zones)]. Moscow-Leningrad. [in Russian].
7. Onishchenko, G. G. (ed.) (2010). *Benchmarking kachestva pitevoy vody* [Benchmarking the quality of drinking water]. Saint Petersburg. [in Russian].
8. Sazonets, I. L., Pokul, O. V. (2016). Vdoskonalennya systemy upravlinnya ratsionalnym vykorystanniam vodnykh resursiv pidpryemstvamy Ukrayiny [Improving the management system of rational use of water resources by enterprises of Ukraine]. *Aktualni problemy ekonomiky* [Current problems of the economy], 5 (179), 244. [in Ukrainian].
9. Spellman, F. R. (2014). *Cpravochnik po ochistke prirodnikh i stochnykh vod. Vodosnabzheniye i kanalizatsiya* [Handbook on natural and waste water treatment. Water supply and sewerage]. Saint Petersburg. [in Russian].
10. Statsenko, O. V. (2020). Zarubezhnyy opyt ekologicheskogo normirovaniya na primere zapadnoyevropeyskikh stran i SSHA [Foreign experience of environmental regulation on the example of Western European countries and the USA]. *International Journal of Humanities and Natural Sciences*, 6-3 (45), 176. [in Russian].
11. Khilchevsky, V. K. (ed.) (2015). *Osnovni zasady upravlinnya yakistyu vodnykh resursiv ta yikhnya okhorona* [Basic principles of water quality management and their protection]. Kyiv: Kyiv University. [in Ukrainian].
12. Jacik, A.V. (ed.) (2007). *Vodni resursy: vykorystannya, okhorona, vidtvorennya, upravlinnya* [Water resources: use, protection, reproduction, management]. Kyiv: Genesis, 348-349. [in Ukrainian].

DOI: 10.46340/eppd.2022.9.1.10

Ivan Kalka

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7064-734X>

*National Anti-corruption Bureau of Ukraine,
National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine*

IMPLEMENTATION OF THE RIGHTS OF ACCUSED DURING THE JUDGMENTS REVIEW, ADJUDGED IN SPECIAL CRIMINAL PROCEEDINGS

Іван Калька

*Національне антикорупційне бюро України,
Національна академія внутрішніх справ, м. Київ, Україна*

РЕАЛІЗАЦІЯ ПРАВ ОБВИНУВАЧЕНОГО ПРИ ПЕРЕГЛЯДІ СУДОВИХ РІШЕНЬ, УХВАЛЕНИХ ПІД ЧАС СПЕЦІАЛЬНОГО СУДОВОГО ПРОВАДЖЕННЯ

The article analyzes the issue of implementation of the rights of accused during the review of judgments, adjudged in special criminal proceedings.

Particular attention is paid to problematic issues that arise while implementing the right to receive a copy and appeal court decisions by absent accused during special court proceedings.

We researched the international normative legal acts, norms of the Constitution of Ukraine, the Criminal Procedure Code of Ukraine, which regulate the issues studied in the article. In addition, the decision of the European Court of Human Rights and the case law of Ukrainian courts on this issue were studied.

In the article, we emphasize, including the case law of the European Court of Human Rights, that the conduct of court proceedings in the absence of the accused does not contradict the requirements of Art. 6 of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms. However, the accused must be guaranteed the right to obtain a new court decision with his participation, which would contain an assessment of the validity of the charges against him, as well as in compliance with other guarantees of his conventional rights.

In the article, we also state that in order to prepare and file an appeal against a court verdict, the accused must be aware of the content of the relevant procedural document, in particular, its motivating part, as well as the materials of criminal proceedings. At the same time, the existing mechanism for bringing a court decision to the accused contains certain shortcomings that need further research and improvement.

In addition, in the article we propose to normatively enshrine the right of the accused to appeal against a court decision on the conduct of special court proceedings in the presence of certain conditions.

Based on the analysis of the current provisions of Chapters 31 and 32 of the CPC of Ukraine, which regulates court proceedings in the courts of appeal and cassation, it is concluded that they provide almost no specifics of absentee proceedings.

During the research, it was established that the right of the accused to appeal against court decisions made during special court proceedings will be able to sufficiently guarantee verification of compliance with the law by the court of appeal or cassation and correct possible mistakes.

Keywords: special criminal proceedings, in absentia, accused, judgments, appeal, revision of judgments.

Постановка проблеми. Відповідно до ч. 2 ст. 7 КПК України зміст та форма кримінального провадження за відсутності обвинуваченого (in absentia) повинні відповідати загальним засадам кримінального провадження, зазначеним у частині першій цієї статті, з урахуванням особливостей, встановлених законом.

Безперечно дотримання прав і законних інтересів відсутнього обвинуваченого є надзвичайно важливим та одночасно складним завданням, виконання якого зобов'язані забезпечити прокурор та суд, оскільки лише в такому разі можна говорити про ефективність кримінального провадження.

Водночас, у зв'язку з фізичною відсутністю обвинуваченого реалізація ним права на перегляд судових рішень, ухвалених під час спеціального судового провадження вимагає вчинення додаткових активних дій прокурором та судом. Порухення ж цього права неминуче призводить до невиконання завдань кримінального провадження, передбачених ст. 2 КПК України, а також порушення прав і свобод людини, на що неодноразово зверталась увага в рішеннях Європейського суду з прав людини.

Стан дослідження. Проблемні аспекти реалізації прав обвинуваченого, в тому числі при перегляді судових рішень, ухвалених під час спеціального судового провадження висвітлювалися в наукових працях таких вчених, як О.В. Баулін, О.М. Дроздов, О.В. Маленко, В.І. Маринів, В.Т. Маляренко, О.О. Нагорнюк-Данилюк, О.Ю. Татаров, Л.Д. Удалова, О.Г. Шило, Д.О. Шумейко, М.Є. Шумило, О.Г. Яновська та інших, однак питання реалізації прав обвинуваченого при перегляді судових рішень, ухвалених під час спеціального судового провадження досі не отримало належного дослідження.

Мета статті полягає у визначенні проблемних питань, що виникають при реалізації прав обвинуваченого при перегляді судових рішень, ухвалених під час спеціального судового провадження.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до ч. 1 ст. 7 КПК України однією із загальних засад кримінального провадження, якій повинна відповідати зміст та форма кожного провадження є забезпечення права на оскарження процесуальних рішень, дій чи бездіяльності.

В п. 24 ч. 1 ст. 3 КПК України визначено, що судові провадження – кримінальне провадження у суді першої інстанції, яке включає підготовче судове провадження, судовий розгляд і ухвалення та проголошення судового рішення, провадження з перегляду судових рішень в апеляційному, касаційному порядку, а також за нововиявленими або виключними обставинами

У відповідності до абзацу 2 ч. 3 ст. 323 КПК України підставою для спеціального судового провадження є ухвала суду про здійснення спеціального судового провадження стосовно обвинуваченого, яка постановляється за наслідками розгляду клопотання прокурора, до якого додаються матеріали про те, що обвинувачений знав або повинен був знати про розпочате кримінальне провадження.

Процедура спеціального судового провадження у кримінальному процесу України цілком відповідає положенням Резолюції (75) 11 Комітету Міністрів Ради Європи «Про критерії, що регламентують розгляд, що здійснюється за відсутності обвинуваченого».

Так, Комітет Міністрів Ради Європи у Резолюції (75) 11 рекомендує Урядам держав-членів застосовувати, в тому числі такі мінімальні правила:

–судове рішення, прийняте за відсутності обвинуваченого, має бути доведене до його відома відповідно до правил вручення повісток для явки до суду, і період часу для оскарження не повинен починатися раніше, ніж особа, щодо якої винесено вирок, не отримає ефективного повідомлення про винесене судове рішення, якщо не буде встановлено, що така особа навмисно прагнула уникнути правосуддя;

–кожен, чия справа розглядалася за його відсутності, повинен мати можливість оскаржити це судове рішення будь-якими доступними йому засобами, якби він був присутній¹.

У рішеннях Європейського суду з прав людини у справах «Колоцца проти Італії» від 12 лютого 1985 року; «F.C.V. проти Італії» від 28 серпня 1991 року; «Т. проти Італії» від 12 жовтня 1992 року; «Пуатрімоль проти Франції» від 23 листопада 1993 року; «Кромбах проти Франції» від 13 лютого 2001 року; «Меденіца проти Швейцарії» від 14 червня 2001 року; «Шомоді проти Італії» від 18 травня 2004 року; «Да Лус Домінгеш Ферейра проти Бельгії» від 24 травня 2007 року відзначається, що здійснення судового провадження за відсутності обвинуваченого не суперечить вимогам ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, в якій закріплене право кожного на справедливий суд, коли немає підстав вважати, що обвинувачений не був належно повідомлений про розпочате щодо нього судове провадження; якщо він згодом може домогтися ухвалення нового

¹ Резолюція (75) 11 Про критерії, що регламентують розгляд, що проводиться за відсутності обвинуваченого, 1973 (Комітет Міністрів Ради Європи). Електронний фонд Кодекс <<http://docs.cntd.ru/document/901992005>> (2022, січень, 15).

судового рішення за його участі, в якому містилася б оцінка обґрунтованості висунутих проти нього обвинувачень, а також при дотриманні інших гарантій його конвенціональних прав¹.

На думку Дроздова О.М. реалізація повторного розгляду справи по суті може здійснюватися різними процесуальними способами. Цю мету можливо досягти у процесі повторного розгляду справи судом першої інстанції, за наявності на те законних підстав у провадженнях у суді апеляційної інстанції, у провадженнях у Верховному Суді України і за нововиявленими обставинами².

Перш за все, потрібно зауважити, що відповідно до норм КПК України ухвала суду про здійснення спеціального судового провадження стосовно обвинуваченого не підлягає оскарженню в апеляційному порядку.

Водночас, вказаною ухвалою суду, за наслідками розгляду клопотання прокурора та матеріалів, які підтверджують, що обвинувачений знав або повинен був знати про розпочате кримінальне провадження, може бути встановлено, що він навмисно прагнув уникнути правосуддя. Таким чином вважаємо, що це судові рішення за певних умов може бути переглянуто в апеляційному порядку і відповідне право обвинуваченого необхідно нормативно закріпити в КПК України серед прав останнього.

Виконання рекомендацій Резолюції Ради Європи № (75) 11 сприятиме й пропозиція щодо введення до КПК України особливої форми перегляду заочного вироку тим судом, який його ухвалив. Такий перегляд може ініціюватися обвинуваченим (засудженим) лише протягом певного строку, що повинен мати нормативний характер³.

Крім того, для підготовки та подання апеляційної скарги на вирок суду, обвинуваченому необхідно бути обізнаним зі змістом відповідного процесуального документа, зокрема, його мотивувальною частиною, а також з матеріалами кримінального провадження. Проте з огляду на те, що спеціальне судове провадження відбувається без участі названого учасника кримінального провадження, а вирок суду за результатами такого провадження у відповідності до ч. 3 ст. 323 Кримінального процесуального кодексу України надсилається виключно захиснику, то у разі якщо між обвинуваченим та його захисником відсутній взаємозв'язок, обвинувачений фактично позбавлений можливості бути обізнаним з ним, а як наслідок, і оскаржити в апеляційному порядку вирок суду, що ухвалений за результатами спеціального судового провадження. За таких умов має місце порушення як норм кримінального процесуального закону України, так і Конституції України, а також численних міжнародних договорів України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України⁴.

Зараз неоднозначне ставлення українських юристів до сприйняття заочного кримінального процесу. Так, заочний кримінальний процес, з одного боку, може порушити право обвинуваченого на захист, принцип змагальності сторін і знижує активність суду під час судового розгляду. З іншого боку, європейський досвід не на користь української моделі спеціального кримінального провадження, оскільки заочний судовий осуд рекомендується застосовувати до осіб, які вчинили малозначні кримінальні правопорушення, зокрема у Німеччині заочний кримінальний процес стосується лише кримінальних проступків⁵.

Як стверджує суддя Вищого антикорупційного суду Крикливий В.В., в національному законодавстві не вистачає інших альтернативних заходів які б фактично спонукали обвинувачених до явки до суду. «Наприклад, гарантія недоторканості. Принаймні в Німеччині це дуже ефективно використовується. Угода із судом чи правоохоронцями забезпечує особу від застосування заходу у вигляді тримання під вартою», – зазначив правник. Це б дозволяло підозрюваному брати участь у судовому засіданні, відстоювати свої позиції, завдяки чому фактично досягалась би мета кримінального провадження⁶.

¹ Ухвала у справі № 541/2457/16-к, провадження № 1-кп/553/28/2021, 2021 (Ленінський районний суд м. Полтави) Youcontrol <<https://youcontrol.com.ua/catalog/court-document/97582080/>> (2022, січень, 15).

² Дроздов, О. М. (2015). Про перспективи перегляду в екстраординарних судових провадженнях окремих судових рішень, ухвалених у заочному кримінальному провадженні. *Право України*, 7, 72.

³ Право України (2015). *Висновки та рекомендації з актуальної теми*, 7, 83.

⁴ Маленко, О. В. (2017). Актуальні питання апеляційного оскарження вироку суду за результатами спеціального судового провадження. *Протокол* <https://protocol.ua/ua/aktualni_pitannya_apelyatsiynogo_oskargennya_viroku_sudu_za_rezultatami_spetsialnogo_sudovogo_provadgennya/> (2022, січень, 15).

⁵ Некрасов, В. А., Смелік, В. Б., Житняк, С. Є. (2008). *Використання можливостей НБЦ Інтерполу в Україні у боротьбі зі злочинами*. Київ: Скіф, 11-14.

⁶ Бойко, Ю. (2021). Інтерпол: шукають не так і не там. А судді хочуть дати гарантії обвинуваченим. *Закон і Бізнес*, 51 (1557) <https://zib.com.ua/ua/150095-interpol_shukayut_ne_tak_i_ne_tam_a_suddi_hochut_dati_garant.html> (2022, січень, 15).

Важливою гарантією забезпечення права обвинуваченого на судовий захист і доступ до правосуддя є також ч. 3 ст. 400 КПК України, яка встановлює, що якщо апеляційну скаргу подано обвинуваченим, щодо якого судом ухвалено вирок за результатами спеціального судового провадження, суд поновлює строк за умови надання обвинуваченим підтвердження наявності поважних причин, передбачених ст. 138 КПК України, та надсилає апеляційну скаргу разом із матеріалами кримінального провадження до суду апеляційної інстанції з дотриманням правил, передбачених ст. 399 КПК України. Це положення слід розглядати як складову компенсаторного механізму (поряд із обов'язковою участю захисника, віднесенням прийняття рішення про проведення спеціального досудового розслідування до виняткової компетенції слідчого судді, імперативним правилом про повернення до початку судового розгляду, якщо підстави для постановлення судом ухвали про спеціальне судове провадження перестали існувати тощо), що має бути іманентною компонентою процесуальної форми здійснення заочного кримінального провадження¹.

Загалом, аналізуючи положення глав 31 та 32 КПК України, які регламентують судове провадження у судах апеляційної та касаційної інстанцій, Маринів В.І. робить висновок, що вони майже не передбачають специфіки заочного судового провадження. З одного боку, це можна пояснити тим, що провадження у судах цих інстанцій за своєю природою є значною мірою заочним, тож відсутність обвинуваченого не позначається на ньому так виразно, як це має місце у досудовому розслідуванні та провадженні у суді першої інстанції. З другого боку, відсутність спеціальних норм, присвячених процедурі оскарження процесуальних рішень за результатами спеціального провадження, може призвести до фактичної неможливості особи реалізувати своє право на оскарження таких рішень, а також захистити свої права у міжнародних судових установах, оскільки, зважаючи на практику Європейського суду з прав людини, відсутність передбаченої законом процедури для захисту прав особи є підставою для відмови у задоволенні її вимог. Тож спеціальне кримінальне провадження за своєю логікою повинно передбачати і спеціальну процедуру оскарження, фактичну відсутність якої доводиться констатувати у КПК України².

Шумейко Д.О. зазначає, що про проблеми оскарження судового рішення *in absentia* було наголошено ще до запровадження інституту спеціального кримінального провадження³.

Так, Головне юридичне управління ВРУ у висновку до законопроекту звертає увагу на Резолюцію Комітету Міністрів Ради Європи R(75)11, яка стосується здійснення судового розгляду кримінальних справ за відсутності підсудного в судовому засіданні в його справі, в якій зазначено, що особа, рішення у справі якої винесено без її участі в межах процедури *in absentia*, повинна мати можливість апеляційного оскарження винесеного рішення. При цьому строк апеляційного оскарження повинен починати перебіг із моменту, коли особі фактично було повідомлено про факт і зміст винесеного судового рішення, за винятком тих випадків, коли вона цілеспрямовано ухилялась від участі в судовому розгляді справи та надалі від правосуддя.

У тому разі, коли вона доведе, що не була повідомлена належним чином про факт і зміст обвинувачення (судового розгляду справи щодо неї), або тоді, коли вона не змогла з'явитися в судове засідання проти своєї волі чи з інших поважних причин (і не могла повідомити про це), мають існувати інструменти для скасування судового рішення або, у відповідних випадках, його перегляду за межами процедури апеляції⁴.

Висновки. Реалізація обвинуваченим конституційної засади судочинства щодо перегляду судових рішень, в тому числі постановлених під час спеціального судового провадження є основою справедливого судового розгляду та передбачає запобіжники щодо недопущення помилок, а у випадку необхідності їх виправлення.

Наведені пропозиції щодо нормативного закріплення права обвинуваченого на оскарження ухвали суду про здійснення спеціального судового провадження спрямовані на розширення прав обвинуваченого щодо оскарження судових рішень за певних умов.

¹ Шаренко С. Л., Шило О. Г. (2015). Спеціальне досудове розслідування і судове провадження: проблемні питання правового регулювання. *Право України*, 7, 64.

² Маринів, В. І. (2015). Проблеми оскарження судових рішень, прийнятих у заочному (спеціальному) кримінальному провадженні. *Право України*, 7, 79.

³ Шумейко, Д. О. (2020). Судове провадження з перегляду судових рішень у спеціальному кримінальному провадженні. *Право та державне управління*, 1, 162.

⁴ Головне юридичне управління (2014). *Зауваження про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо невідворотності покарання за окремі злочини проти основ національної безпеки, громадської безпеки та корупційні злочини* <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?pf3516=4448%D0%B0&skl=8> (2022, січень, 15).

Правова визначеність щодо можливості реалізації права обвинуваченого оскаржити судові рішення, ухвалені під час спеціального судового провадження, зможе в достатній мірі гарантувати перевірку дотримання вимог закону судами апеляційної та касаційної інстанцій та виправлення можливих порушень, що в свою чергу забезпечить виконання в повному обсязі завдань кримінального провадження.

References:

1. Boyko, Yu. (2021). Interpol: shukayut ne tak i ne tam. A suddi khochut daty harantiyi obvynuvachenym. [Interpol: they are looking for something wrong. And the judges want to give guarantees to the accused]. *Zakon i Biznes* [Law and Business], 51 (1557) <https://zib.com.ua/ua/150095-interpol_shukayut_ne_tak_i_ne_tam_a_suddi_hochut_dati_garant.html> (2022, January, 15). [in Ukrainian].
2. Holovne yurydychne upravlinnya (2014) [Main Legal Department (2014)]. *Zauvazhennya pro vnesennya zmin do Kryminalnoho ta Kryminalnoho protsesualnoho kodeksiv Ukrayiny shchodo nevidvorotnosti pokarannya za okremi zlochyny proty osnov natsionalnoyi bezpeky, hromadskoyi bezpeky ta koruptsiyni zlochyny*» [Remarks on amendments to the Criminal and Criminal Procedure Codes of Ukraine regarding the inevitability of punishment for certain crimes against the foundations of national security, public security and corruption crimes"] <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?pf3516=4448%D0%B0&skl=8> (2022, January, 15). [in Ukrainian].
3. Drozdov, O. M. (2015). Pro perspektyvy perehlyadu v ekstraordynarnykh sudovykh provadzhennyakh okremykh sudovykh rishen, ukhvalenykh u zaochnomu kryminalnomu provadzhenni [On the prospects of reviewing in extraordinary court proceedings certain court decisions made in criminal proceedings in absentia]. *Pravo Ukrayiny* [Law of Ukraine], 7, 72.
4. Malenko, O. V. (2017). Aktualni pytannya apelyatsiynoho oskartzhennya vyroku sudu za rezultatamy spetsialnoho sudovoho provadzhennya [Topical issues of appealing the court verdict based on the results of special court proceedings]. *Protokol* [Protocol] <https://protocol.ua/ua/aktualni_pitannya_apelyatsiynogo_oskargennya_viroku_sudu_zh_rezultatami_spetsialnoho_sudovogo_provadzhennya/>(2022, January, 15). [in Ukrainian].
5. Maryniv, V. I. (2015). Problemy oskartzhennya sudovykh rishen, pryynyatykh u zaochnomu (spetsialnomu) kryminalnomu provadzhenni [Problems of appealing court decisions made in absentia (special) criminal proceedings]. *Pravo Ukrayiny* [Law of Ukraine], 7, 79. [in Ukrainian].
6. Nekrasov, V. A., Smelik, V. B., Zhitnyak, S. E. (2008). *Vykorystannya mozhlyvostey NBTS Interpolu v Ukrayini u borotbi zi zlochynamy* [Using the capabilities of the NBC Interpol in Ukraine in the fight against crime]. Kyiv: Scythian. [in Ukrainian].
7. Pravo Ukrayiny (2015) [Law of Ukraine (2015)]. *Vysnovky ta rekomendatsiyi z aktualnoyi temy* [Conclusions and recommendations on a topical issue], 7, 83.
8. *Rezolyutsiya (75) 11 Pro kryteriyi, shcho rehlamentuyut rozhlyad, shcho provodytsya za vidsutnosti obvynuvachenoho, 1973* (Komitet Ministriv Rady Yevropy) [Resolution (75) 11 On the criteria governing proceedings in the absence of the accused, 1973 (Committee of Ministers of the Council of Europe)]. *Elektronnyy fond Kodeks* [Electronic Fund Code] <<http://docs.cntd.ru/document/901992005>> (2022, January, 15). [in Ukrainian].
9. *Ukhvala u spravi № 541/2457/16-k, provadzhennya № 1-kp/553/28/2021, 2021 (Lenins'kyy rayonnyy sud m. Poltava)* [Decision in case № 541/2457/16-k, proceedings № 1-kp / 553/28/2021, 2021 (Leninsky District Court of Poltava)]. *Youcontrol* <<https://youcontrol.com.ua/catalog/court-document/97582080/>> (2022, January, 15). [in Ukrainian].
10. Sharenko S. L., Shylo O. H. (2015). Spetsialne dosudove rozsliduvannya i sudove provadzhennya: problemni pytannya pravovoho rehulyuvannya [Special pre-trial investigation and court proceedings: problematic issues of legal regulation]. *Pravo Ukrayiny* [Law of Ukraine], 7, 64. [in Ukrainian].
11. Shumeiko, D. O. (2020). Sudove provadzhennya z perehlyadu sudovykh rishen u spetsialnomu kryminalnomu provadzhenni [Judicial proceedings for review of court decisions in special criminal proceedings]. *Pravo ta derzhavne upravlinnya* [Law and public administration], 1, 162. [in Ukrainian].

Zveme vás k účasti v časopise!

EVROPSKÝ POLITICKÝ A PRÁVNÍ DISKURZ

Časopis vychází šestkrát ročně.

Články pro zveřejnění v **prvním (únor)** dílu časopisu jsou přijímány do dne 28. ledna a musí být publikovány do dne 28. února.

Články pro zveřejnění v **druhém (duben)** dílu časopisu jsou přijímány do dne 28. března a musí být publikovány do dne 30. dubna.

Články pro zveřejnění v **třetím (červen)** dílu časopisu jsou přijímány do dne 28. května a musí být publikovány do dne 30. června.

Články pro zveřejnění v **čtvrtém (srpen)** dílu časopisu jsou přijímány do dne 1. srpna a musí být publikovány do dne 31. srpna.

Články pro zveřejnění v **pátém (říjen)** dílu časopisu jsou přijímány do dne 28. září a musí být publikovány do dne 31. října.

Články pro zveřejnění v **šestém (prosinec)** dílu časopisu jsou přijímány do dne 28. listopada a musí být publikovány do dne 31. prosince.

Požadávky k rukopisům:

Objem - 10 - 30 stranek.

Jazyk článků – česky, ukrajinský, angličtina, francouzština, němčina.

U článků podávaných v libovolném jazyce, nezbytně v angličtině musí být uvedeno :

Anotace objemem 1800-1900 znaků, název článku a úplná informace o autorovi: jméno a příjmení, titul, akademický titul, pracovní funkce, postavení, zaměstnání.

Poznámky pod čarou – na každé stránce.

Odkazy na zdroje na konci článku - volitelný.

Bibliografické popisy zdrojů a odkazy by měly být poskytovány na základě norem APA (American Psychological Association).

Ilustrace k článkům (grafické a výkresy) musí být uvedený ve formátu

TIFF nebo JPEG (každá postava v samostatném souboru/dokumentu).

Všimněte si, prosíme, při zpracování ilustrací že v časopisu není použit barevný tisk.

Rukopisy které nesplňují tyto technické požadavky redakční kolégie neregistruje a nebude probírat s účelem tisku a zveřejnění.

Adresa pro korespondenci:

E-mail: admedit@eppd13.cz

eppd13@gmail.com

ediskurs@gmail.com

Web: <http://eppd13.cz>

Adresa:

BEROSTAV DRUŽSTVO, Vlastislavova 562/15, 140 00, Praha 4 – Nusle

PŘÍKLADY ÚPRAVY BIBLIOGRAFICKÉHO POPISU ZDROJŮ A LITERATURY DLE POŽADAVKŮ APA-STYLE

Všeobecná pravidla:

Bibliografický popis zdrojů a literatury v odkazech na každé stránce a v transliterovaném seznamu literatury (references) musí být zpracován na základě norem APA-Style, v souladu s požadavky APA (American Psychological Association). Níže jsou uvedeny příklady zpracování nejběžnějších bibliografických zdrojů. Více informace dostanete na stránce <http://www.apastyle.org>.

Při úpravě bibliografických popisů zdrojů a literatury dejte si pozor na způsob psaní: rovně a kurzivou (*Italic*) a také na postupnost umístění prvků odkazu.

Paginální odkazy na zdroje a literaturu se uvádí v původním jazyce (v jazyce originálů), totiž nepřekládají se a netransliterují se. Citace jsou také uváděny v původním jazyce článku.

Seznam literatury (references) na konci článku se uvádí latinkou. Pokud se musí uvést odkaz na články v písmu cyrilici (včetně článků v ukrajinštině nebo v ruštině) otištěné dříve v časopisech a sbírkách, doporučujeme tuto variantu struktury bibliografických odkazů v sekci References:

- Jméno a příjmení autora/-ů (transliteration);
- Transliterovaný název článku a jeho překlad v angličtině, který má být umístěn v hranatých závorkách: [];
- Název zdroje (transliteration) a překlad jeho názvy v jazyce anglickém: [];
- Výchozí údaje s anglickým zápisem.

V seznamu literatury (references) místo vydání pro zdroje v jazyce anglickém a ukrajinském se uvádí v angličtině, a název nakladatelství se transliteruje.

Pro automatickou transliteraci názvů zdrojů v písmu cyrilici dá se použít další stránky:

- pro zdroje v ruštině: <http://www.translit.ru>,
- pro zdroje v ukrajinštině: <http://www.slovyk.ua/services/translit.php>.

Odkaz na web-zdroje se má sestavit dalším způsobem: jméno autora web-stránky, název stránky, název web-stránky (píše se kurzivou (*Italic*)), adresu web-stránky oddělenou znaky < >: <URL> a pokud je možné datum poslední návštěvy/ náhledu web-stránky v zaoblených závorkách: () . Název měsíce nahlédnutí do web-stránky se uvádí v jazyce článku.

Pro vaše pohodlí jsou následující příklady uvádění zdrojů a literatury rozděleny podle typu zdroje, a každý se uvádí ve dvou variantách po sobě: první je příklad odkazu na každé stránce, druhý je příklad odkazu na stejný zdroj, jenže jak se má uvádět v seznamu literatury (references).

Monografie:

Denning, D.E. (1998). *Information Warfare and Security*. Boston: Addison-Wesley Pub. Co, 99-100.

Denning, D.E. (1998). *Information Warfare and Security*. Boston: Addison-Wesley Pub. Co. [in English].

Somit, A., Peterson, S. (2005). *The Failure of Democratic Nation Building: Ideology Meets Evolution*. New York: Palgrave Macmillan, 5.

Somit, A., Peterson, S. (2005). *The Failure of Democratic Nation Building: Ideology Meets Evolution*. New York: Palgrave Macmillan. [in English].

Тарасов, В. (1997). *Советская дипломатия в период Корейской войны (1950-1953)*. Москва: Научная книга, 134-150.

Tarasov, V. (1997). *Sovetskaya diplomatiya v period Koreyskoy voyny (1950-1953)* [Soviet diplomacy during the Korean War (1950-1953)]. Moskva: Nauchnaya kniga. [in Russian].

Калюжнова, Н.Я. Лидина, К.Л. Якобсона, А.Я. (2003). *Регион на перекрестке Востока и Запада: глобализация и конкурентоспособность*. Москва: ТЕИС, 14-21.

Kaljuzhnova, N.Ja., Lidina, K.L., Jakobsona, A.Ja. (2003). *Region na perekreстке Vostoka i Zapada: globalizacija i konkurentosposobnost* [The region at the crossroads of the East and West: globalization and competitiveness]. Moscow: TEIS. [in Russian].

Článek v časopise:

Bakircioglu, O. (2007). The Application of the Margin of Appreciation Doctrine in Freedom of Expression and Public Morality Cases. *German Law Journal*, 8, 07, 713-714.

Bakircioglu, O. (2007). The Application of the Margin of Appreciation Doctrine in Freedom of Expression and Public Morality Cases. *German Law Journal*, 8, 07, 713-714. [in English].

Musilová, K. (2017). Možnosti aplikace konceptu postmateriálního štěpení na substátních úrovních. *Central European Political Studies Review*, 19(1), 55-75.

doi:<http://dx.doi.org/10.5817/CEPSR.2017.1.55>

Musilová, K. (2017). Možnosti aplikace konceptu postmaterialního shtepeni na substatnih urovnih. *Central European Political Studies Review*, 19(1), 55-75. doi:<http://dx.doi.org/10.5817/CEPSR.2017.1.55> [in Czech].

Nye, J.S., Owens, W.A. (1996). America's Information Edge. *Foreign Affairs*, March/April, 49-67.

Nye, J.S., Owens, W.A. (1996). America's Information Edge. *Foreign Affairs*, March/April, 49-67. [in English].

Задорожний, О., Медведєва, М. (2006). Імплементация міжнародних стандартів захисту прав людини в сфері боротьби з інфекційними хворобами в національному праві України. *Український часопис міжнародного права*, 1, 64-76.

Zadorozhnii, O., Medvedieva, M. (2006). Implementatsiia mizhnarodnykh standartiv zakhystu prav liudyny v sferi borotby z infektsiinymy khvorobamy v natsionalnomu pravi Ukrainy [Implementation of international human rights standards to combat infection disease in domestic law Ukraine]. *Ukrainskyi chasopys mizhnarodnoho prava* [Ukrainian Journal of International Law], no. 1, 64-76. [in Ukrainian].

Teze a myšlenky konference:

Григор'єва, Х.А. (2016). Правові аспекти приватного інвестування у створення сільськогосподарських кооперативів. *Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку держави та права в умовах євроінтеграції: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (20 травня 2016 р., м. Одеса)*, 1, 557-559.

Grigorieva, H.A. (2016). Pravovi aspekti privatnogo investuvannya u stvorennia silskogospodarskikh kooperativiv. [Legal aspects of private investment in the creation of agricultural cooperatives]. *Pravovi ta institucijni mekhanizmi zabezpechennia rozvitku derzhavi ta prava v umovah evrointegracii: materiali Mizhnarodnoi naukovo-praktichnoi konferencii (20 travnya 2016 r., m. Odesa)*. [Legal and institutional mechanisms the development of state and law in the conditions of European integration: materials of the International Scientific and Practical Conference (May 20, 2016, Odesa)], 1. 557-559. [in Ukrainian].

Давиденко, М.Л., Сірик, О.М. (2013) Сучасні проблемні питання тлумачення статті 152 Кримінального кодексу України. *Правове життя сучасної України: матеріали Міжнародної наукової конференції професорсько-викладацького та аспірантського складу (м. Одеса, 16-17 травня 2013 р.)*, 2, 284-285.

Davidenko, M.L., Sirik, O.M. (2013) Suchasni problemni pitannya tlumachennya statti 152 Kriminal'nogo kodeksu Ukraini. [Current issues of interpretation of Article 152 of the Criminal Code of Ukraine]. *Pravove zhit'tya suchasnoi Ukraini: materiali Mizhnarodnoi naukovoï konferencii profesorsko-vikladdackogo ta aspirantskogo skladu (m. Odesa, 16-17 travnya 2013 r.)* [The Legal Life of Modern Ukraine: Materials of the International Scientific Conference of the Teaching and Postgraduate Students (Odessa, May 16-17, 2013)], 2, 284-285. [in Ukrainian].

Odkazy na web-stránky:

Salway, S. Contributions and challenges of cross-national comparative research in migration, ethnicity and health: insights from a preliminary study of maternal health in Germany, Canada and the UK. *US National Library of Medicine National Institutes of Health*. <<https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3146864>> (2017, лютий, 01).

Salway, S. Contributions and challenges of cross-national comparative research in migration, ethnicity and health: insights from a preliminary study of maternal health in Germany, Canada and the UK. *US National Library of Medicine National Institutes of Health*. <<https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3146864>> [in English]. (2017, February, 01).

Hadiz, V.R., Chrysosgelos A. Populism in world politics: A comparative cross-regional perspective. *International Political Science Review: SAGE Journals*. <<http://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/0192512117693908>> (2017, сентябрь, 18).

Hadiz, V.R., Chrysosgelos A. Populism in world politics: A comparative cross-regional perspective. *International Political Science Review: SAGE Journals*. <<http://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/0192512117693908>> [in English]. (2017, September, 18).

Документы, на основании которых власти РФ запрещают деятельность Меджлиса 2016. *15 минут*. <<http://15minut.org/article/dokumenty-na-osnovanii-kotoryh-vlasti-rf-zapreshhayut-deyatelnost-medzhliisa-foto-2016-02-15-19-18-31>> (2017, ию).

Dokumenty, na osnovanii kotoryh vlasti RF zapreshhayut dejatel'nost' Medzhliisa 2016. [Documents on the basis of which the authorities of the Russian Federation prohibit the activities of the Mejlis]. *15 minut*. [15 minutes]. <<http://15minut.org/article/dokumenty-na-osnovanii-kotoryh-vlasti-rf-zapreshhayut-deyatelnost-medzhliisa-foto-2016-02-15-19-18-31>> [in Russian]. (2017, June, 22).

Odkazy na právní předpisy a právní dokumentaci:

Zákony a nařízení:

Закон про виконавче провадження ст. 24. 1999 (Верховна Рада України). *Офіційний вісник України*, 19, 194.

Zakon pro vykonavche provadzhennya 1999 (Verkhovna Rada Ukrainy). [Law on Enforcement 1999 (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Oficijnyj visnik Ukrainy* [Official Bulletin of Ukraine], 19, 194. [in Ukrainian].

Цивільний кодекс, ст. 56, гл. 6. 2003 (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15/page5>> (2013, листопад, 21).

Tsyvil'nyy kodeks 2003 (Verkhovna Rada Ukrainy). [Civil Code 2003 (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Ofitsiynyy sayt Verkhovnoyi Rady Ukrainy*. [The official website of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15/page5>> [in Ukrainian]. (2013, листопад, 21).

Директива о развитии двусторонних отношений Республики Беларусь с Китайской Народной Республикой 2015 (Президент Республики Беларусь). *Национальный правовой Интернет-портал Республики Беларусь*. <http://www.pravo.by/upload/docs/op/P01500005_1441141200.pdf> (05 мая 2017). *Direktiva o razvitii dvustoronnih otnoshenij Respubliki Belarus' s Kitajskoj Narodnoj Respublikoj 2015* (Prezident Respubliki Belarus'). [The Directive of the bilateral relations development of the Republic of Belarus with People's Republic of China 2015 (The President of the Republic of Belarus)]. *Nacional'nyj pravovoj Internet-portal Respubliki Belarus'*. [National legal Internet-portal of the Republic of Belarus]. <http://www.pravo.by/upload/docs/op/P01500005_1441141200.pdf> [in Russian]. (2017, May, 05).

Проект Закону про виставкову діяльність в Україні 2005 (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=25190> (01 грудня 2005).

Proekt Zakonu pro vystavkovu dijal'nist' v Ukraini 2005 (Verkhovna Rada Ukrainy). [The Draft Law on Exhibition Activity in Ukraine (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Oficijnyj sayt Verkhovnoyi Rady Ukrainy* [The official site of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=25190> [in Ukrainian]. (2005, December, 01).

Dohody, konvence, doporučení

International Covenant on Civil and Political Rights 1966 art 2. (General Assembly of the United Nations) <<https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%20999/volume-999-I-14668-English.pdf>> (21 листопада 2016).

International Covenant on Civil and Political Rights 1966 art 2. (General Assembly of the United Nations) <<https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%20999/volume-999-I-14668-English.pdf>> [in English]. (2016, November, 21).

Рекомендация о развитии людских ресурсов: образование, подготовка кадров и непрерывное обучение 2004 (Международная организация труда). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/993_532> (21 листопада 2013).

Rekomendacija o razvitii ljudskih resursov: obrazovanie, podgotovka kadrov i nepreryvnoe obuchenie 2004 (Mezhdunarodnaja organizacija truda) [Recommendation on human resources development: education, training and continuing education 2004 (International Labor Organization)]. *Ofitsiynyj sayt Verkhovnoyi Rady Ukrainy* [The official website of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/993_532> [in English]. (2013, November, 21)

Dvoustranné dohody

Угода про співробітництво в галузі авіаційного пошуку і рятування 2012 (Кабінет Міністрів України та Уряд Російської Федерації) *Офіційний вісник України*, 29, 130.

Ugoda pro spivrobitnytstvo v galuzi aviatsynogo poshuku i ryatuvannya 2012 (Kabinet Ministriv Ukrainy ta Uryad Rosiys'koyi Federatsiyi) [Agreement on cooperation in the field of aviation search and rescue 2012 (Cabinet of Ministers of Ukraine and Government of the Russian Federation)]. *Ofitsijnyj visnik Ukrainy* [Official Bulletin of Ukraine], 29, 130. [in Ukrainian].

Soudní dokumentace

Dokumentace Mezinárodního soudu

Case concerning pulp mills on the river Uruguay. Argentina v. Uruguay [2007]. ICJ <<http://www.icj-cij.org/files/case-related/135/15427.pdf>> (12 вересня 2017)

Case concerning pulp mills on the river Uruguay. Argentina v. Uruguay [2007]. ICJ <<http://www.icj-cij.org/files/case-related/135/15427.pdf>> [in English]. (2017, September 12)

The Vienna Convention on Consular Relations. Germany v. USA. (Request for the Indication of Provisional Measures: Order) General List No 104 [1999] ICJ 1.

The Vienna Convention on Consular Relations. Germany v. USA. (Request for the Indication of Provisional Measures: Order) General List No 104 [1999] ICJ 1. [in English].

Kauzy [soudní jednání] ECHR (do 31. října 1998)

Delta v. France (Article 50), 30 January 1990, § 38, Series A no. 191-A.

Delta v. France (Article 50), 30 January 1990, § 38, Series A no. 191-A. [in English].

Kauzy [soudní jednání] ECHR (od 1. listopadu 1998)

Campbell v. Ireland, no. 45678/98, § 24, ECHR 1999-II.

Campbell v. Ireland, no. 45678/98, § 24, ECHR 1999-II. [in English].

Soudní rozhodnutí soukromých zemí

Постановление по делу № 16-II [2013] KC РФ. <http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_148711/> (21 июня 2016).

Postanovlenie po delu № 16-P [2013] KS RF. [Resolution in the case No. 16-P [2013] of the Constitutional Court of the Russian Federation]. <http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_148711/> [in Russian] (2016, June 21).

Become a Contributor for the Journal**EUROPEAN POLITICAL AND LAW DISCOURSE**

The Journal is issued 6 times per year.

Articles for publication in the first (February) issue of the journal are accepted until January, 28 and will be published until February, 28.

Articles for publication in the second (April) issue of the journal are accepted until March, 28 and will be published until April, 30.

Articles for publication in the third (June) issue of the journal are accepted until May, 28 and will be published until June, 30.

Articles for publication in the fourth (August) issue of the journal are accepted until August, 1 and will be published until August, 31.

Articles for publication in the fifth (October) issue of the journal are accepted until September, 28 and will be published until October, 31.

Articles for publication in the sixth (December) issue of the journal are accepted until November, 28 and will be published until December, 31.

Deadlines for acceptance of articles to the relevant journal issues are approximate. The editorial board may arbitrarily change these dates because of the large number of articles in the editorial portfolio. The dates of journal's publishing are unchangeable: the end of each pair of months.

Requirements to manuscripts

Page Limit is 10 – 30 pages.

The language of articles is Czech, Ukrainian, English, Polish, French and German.

For an article in any language, the following is required in English:

an abstract (1800-1900 characters),

a title of the article and complete data of an author – full first and last name,

academic title, academic degree, position, and place of employment.

Footnotes are allowed, no endnotes.

Bibliography after the article is optional.

Bibliography should be arranged in accordance with the agreements of the American Psychological Association (APA).

Illustrations to articles (graphics and images) should be submitted in the TIFF or JPEG format (each image in a separate file). While preparing illustrations authors should take into account that colour printing is not available in the Journal.

The editorial board do not register and do not review for publication manuscripts that do not comply with the aforementioned requirements.

Address for service:

E-mail: admedit@eppd13.cz

eppd13@gmail.com

ediskurs@gmail.com

Web: <http://eppd13.cz>

Mailing Address:

BEROSTAV DRUŽSTVO, Vlastislavova 562/15, 140 00, Praha 4 – Nusle

RULES AND EXAMPLES OF REFERENCING ACCORDING TO APA-STYLE REQUIREMENTS

General rules:

Bibliographic descriptions of sources and literature in footnotes and transliterated list of sources (references) should be arranged in accordance with the agreements of the American Psychological Association (APA). Below are examples of how to arrange the most common bibliographic sources. For more information see: <http://www.apastyle.org>

When arranging bibliographic descriptions of sources and literature it is necessary to consider regular and cursive (*Italic*) text fonts, as well as the sequence of elements in a reference.

Footnotes should be provided in the original language of a source to which you refer, that is, they are not translated or transliterated. Quotes within the article should be provided in the language of the article.

References at the end of the article should be Latinized. When making bibliographic references to Cyrillic (including Ukrainian and Russian) articles, published in journals and almanacs, we strongly recommend the following structure of references:

- Name of author/authors (transliterated);
- original title of the article transliterated by Latin symbols and its English translation in square brackets [];
- original title of the source transliterated by Latin symbols and its English translation in square brackets [];
- publisher's imprint information in English.

In References, when indicating a city of publication both in English and Cyrillic sources, the name of the city should be given in English, while the name of the publishing house should be transliterated.

For automatic transliteration of Cyrillic sources, you can use the following resources <http://www.translit.ru> – for sources in Russian; and <http://www.slovnyk.ua/services/translit.php> – for sources in Ukrainian.

When arranging references on website materials, a reference should include author's name, title of the page, name of the site (*typed in Italic font*), site address <URL>, marked by <> symbols, and, if possible, the date when this page was last browsed (in round brackets). The month is provided in the language of the article.

For your convenience, below you can see examples of arranging bibliographic descriptions of sources and literature organized by source type; each one is given in two formats sequentially: the first one is the footnote example; the second is the example of arranging the same source in References.

Monograph:

Denning, D.E. (1998). *Information Warfare and Security*. Boston: Addison-Wesley Pub. Co, 99-100.

Denning, D.E. (1998). *Information Warfare and Security*. Boston: Addison-Wesley Pub. Co. [in English]

Somit, A., Peterson, S. (2005). *The Failure of Democratic Nation Building: Ideology Meets Evolution*. New York: Palgrave Macmillan, 5.

Somit, A., Peterson, S. (2005). *The Failure of Democratic Nation Building: Ideology Meets Evolution*. New York: Palgrave Macmillan. [in English]

Тарасов, В. (1997). *Советская дипломатия в период Корейской войны (1950-1953)*. Москва: Научная книга, 134-150.

Tarasov, V. (1997). *Sovetskaya diplomatiya v period Koreyskoy voynyi (1950-1953)* [Soviet diplomacy during the Korean War (1950-1953)]. Moskva: Nauchnaya kniga. [in Russian]

Калюжнова, Н.Я. Лидина, К.Л. Якобсона, А.Я. (2003). *Регион на перекрестке Востока и Запада: глобализация и конкурентоспособность*. Москва: ТЕИС, 14-21.

Kaljuzhnova, N.Ja., Lidina, K.L., Jakobsona, A.Ja. (2003). *Region na perekrestke Vostoka i Zapada: globalizacija i konkurentosposobnost* [The region at the crossroads of the East and West: globalization and competitiveness]. Moscow: TEIS. [in Russian].

Journal article:

Bakircioglu, O. (2007). The Application of the Margin of Appreciation Doctrine in Freedom of Expression and Public Morality Cases. *German Law Journal*, 8, 07, 713-714.

Bakircioglu, O. (2007). The Application of the Margin of Appreciation Doctrine in Freedom of Expression and Public Morality Cases. *German Law Journal*, 8, 07, 713-714. [in English].

Musilová, K. (2017). Možnosti aplikace konceptu postmateriálního štěpení na substátních úrovních. *Central European Political Studies Review*, 19(1), 55-75. doi:<http://dx.doi.org/10.5817/CEPSR.2017.1.55>

Musilová, K. (2017). Možnosti aplikace konceptu postmaterialního štěpení na substátních úrovních. *Central European Political Studies Review*, 19(1), 55-75. doi:<http://dx.doi.org/10.5817/CEPSR.2017.1.55> [in Czech].

Nye, J.S., Owens, W.A. (1996). America's Information Edge. *Foreign Affairs*, March/April, 49-67.

Nye, J.S., Owens, W.A. (1996). America's Information Edge. *Foreign Affairs*, March/April, 49-67. [in English].

Задорожній, О., Медведєва, М. (2006). Імплементація міжнародних стандартів захисту прав людини в сфері боротьби з інфекційними хворобами в національному праві України. *Український часопис міжнародного права*, 1, 64-76.

Zadorozhnii, O., Medvedieva, M. (2006). Implementatsiia mizhnarodnykh standartiv zakhystu prav liudyny v sferi borotby z infektsiynymy khvorobamy v natsionalnomu pravi Ukrainy [Implementation of international human rights standards to combat infection disease in domestic law Ukraine]. *Ukrainskyi chasopys mizhnarodnoho prava* [Ukrainian Journal of International Law], no. 1, 64-76. [in Ukrainian].

Conference paper:

Григор'єва, Х.А. (2016). Правові аспекти приватного інвестування у створення сільськогосподарських кооперативів. *Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку держави та права в умовах євроінтеграції: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (20 травня 2016 р., м. Одеса)*, 1, 557-559.

Grigorieva, H.A. (2016). Pravovi aspekti privatnogo investuvannya u stvorennia silskogospodarskikh kooperativiv. [Legal aspects of private investment in the creation of agricultural cooperatives]. *Pravovi ta instituciyni mekhanizmi zabezpechennia rozvitku derzhavi ta prava v umovah evrointegracii: materialy Mizhnarodnoi naukovo-praktichnoi konferencii (20 travnya 2016 r., m. Odesa)*. [Legal and institutional mechanisms the development of state and law in the conditions of European integration: materials of the International Scientific and Practical Conference (May 20, 2016, Odesa)], 1. 557-559. [in Ukrainian].

Давиденко, М.Л., Сірик, О.М. (2013) Сучасні проблемні питання тлумачення статті 152 Кримінального кодексу України. *Правове життя сучасної України: матеріали Міжнародної наукової конференції професорсько-викладацького та аспірантського складу (м. Одеса, 16-17 травня 2013 р.)*, 2, 284-285.

Davidenko, M.L., Sirik, O.M. (2013) Suchasni problemni pitannya tлумachennya statti 152 Kriminal'nogo kodeksu Ukraini. [Current issues of interpretation of Article 152 of the Criminal Code of Ukraine]. *Pravove zhittya suchasnoi Ukraini: materialy Mizhnarodnoi naukovoї konferencii profesorsko-vikladackogo ta aspirantskogo skladu (m. Odesa, 16-17 travnya 2013 r.)* [The Legal Life of Modern Ukraine: Materials of the International Scientific Conference of the Teaching and Postgraduate Students (Odessa, May 16-17, 2013)], 2, 284-285. [in Ukrainian].

Web-link:

Salway, S. Contributions and challenges of cross-national comparative research in migration, ethnicity and health: insights from a preliminary study of maternal health in Germany, Canada and the UK. *US National Library of Medicine National Institutes of Health*. <<https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3146864>> (2017, лютий, 01).

Salway, S. Contributions and challenges of cross-national comparative research in migration, ethnicity and health: insights from a preliminary study of maternal health in Germany, Canada and the UK. *US National Library of Medicine National Institutes of Health*. <<https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3146864>> [in English]. (2017, February, 01).

Hadiz, V.R., Chrysosgelos A. Populism in world politics: A comparative cross-regional perspective. *International Political Science Review: SAGE Journals*. <<http://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/0192512117693908>> (2017, сентябрь, 18).

Hadiz, V.R., Chrysosgelos A. Populism in world politics: A comparative cross-regional perspective. *International Political Science Review: SAGE Journals*. <<http://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/0192512117693908>> [in English]. (2017, September, 18).

Документы, на основании которых власти РФ запрещают деятельность Меджлиса 2016. *15 минут*. <<http://15minut.org/article/dokumenty-na-osnovanii-kotoryh-vlasti-rf-zapreshhayut-deyatelnost-medzhilisa-foto-2016-02-15-19-18-31>> (2017, ию).

Dokumenty, na osnovanii kotoryh vlasti RF zapreshhayut dejatel'nost' Medzhilisa 2016. [Documents on the basis of which the authorities of the Russian Federation prohibit the activities of the Mejlis]. *15 minut*. [15 minutes]. <<http://15minut.org/article/dokumenty-na-osnovanii-kotoryh-vlasti-rf-zapreshhayut-deyatelnost-medzhilisa-foto-2016-02-15-19-18-31>> [in Russian]. (2017, June, 22).

References to legislative acts and legal documents

Laws and regulations

Закон про виконавче провадження ст. 24. 1999 (Верховна Рада України). *Офіційний вісник України*, 19, 194.

Zakon pro vykonavche provadzhennya 1999 (Verkhovna Rada Ukrainy). [Law on Enforcement 1999 (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Ofitsijnyj visnik Ukrainy* [Official Bulletin of Ukraine], 19, 194. [in Ukrainian].

Цивільний кодекс, ст. 56, гл. 6. 2003 (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15/page5>> (2013, листопад, 21)

Tsyvil'nyy kodeks 2003 (Verkhovna Rada Ukrainy). [Civil Code 2003 (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Ofitsiynyy sayt Verkhovnoyi Rady Ukrainy*. [The official website of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15/page5>> [in Ukrainian]. (2013, листопад, 21).

Директива о развитии двусторонних отношений Республики Беларусь с Китайской Народной Республикой 2015 (Президент Республики Беларусь). *Национальный правовой Интернет-портал Республики Беларусь*. <http://www.pravo.by/upload/docs/op/P01500005_1441141200.pdf> (05 мая 2017). *Direktiva o razvitii dvustoronnih otnoshenij Respubliki Belarus' s Kitajskoj Narodnoj Respublikoj 2015* (Prezident Respubliki Belarus'). [The Directive of the bilateral relations development of the Republic of Belarus with People's Republic of China 2015 (The President of the Republic of Belarus)]. *Nacional'nyj pravovoj Internet-portal Respubliki Belarus'*. [National legal Internet-portal of the Republic of Belarus]. <http://www.pravo.by/upload/docs/op/P01500005_1441141200.pdf> [in Russian]. (2017, May, 05).

Проект Закону про виставкову діяльність в Україні 2005 (Верховна Рада України). Офіційний сайт Верховної Ради України. <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=25190> (01 грудня 2005).

Proekt Zakonu pro vystavkovu dijal'nist' v Ukraini 2005 (Verkhovna Rada Ukrainy). [The Draft Law on Exhibition Activity in Ukraine (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Ofitsijnyj sayt Verkhovnoyi Rady Ukrainy* [The official site of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=25190> [in Ukrainian]. (2005, December, 01).

Agreements, conventions, recommendations

International Covenant on Civil and Political Rights 1966 art 2. (General Assembly of the United Nations) <<https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%20999/volume-999-I-14668-English.pdf>> (21 листопада 2016).

International Covenant on Civil and Political Rights 1966 art 2. (General Assembly of the United Nations) <<https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%20999/volume-999-I-14668-English.pdf>> [in English]. (2016, November, 21).

Рекомендация о развитии людских ресурсов: образование, подготовка кадров и непрерывное обучение 2004 (Международная организация труда). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/993_532> (21 листопада 2013).

Rekomendacija o razvitii ljudskih resursov: obrazovanie, podgotovka kadrov i nepreryvnoe obuchenie 2004 (Mezhdunarodnaja organizacija truda) [Recommendation on human resources development: education, training and continuing education 2004 (International Labor Organization)]. *Ofitsiynyy sayt Verkhovnoyi Rady Ukrayiny* [The official website of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/993_532> [in English]. (2013, November, 21).

Bilateral agreements

Угода про співробітництво в галузі авіаційного пошуку і рятування 2012 (Кабінет Міністрів України та Уряд Російської Федерації) *Офіційний вісник України*, 29, 130.

Ugoda pro spivrobitnytstvo v galuzi aviatsynogo poshuku i ryatuvannya 2012 (Kabinet Ministriv Ukrayiny ta Uryad Rosiys'koyi Federatsiyi) [Agreement on cooperation in the field of aviation search and rescue 2012 (Cabinet of Ministers of Ukraine and Government of the Russian Federation)]. *Ofitsiyniy visnik Ukrayiny* [Official Bulletin of Ukraine], 29, 130. [in Ukrainian].

Judicial documents

Documents of the International Court of Justice

Case concerning pulp mills on the river Uruguay. Argentina v. Uruguay [2007]. ICJ <<http://www.icj-cij.org/files/case-related/135/15427.pdf>> (12 вересня 2017)

Case concerning pulp mills on the river Uruguay. Argentina v. Uruguay [2007]. ICJ <<http://www.icj-cij.org/files/case-related/135/15427.pdf>> [in English]. (2017, September 12)

The Vienna Convention on Consular Relations. Germany v. USA. (Request for the Indication of Provisional Measures: Order) General List No 104 [1999] ICJ 1.

The Vienna Convention on Consular Relations. Germany v. USA. (Request for the Indication of Provisional Measures: Order) General List No 104 [1999] ICJ 1. [in English].

ECHR cases (until October 31, 1998)

Delta v. France (Article 50), 30 January 1990, § 38, Series A no. 191-A.

Delta v. France (Article 50), 30 January 1990, § 38, Series A no. 191-A. [in English].

ECHR cases (after November 1, 1998)

Campbell v. Ireland, no. 45678/98, § 24, ECHR 1999-II.

Campbell v. Ireland, no. 45678/98, § 24, ECHR 1999-II. [in English].

Judicial decisions of individual countries

Постановление по делу № 16-П [2013] КС РФ. <http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_148711/> (21 июня 2016).

Postanovlenie po delu № 16-P [2013] KS RF. [Resolution in the case No. 16-P [2013] of the Constitutional Court of the Russian Federation]. <http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_148711/> [in Russian] (2016, June 21).